

EKI MŰHELYTANULMÁNYOK 3.

MAROSVÁRI ATTILA

NEMKÍVÁNATOS IDEGENEK

*Az olasz hadba lépés miatt kitelepített isztriaiak
Csanád vármegyében az első világháború idején*

ERŐSZAKKUTATÓ INTÉZET
BUDAPEST, 2025

Az EKI Műhelytanulmányok
a Miniszterelnökség és a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.
támogatásával jelenik meg.

MINISZTERELNÖKSÉG

BETHLEN GÁBOR
Alap

ISSN 3057-9023
ISBN 978-615-6699-11-4

© Erőszakutató Intézet, 2025
© Marosvári Attila

Kiadja az Erőszakutató Intézet
Felelős kiadó: Gellért Ádám
Szerkesztette: Fóris Ákos
Nyelvi lektor: Jung Eszter
Tipográfia: Czeizel Balázs
Tördelőszerkesztő: Jeges Erzszi

Tartalom

BEVEZETÉS	5
INTERNÁLTAK VAGY MENEKÜLTEK?	11
ISZTRIAI KITELEPÍTETTEK MAKÓN	28
A VÁRMEGYE KÖZSÉGEIBEN ELHELYEZETT KITELEPÍTETTEK	55
A KITELEPÍTETTEK ÉS A HELYI LAKOSSÁG	61
A KITELEPÍTETTEK ELSZÁLLÍTÁSA	98
ÖSSZEGZÉS	109
FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM	120

Bevezetés

Az első világháború történetének egyik kevésbé vizsgált fejezete a Dél-Tirolból és az osztrák Tenger mellék tartományból 1915-ben Magyarországra áttelepített olasz és szlovén anyanyelvű osztrák állampolgárok sorsának feltárása. Pedig az addig szövetséges Olaszország 1915. május 23-i hadba lépése az antant oldalán¹ nem csupán az erőviszonyok megváltozásával járt együtt, de az Osztrák–Magyar Monarchia délnyugati határvidékén élő, közel százezer olasz és szlovén nemzetiségű személy hatósági áttelepítésével is. A kivételes hatalomról szóló 1869. május 5-ei birodalmi törvény 1912-ben kiadott úgynevezett 3. tájékoztatója alapján,² mintegy három hét alatt, 1915. május 22. és június 11. között Dél-Tirolból ötvenezer, míg Görzről és Gradiskából, valamint a Trieszt és Póla közötti isztriai part-

¹ Olaszország hadba lépésének diplomáciai előzményeiről és körülményeiről lásd részletesen Horváth, 2021: 61–85.

² Az alaptörvényt lásd 66. Gesetz, womit auf Grund des Artikel 20 des Staatsgrundgesetzes vom 21. December 1867, R. G. Bl. Nr. 142, die Befugnisse der verantwortlichen Regierungsgewalt zur Verfügung zeitweiliger und örtlicher Ausnahmen von den bestehenden Gesetzen bestimmt werden, 5. Mai 1869. *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 22. Mai 1869. 303–306. Lásd még Brauner, 1994: 204–205.; Scheer, 2010: 11–31.; Livio, 2017: 187–189.; Kelemen, 2021: 129–133. A törvényt egyébként a magyarországi viszonyokra is adaptálták, s az országgyűlés 1912. december 21-én szentesítette a háború esetére vonatkozó kivételes intézkedésekről szóló LXIII. törvényt. Az 1912. évi törvények gyűjteménye, 1913: 1354–1371. A törvény megalkotásáról lásd Tóth, 1996; Kelemen, 2017a. Lásd még Polner, 1914.

vidéki területről 48 ezer, nagyjából olasz, kisebb részben szlovén nemzetiségű személyt szállítottak el a Monarchia belső területeire.³ Az evakuálást a kivételes hatalomról szóló jogszabályok hadműveleti területre vonatkozó rendelkezései tették lehetővé, melyek szerint az itt élő állampolgárok „fontos hadiérdekből mozgásszabadságukban vagy lakásszabadságukban jelentékenyen korlátoztatnak tisztán a hatóság belátása alapján (pld. hadiérdekek szempontjából aggályosak, az államhűség szempontjából megbízhatatlanok). A korlátozás tehát oly mélyreható lehet, hogy nem is törvényes szabályban szabatosan körülírt okok fennforgása kívántatik, hanem elegendő a hatóság szabad belátása; a minden különösebb biztosíték nélkül való – diszkrecionális – hatáskörben gyakorolt hatósági jog”.⁴ A kitelepítettek közül 5700 politikailag megbízhatatlannak tekintett osztrák állampolgárságú olaszt, és néhány száz olaszországi illetőségű olaszt azonnal internálótáborokba vittek,⁵ míg a nőkből, gyerekekből és idős emberekből álló túlnyomó többség egy részét Magyarország vármegyéibe telepítették át, és hónapokon keresztül itt szállásolták el őket.

A kitelepítések később is folytatódtak. Dél-Tirolból 1915 őszéig gazdasági megfontolásokból vagy az olaszokkal való feltételezett szimpátiájuk miatt az ottani olasz anyanyelvű lakosság egyharmadát, 114 ezer embert szállítottak el, akiket Felső- és Alsó-Ausztriában, menekülttáborokban helyeztek el.⁶ Ez lett a későbbi sorsuk az először Magyarországra hozott tengerparti olaszoknak és szlovéneknek is, akiket 1915 szeptember eleje és november közepe között szintén Ausztriába szállítottak, és elszállásolásukat az ottani menekülttáborokban biztosították. Paolo Malni adatai szerint legalább 240 ezer embert evakuáltak vagy menekült el a Monarchia olasz határvidékéről, közülük 140–150 ezer olasz, továbbá 90–100 ezer szlovén vagy horvát

³ Labanca–Überegger, 2014: 343.; Balla, 2015: 658. Bár témámat közvetlenül nem érinti, érdemes megemlíteni, hogy az Isztriai-félsziget déli részén lévő pólai katonai kikötő környékén élő civil lakosság kitelepítése már 1914 augusztusában, tehát közvetlenül a háború kirobbanását követően megkezdődött. 1914 augusztusa és 1915 májusa között 21 ezer– emigráns, kitelepített, mozgósított vagy internált – személy hagyta el önként vagy kényszerből a várost és környékét. Vretenar–Orlović, 2106: 21.

⁴ Felszeghy, 1918: 10–11. Felszeghy munkájában az 1912. évi LXIII. törvény alapján részletesen tárgyalja az evakuálás problémakörét. Lásd uo. 36–52.

⁵ Rauchensteiner, 2017: 667. Más adat szerint a térségből „irredentaként” deportált és internálótáborba küldött olasz ajkúak száma elérte a 12 ezer főt. Stibbe, 2014: 491.

⁶ Stibbe, 2014: 496.; Balla, 2015: 659.

anyanyelvű volt. Az olasz anyanyelvűek közül 75–80 ezer fő Dél-Tirolból, míg a többiek a Goriziát és Görzöt, azaz a Görz–Gradiska Grófságot, Triesztet és Isztriát magában foglaló Tengermellék tartományból érkezett.⁷

A legnagyobb, eredetileg 10 ezer galíciai kitelepített befogadására épített menekülttábor a stájerországi Wagna bei Leibnitz-ben volt, ahol – többnyire embertelen körülmények között – nagyjából 20–22 ezer,⁸ más adat szerint 30 ezer főt helyeztek el.⁹ E tábor nemcsak a nagysága miatt különbözött a többi, hasonló gyűjtőtábortól, hanem azért is, mert az addig Magyarországon elhelyezett olasz kitelepítettek nagyobb részét 1915 őszen ide szállították át.¹⁰

A történeti szakirodalom¹¹ meglehetősen szűkszavúan kezeli az átmenetileg Magyarországra telepített olasz és szlovén ajkú osztrák állampolgárok ügyét. Bár a kitelepítés kérdéskörét számos tanulmány tárgyalja, ezek többnyire az evakuálással és a kitelepítettek ausztriai és csehországi menekülttáborbeli elhelyezésével foglalkoznak, a magyarországit legfeljebb érintőlegesen említik meg.¹² Erre vonatkozóan inkább csak személyes visszaemlékezésekből tájékozódhatunk, de ezek is röviden szólnak a magyarországi időszakról.¹³ Ennek minden bizonnyal az lehetett az oka, hogy az egyébként a háború végéig elhúzódó kitelepítés kezelésében Magyarországnak csupán átmeneti szerepe volt, s az ebben való részvétele mindössze néhány hónapig, 1915. május végétől november végéig – a legtöbb helyen még ennél is rövidebb ideig – tartott.

⁷ Malni, 2014a: 396. A kitelepítettek és menekültek számát illetően nincs szakmai konszenzus. Martina Hermann például az 1915-ös olasz hadba lépést követő népmozgás kapcsán 150 ezer személyről ír. Hermann, 2017: 130. Ugyanennyire teszi a számukat Marta Verginella is. Verginella, 2013: 140.; Verginella, 2015: 359. Ezzel szemben Daniele Ceschin legalább 230 ezer olasz, szlovén és horvát menekültet említ, akik az olasz háború miatt hagyták el önként vagy kényszer hatására otthonaikat, közülük 1915. május végéig 100 ezren indultak útnak a Monarchia belső területei felé. Ceschin, 2016: 153.

⁸ Vretenar–Orlović, 2016: 38.; Manzin, 1999: 598., 603.

⁹ Balla, 2015: 659.

¹⁰ A wagnai táborról lásd részletesen Manzin, 1999; Vretenar–Orlović, 2016.

¹¹ Egyes olasz nyelvű tanulmányok rendelkezésemre bocsátásáért, illetve a figyelemfelhívásért e helyütt szeretnék köszönetet mondani Gianfranco Simonitnak és a közvetítésért Murányi Gábornak.

¹² Cherin, 1978; Manzin, 1999; Kuprian, 2003; Malni, 2008; Labanca–Überegger, 2014; Stibbe, 2014; Frizzera, 2016; Vretenar–Orlović, 2016.

¹³ Giuricin, 2002; Petean, 2003; Cergna, 2019.

Ezzel együtt is furcsa, hogy az első világháborút feldolgozó magyar monográfiák és szócikkek sem tartják említésre méltó epizódnak az itt elhelyezett, olasz határ mellől származó kitelepítettek ügyét,¹⁴ s a helytörténeti irodalomban is alig lehet ezzel kapcsolatos adatra bukkanni. Tudomásom szerint az erről szóló eddigi egyetlen, nagyobb lélegzetű tanulmány 1985-ben jelent meg: Foki Ibolya levéltáros ekkor a Zala vármegyébe került olasz és szlovén kitelepítettek történetét publikálta.¹⁵ Ezt azért is tehetette, mert – mint tanulmányából kiderül – az ottani események rekonstruálásához megfelelő forrásbázis állt rendelkezésére. Máshol az iratselejtezések nyomán bizonyára jóval kevesebb adat lelhető fel, ami nyilvánvalóan megnehezíti az időszak alaposabb feltárását. Talán ez is oka lehet a téma iránti érdektelenségnek. Erdős Ferenc 1982-ben Fejér megye első világháborús menekültjeiről írt tanulmányában néhány bekezdést szentelt az olasz kitelepítetteknek.¹⁶ Tóth István, a szegedi Móra Ferenc Múzeum történésze 2016-ban a Szegedre került kitelepítettek vonatkozó adatai alapján írt egy néhány oldalas tanulmányt, bár ő konzekvensen internáltaknak tekintette őket.¹⁷ Az utóbbi években Somogyi László budapesti főlevéltáros folytatott alaposabb kutatást a Magyarországra hozott olaszokkal kapcsolatban, de az ő vizsgálatainak fókuszában nem a kitelepítettek, hanem az internálótáborokban elhelyezett olasz és más etnikumú internáltak történetének feldolgozása, egészen pontosan három Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei internálótábor, a tápiószőlői, a váci és a ceglédi létrejöttének és működésének részletes és alapos feltárása állt.¹⁸ Külön tanulmányban vizsgálta a civil internáltak megjelenését a magyarországi sajtópropagandában,¹⁹ munkája azonban a kitelepítettek kérdését nem érintette.

Jelen tanulmány a Csanád vármegyébe hozott olasz és szlovén kitelepítettekkel kapcsolatos adatokat dolgozza fel annak reményében, hogy ezzel is bővíteni lehet a háttér háborús viszonyaival kapcsolatos ismereteket.

¹⁴ Galántai, 1974; Galántai, 1978; Szijj, 2000; Ravasz, 2005; Hajdu–Polmann, 2014; Pálvölgyi, 2018. Az Olaszország első világháborús szerepéről írt alapos monográfiájában Horváth Jenő sem tett említést az olasz határ menti kitelepítésekről. Horváth, 2021.

¹⁵ Foki, 1985.

¹⁶ Erdős, 1982: 260–261.

¹⁷ Tóth, 2016.

¹⁸ Somogyi, 2016; Somogyi, 2018; Somogyi, 2019; Somogyi, 2020; Somogyi, 2021a; Somogyi, 2021b; Somogyi, 2023a.

¹⁹ Somogyi, 2023b.

Az egykori vármegye településeinek történetét feldolgozó helytörténeti munkákból ugyanis szintén teljességgel hiányoznak az ezzel kapcsolatos adatok. Egyedül a makói várostörténeti monográfia-sorozat érintett időszakot tárgyaló fejezetének szerzője, Halmágyi Pál tett említést arról, hogy 1915-ben rövid ideig olaszok is voltak a városban.²⁰ Azonban e tárgyban kutatást ő sem folytatott, csupán Tarnay Ivor vármegyei alispánnak egy 1929-ben megjelent, s Makó első világháborús eseményeit feldolgozó, egyébként rendkívül adatgazdag leírásának erre vonatkozó megállapításait vette át.²¹ Ellenben Tarnay, aki akkor még vármegyei főjegyzőként és helyettes alispánként közvetlen részese volt az eseményeknek, több ponton is rosszul emlékezett, s már csak emiatt is szükséges és célszerű, hogy a témával kapcsolatban a rendelkezésemre álló levéltári és sajtóforrásokat alaposabb vizsgálatnak vessem alá.

Előre kell bocsátanom, hogy az ide került olasz és szlovén kitelepítettek vonatkozó Csanád vármegyei és makói levéltári iratanyag meglehetősen szegényes, zömmel az ellátásukkal kapcsolatos elszámolások és kísérőlevelek alkotják. A Foki Ibolya által közölt Zala vármegyei adatsorokkal²² ellentétben például Csanádban igazából még az sem állapítható meg, hogy az itt elhelyezettek közül pontosan hány volt az olasz és hány a szlovén anyanyelvű kitelepített. Névsorok alig néhány helyről maradtak meg, de sok esetben ezek sem nyújtanak segítséget. Van, ahol ugyanazon településen – Nagylakon – egyszer olasznak, máskor szlovénnek nevezik az ott elszállásolt személyeket, s jegyzék hiányában még a nevek sem nyújtanak támpontot e dilemma eldöntésében. Éppen ezért a téma teljes körű feldolgozására nem vállalkozhattam. Néhány információ azonban a megmaradt iratokból és a korabeli sajtó cikkeiből is kinyerhető, így leginkább ezekre alapozom a néhol jól láthatóan adathiányos tanulmányomat. Mivel a Csanád vármegyébe szállított kitelepítettek ugyanonnan érkeztek, mint a Szegedre és Hódmezővásárhelyre érkezők, az analógiák nyomán a helyi napilapok mellett bőven idézem az ottani újságok beszámolóit is, teljesebbé téve ezzel a szűkös lokális adatokat, valamint igyekeztem az országban másfelé elhelyezett kitelepítettekkel kapcsolatos sajtóinformációkat is felhasználni. Ez annál is inkább célszerűnek tűnt, mert a tengeremelléki kitelepítettek fogadtatása és megítélése – mint látni fogjuk – szinte minde-

²⁰ Halmágyi, 2002: 481–482.

²¹ Tarnay, 1929: 23.

²² Foki, 1985: 141–145.

nütt azonosnak bizonyult. Ily módon tanulmányom némileg túlnyúlik az általános mintának is tekinthető Csanád vármegye határain, és megállapításaim a magyarországi elhelyezési viszonyokat illetően is helytállóak és érvényesek lehetnek.

E helyütt mindenképpen célszerű megemlíteni, hogy a korabeli országos terjesztésű sajtótermékekben alig van nyoma a kitelepített olasz és szlovén nemzetiségű, határ menti lakosság magyarországi tartózkodásának. Ez azért is furcsa, mert az 1914 szeptemberétől mind nagyobb számban Magyarországra érkező galíciai és bukovinai menekültek és kitelepítettek itt tartózkodásának körülményeivel bőségesen foglalkoztak az országos napilapok. A róluk szóló tudósítások kezdetben empatikus attitűdöt közvetítettek, 1915 elejétől azonban már negatív töltetű, gyakran sztereotip és általánosító képet tartalmazó újságcikkek is megjelentek velük kapcsolatban, melyek az uzsorázó zsidók miatti árdrágulásról és élelmiszerhiányról szóltak.²³ A *Budapesti Hirlap* egyik cikkében egyenesen a „közélelmezés megrontói”-nak és a „falusi nép erkölcsének megölői”-nek nevezte a galíciai menekülteket. „Ezek nem törődve a maximális árral, fölkeresik a gazdát, s a maximális árakra ráígérnek 4–6 koronát. A legtöbb gazda kap az alkalmon, s a végén ő jut a ravasz »menekült« kezébe, s többé ki nem szabadul karmai közül.”²⁴

Az olasz határ menti kitelepítettekkel kapcsolatban az ilyen híradások teljességgel hiányoznak a fővárosi lapokból, s nyilván nem azért, mert ők éppenséggel nem uzsoráztak (miként persze a galíciai menekültek túlnyomó többsége sem). Már az érkezésükről sem adtak hírt ezek a lapok. Ennek oka egyértelműen az itteni kitelepítés ténye, amit, ha nem is katonai titokként, de mindenképpen bizalmas információként kezeltek. A katonai hatóságok nyilvánvalóan nem kívánták a szükségesnél szélesebb körben nyilvánosságra hozni a kitelepítések tényét, s különösen azoknak a településeknek a nevét, ahonnan a kitelepítettek érkeztek. Persze a kitelepítettek

²³ Lásd például A rendőrség a zugbörzék ellen. *Pesti Hirlap*, 1915. február 5., 12.; Az élelmiszeruzsora ellen. *Világ*, 1915. február 6., 9.; Hatósági kezelésbe kell venni az élelmiszereket. *Friss Ujság*, 1915. február 14., 6.; A pászka. *Pesti Hirlap*, 1915. február 21., 16.; Letartóztatott zugbörzések. *Budapesti Hirlap*, 1915. február 24., 13.; Spekulálni akarnak a krumplival. *Kecskeméti Ujság*, 1915. március 20., 3. Lásd még Fleischmann Sándor: Kétféle menekült. *Egyenlőség*, 1915. február 21., 1–2.; Komáromi Sándor: Ki az oka a drágaságnak? *Egyenlőség*, 1915. március 14., 5–8.

²⁴ A készletek biztosítása. *Budapesti Hirlap*, 1915. március 11., 15–16. A galíciai kitelepítettekkel kapcsolatban lásd Gyurgyák, 2001: 95–97.; Bihari, 2008: 152–154.; Borbély, 2016.

befogadására kijelölt településeken ezeket az információkat nem lehetett titkokban tartani – ezért is írtak róluk rendszeresen a helyi lapok –, az országos terjesztésű fővárosi napilapok esetében azonban egyértelműen működött a háborús cenzúra,²⁵ ami a kitelepítettekkel kapcsolatos, szinte teljesen hiányzó híradásokban is tetten érhető.²⁶ Ezt az előírást a még viszonylag szabadabb élclapok, így a *Bolond Istók* és a *Borsszem Jankó* is betartották, melyek ugyan a hadba lépést követően gúnyos írások és karikatúrák sorával ostorozták a „hitszegő” és „áruló” olaszokat, a hadművelleti területről menekült és kitelepített osztrák honos olaszokkal azonban egyszer sem foglalkoztak.

Internáltak vagy menekültek?

A lakosság kitelepítése (evakuálása) a háborús övezetekből az első világháború kirobbanásától kezdve összbirodalmi ügy volt, ennek fő szabályait a Monarchia katonai hatóságai dolgozták ki. Az első kitelepítések – etnikai hovatartozástól függetlenül – a galíciai hadművelleti területen élőket érintették, akiket 1914. nyár végétől, kora őszétől a Monarchia belső, osztrák, cseh és morva részeire telepítettek át, majd a folyamat a háború alakulásának függvényében a későbbiekben is folytatódott. A szervezett evakuálással párhuzamosan spontán menekülés is zajlott a katonai műveletekkel veszélyeztetett területekről. A menekülők maguk próbálták meg gondoskodni ellátásukról és szállásukról, míg a kényszerrel kitelepítettekről való gondoskodás az első perctől kezdve állami feladat volt.²⁷ Számukra barakktáborokat létesítettek, mivel a meglévő létesítmények elégtelenek voltak a befogadásukra. Ekkor és ilyen céllal építették fel az utóbb az isztriai kitelepítettek jelentős részét befogadó, Leibnitz melletti wagnai tábort is.²⁸

²⁵ Erről bővebben lásd Polner, 1914: 496–500., továbbá Mucsi, 1984; Kelemen, 2014; Kelemen, 2017b; Paál, 2019.

²⁶ Csak elvétve lehet olyan hírt olvasni az országos terjesztésű napilapokban, amelyek az olasz határról kitelepítettekkel foglalkoztak. Erre lásd példaként: Ausztriába viszik Szegedről a tengerparti internáltakat. *Pesti Napló*, 1915. augusztus 26., 4.

²⁷ Weber, 1997: 232.

²⁸ A galíciai kitelepítettekről lásd bővebben Ruszafa, 2021; Ruszafa, 2022.

A háborús övezetekből folyó kitelepítések mögött elsődlegesen a leendő hadművelleti terület katonai biztosításának szándéka állt. Az érintett térségek ugyanis – s ez különösen igaz volt az olaszok 1915-ös hadba lépése nyomán evakuált területekre – rendszerint vegyes lakosságúak voltak. A hadviselő felek kifejezetten tartottak a szabotázsakcióktól, a beszivárgástól, a kémkedéstől, az idegen anyanyelvű, s ezért megbízhatatlannak tartott állampolgáraik esetleges árulásától, ami arra készítette a katonai hatóságokat, hogy az itt élőket eltávolítsák a frontvonal közeléből, s csak a stratégiai-katonai szempontból nélkülözhetetlen civileknek engedélyezték a helyben maradási.²⁹ Ez egyébiránt nem csupán az osztrák–magyar hadvezetés gyakorlata volt, ugyanezt tették az olaszok is a saját határ menti területeiken élő olaszokkal és osztrákokkal, akiket az ország középső és déli részeibe telepítettek át. Matteo Ermacora szerint 1915-ben mintegy 52 ezer embert evakuáltak az olasz katonai hatóságok a Friuli hegyvidékről, az Isonzo völgyéből, valamint Veneto, Trentino és Lombardia tartomány határvidékéről.³⁰

A helyzet azonban még ennél is bonyolultabb volt, mivel a kitelepítés mellett az igazán megbízhatatlan lakosságot – például az osztrák hadseregéből dezertáltakat, de gyakran a helyi elöljárókat, köztisztviselőket és más értelmiségieket is – nem kitelepítették, hanem internálták. Az internálástól való félelem sokakat menekülésre készítetett. 1915 májusában csak az olaszok lakta osztrák területről mintegy 86–87 ezer *regnicoli*, azaz a Monarchia területén élő olasz állampolgár lépte át a határt.³¹ Rajtuk kívül ugyancsak jelentős lehetett azoknak az olasz ajkú, de osztrák állampolgárságú lakosoknak a száma is, akik szintén Olaszország felé menekültek addig, amíg azt megtehették. Ez a folyamat már a háború kezdetétől zajlott – csak Triesztből mintegy 50 ezer ember, a háború előtti lakosság több mint ötöde távozott Olaszországba³² –, és sok volt közöttük a katonakorú fiatalember, akik „irredenta” érzelmeiktől vezéreltetve az osztrák–magyar helyett az olasz hadseregben kívántak harcolni.³³

²⁹ Frizzera, 2014: 23. Lásd még Manzin, 1999: 589–592.; Malni, 2008: 97.; Malni, 2014a: 398–399.

³⁰ Ermacora, 2007: 447. Lásd még Procacci, 2006; Malni, 2014a: 401–404., 414–426.; Ceschin, 2016; Mondini–Frizzera, 2017; Überegger, 2019: 177–186.

³¹ Ermacora, 2007: 446.

³² Stibbe, 2019: III.

³³ Verginella, 2013: 139.; Malni, 2012: 95–96.

I. kép Az osztrák Tengermellék etnikai viszonyai az 1880. évi népszámlálás adatai alapján³⁴

³⁴ Held, 1887.

A hatóságok a hadműveleti területek kiürítésével párhuzamosan kezdetől korlátozni kívánták a kitelepítettek mellett a spontán menekültek szabad mozgását is. Mindezt azért tartották szükségesnek, hogy egyrészt minimalizálják a köztük és a helyi lakosság közötti konfliktusok kibrobbanásának lehetőségét, másrészt mert el akarták kerülni a menekültek által célállomásnak tekintett nagyobb városok – főként Bécs – túlszűfoltta válását, amely közellátási és közegészségügyi problémák veszélyét hordozta volna magában.³⁵ Harmadsorban pedig azért, mert a menekültekre és kitelepítettekre potenciális munkaerőként tekintettek, akiket be lehetett, és be is kívántak vonni a hadigazdaság rendszerébe. Éppen ezért előnyben részesítették a szervezett és ellenőrzött kitelepítést, és igyekeztek a spontán menekülteket is mielőbb nyilvántartásba venni, különböző kritériumok (nemzetiség, társadalmi státusz, vallás) szerint csoportosítani, és e csoportokat lehetőleg egyben elhelyezni. E célt szolgálta a menekülttáborok hálózata, illetve az az 1914. augusztus 11-én elfogadott birodalmi rendelet, amely kötelezővé tette a hivatalosan kijelölt álláshelyek elfogadását a menekültek számára, s büntetőjogi szankciókat helyezett kilátásba azokkal szemben, akik ezt megtagadták.³⁶

A kitelepítettek és menekültek ügyének kezelésére ez a modell kezdetben, a galíciai menekültkrízis idején többé-kevésbé megoldást nyújthatott, az Olaszország hadba lépését követő, halasztást nem tűrő evakuálást azonban már nem bírta el, ezért a katonai hatóságok kénytelenek voltak a kitelepítettek egy részét a táborokon kívül, a Monarchia belső területein szétszórva elhelyezni.³⁷ Így került a képbe Magyarország is, amely a menekültkérdést kezdetől osztrák belügynek tekintette,³⁸ s eredendően nem is kívánt közreműködni ennek megoldásában. A magyar kormány azon az állásponton volt, hogy kizárólag a történelmi Magyarország területéről érkező menekültek és kitelepítettek befogadásában illetékes.³⁹ Az olasz hadüzenet azonban olyan helyzetet teremtett, amely kényszerpályára állította

³⁵ Ruszala, 2021: 336.; Kuprian, 2003: 20. A galíciai hadműveletek megkezdését követően mintegy 500 ezer menekült érkezett a Monarchia belső területeire, ebből 150 ezer Bécsben telepedett le. Vretenar–Orlović, 2016: 20. Lásd még Rauchensteiner, 2017: 659.

³⁶ Kuprian, 2003: 19–20. Lásd még Labanca–Überegger, 2014: 341–344.; Mondini–Frizzera, 2017: 185–191.; Cretu, 2022: 516–517.

³⁷ Malni, 2008: 96.

³⁸ Cretu, 2022: 515.

³⁹ Rauchensteiner, 2017: 658.; Pálvölgyi, 2018: 137.

gróf Tisza István kormányát, s bár menekülttábort nem hoztak létre számukra az ország területén (az internálótáborok nem menekülttáborok voltak), átmeneti időre, amíg a kitelepítettek végleges sorsa nem rendeződik, hozzájárult ahhoz, hogy az evakuált olasz és szlovén lakosságot szállító transzportok egy részét itt helyezték el.

A magyar kormánynak az olasz, illetve isztriai kitelepítettek befogadásával kapcsolatos fenntartásait az 1914 ősze óta a szerb és az orosz fronton zajló katonai események határozták meg. A szerbiai, illetve a galíciai hadműveletek nyomán már 1914 augusztusában menekültek ezrei lepték el az ország területét, emellett tömegesen hozták Magyarországra a megbízhatatlannak tartott délvidéki szerb, valamint boszniai és horvátországi internáltakat is. Ezek ellátási költségeit – azzal, hogy az osztrák kormány utólag visszatéríti – a magyar kormánynak kellett megelőlegeznie, amit hitelből fedeztek.⁴⁰

A helyzet néhány hét alatt katasztrofálissá vált. Szeptemberben ugyanis – az 1914. szeptember 29-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét idézve – „[a] katonai hatóságok [...] Galícia nagy részéből a polgári lakosságot eltávolították, északi szorosainknak osztrák környezeteit pedig a Bukovinától a Sáros vármegye területén fekvő Dukla-szorosig hadműveletek céljaira kiürítették. Ennek következtében, de saját elhatározásukból is ezren meg ezren jöttek át a közel magyar területre. Ezek közül a vagyonos és intelligens elem tovább utazhatik az ország belsejébe vagy Ausztriába, a vagyontalan és létfenntartásáról gondoskodni nem képes elemnek legnagyobb része azonban a határszéli magyar vidékre tódul. Máramaros vármegye összes városai és községei tele voltak osztrák menekülőkkel; de a katonai hatóság azoknak sürgős eltávolítását kívánván, elhelyezésükről, illetőleg továbbításukról kellett gondoskodni. Szatmárnémeti városban létesített barakktáborban már 4000-nél több, Besztercén pedig szintén nagyszámú vagyontalan osztrák honost látunk el, és még hozzávetőleg sem tudjuk megállapítani azoknak számát, akik nem őrzött határutakon szekéren vagy gyalog jöttek át és különböző községekben szálltak meg”.⁴¹

A katonai műveletek folytán felgyorsuló népmozgások a későbbiekben sem mérséklődtek, ugyanakkor a vagyontalan menekültek és kitelepítettek ellátása miatti – újabb hitelekkel finanszírozott – kiadások az egekbe szöktek. Ennek főként az volt az oka, hogy azok az osztrák menekültek, akik addig maguk gondoskodtak saját ellátásukról, nagyrészt felélték tartalékaikat, és szintén közellátásra szorultak. Az érintett települések ekkor

⁴⁰ Iványi, 1960: 84–85. Internáltak és menekültek ellátása, 1914. augusztus 31.

⁴¹ Uo. 92–93. Internáltak és menekültek ellátása, 1914. szeptember 29.

már sorra nyújtották be az általuk befogadott menekültek után járó támogatási igényeiket. Budapesten például, ahol 1915. január 15-től tízezer galíciai és bukovinai osztrák menekültet és kitelepítettet helyeztek el, az eltar-tási költséget 250 ezer koronára becsülték.⁴² Kormányzati szinten az eredetileg tervezett 100 ezer koronás hitelkerettel szemben ekkor már 2 millió koronás kiadással számoltak, s a helyzet csöppet sem tűnt biztató-nak. Az időközben „megtelt” Ausztria ugyanis átmenetileg leállította, il-letve lassította a galíciai és bukovinai menekültek átvételét. A kitelepítettek és menekültek eredeti lakóhelyükre való visszatérése pedig reménytelen-nek bizonyult. A belügyminiszter szerint „[a]z említett tétel [azaz a menekül-tek ellátási költsége – M. A.] teljes megszűnésére [...] nem lehet számítani, mert egy-részt a menekültek előző lakhelyeit a betört ellenség feldúlta, vagy sok helyt a mi katonaságunk felperzselt; másrészt mert a lakosság némely helyen az ott lévő élelmi-szerhiány folytán régi lakóhelyére ezidőszert még vissza nem térhet. Újabbán pedig hadvezetőségünk Zemplén és Sáros vármegye területén harmincon felüli községnek tel-jes kiürítését rendelte el, ami 10 000-nél több egyénnek elhelyezését és esetleges segé-lyezését tette szükségessé”.⁴³

Mindebből jól látható, hogy a magyar kormány nem csupán elvi megfon-tolásból, de a gyakorlati tapasztalatok nyomán is alapos okkal ellenezte az újabb – igaz, átmeneti – betelepítéseket, a közös háborús felelősségvállalás alól azonban nem térhetett ki, s engednie kellett az összbirodalmi akarat-nak. A megállapodásban minden bizonnyal közrejátszott, hogy az 1914-ben Magyarországra érkező 35 ezer galíciai és bukovinai menekült⁴⁴ egy részét – Szabolcsi Lajos visszaemlékezése szerint mintegy tízezer főt⁴⁵ – 1915. április 10-től néhány hét alatt Ausztriába, pontosabban a számukra tartózkodási helyül kijelölt morvaországi Ungarisch Hradisch-ba (ma a csehországi Uherské Hradiště) szállították,⁴⁶ s május 15-től már nem is ter-vezték számukra a magyar segély folyósítását.⁴⁷ Szép számban akadtak

⁴² Uo. 122–123. Internáltak és menekültek ellátása, 1915. február 20.

⁴³ Uo. 123.

⁴⁴ A galíciaiak. *Egyenlőség*, 1916. március 19.

⁴⁵ Szabolcsi, 1993: 176.

⁴⁶ A települést már 1914 szeptemberében kijelölték a galíciai kitelepítettek és me-nekültek leendő tartózkodási helyül. Lásd 5.130/1914. B. M. res. számú körrendelet. A hadviselés alkalmából a magyar állam területére menekülő osztrák állampolgá-rokkal szemben követendő eljárás. *Belügyi Közlöny*, 1914. szeptember 27. 625–627.

⁴⁷ A galíciai menekültek elutazása. *Pesti Napló*, 1915. április 10., 12.; A galíciai me-nekültek elutazása. *Pesti Hírlap*, 1915. április 10., 11–12.; A galíciai menekülteket to-

olyanok is a menekültek között, akik visszatértek korábbi lakóhelyükre,⁴⁸ illetve akik szétszóródtak az országban, vagy saját költségükön továbbvándoroltak. Mindezzel a magyar kormány részlegesen mentesült az orosz front közelében élő kitelepítettek ellátási kötelezettsége alól, így nem mondhatott nemet az újabb háborús szintérről érkező osztrák állampolgárok befogadására. Annak ellenére sem, hogy valószínűleg még így is jelentős számban maradtak „galíciánerek” az ország területén, akik közül sokakat – a főváros tehermentesítésére, ahol nagyon sok menekült talált menedéket – vidéki szálláshelyekre költöztettek.⁴⁹ „A galíciai menekültek elvonulása Budapestről befejezettek tekinthető – írta 1915. május 16-án az *Egyenlőség* újságírója –. Túlnyomó nagy részük, a szegény tömegek már elmentek. Akik itt maradtak, azok a kevesen két osztályba sorolhatók. Az egyikbe tartoznak a vagyonosabbak és feddhetlen életűek, akik senkinek a terhére nem esnek, a készből élnek, kereskedést vagy ipart itt nem folytatnak, a másik csoportot pedig a vallásos életűek, túlnyomóan rabbik, tanult emberek alkotják, akik ha maguk nem is rendelkeznek elegendő vagyonnal, külső segítségre mégsem szorulnak, mert a pesti hitközség tagjainak egy csoportja rendes heti adományokkal hat hónapra vállalta az ellátásukra szükséges költségek fedezését.”⁵⁰

Mivel a katonai műveletek 1914 és 1917 között folyamatosak voltak a keleti fronton, nyilvánvaló, hogy kisebb-nagyobb számban a menekültek is folyamatosan érkeztek onnan a kelet-magyarországi megyékbe, azaz, miközben a korábban nyilvántartásba vett galíciai menekülteket 1915 tavaszán Ausztriába szállították vagy hazatértek, a helyükbe újabbak érkeztek.⁵¹ Különösen az 1916. júniusi Bruszilov-offenzíva nyomán nőtt meg a számuk, amelyet ekkor 25 ezer főre becsültek.⁵² Az északkeleti magyar vármegyékben feltorlódo újabb menekülteket 1916 őszén az osztrák határhoz

vábbviszik... *Egyenlőség*, 1915. április 11. 7–8.; A Budapestre menekült galíciaiak. *Egyenlőség*, 1915. április 11., 14–15.; Az új exodus. *Egyenlőség*, 1915. április 25., 9–10.; A galíciai menekültek. *Egyenlőség*, 1915. május 9., 12–13.

⁴⁸ A zemplénmegyei menekültek hazaszállítása. *Egyenlőség*, 1915. június 6., 13.; A galíciai menekülők. *Egyenlőség*, 1915. augusztus 8., 10.

⁴⁹ A galíciai menekülők. *Egyenlőség*, 1915. május 2., 10.; A még Budapesten tartózkodó galíciai menekültek. *Egyenlőség*, 1915. szeptember 29., 8.

⁵⁰ A galíciai menekültek. *Egyenlőség*, 1915. május 16., 17.

⁵¹ A menekülők száza. *Egyenlőség*, 1916. július 15., 10.; Új menekültek. *Egyenlőség*, 1916. augusztus 26., 3–4.; A galíciai és bukovinai menekültek. *Egyenlőség*, 1916. október 12., 12.

⁵² Képviselőházi Napló, 1917: 286. Ugron Gábor belügyminiszter válasza Fényes László interpellációjára, 1917. október 25.

közeli nyugat-magyarországi megyékbe szállítottak át,⁵³ innen ugyanis könnyebben tovább tudták őket vinni Ausztriába, miként ez a Győrben és a város környéki falvakban elhelyezett galíciaiakkal 1916 októberében történt.⁵⁴ Bár 9000 orosz határ menti menekültet sikerült Ausztriába továbbítani, illetve a változó katonai helyzet nyomán hazaküldeni, 1917 októberében még mindig 16 ezer galíciai volt a nyugat-magyarországi megyékben,⁵⁵ s minden bizonnyal e szám felett lehettek azok a menekültek, akik maguk is képesek voltak létfenntartásukat biztosítani, így nem szorultak államsegélyre, s az ország területén is szabadon mozoghattak.

A galíciai és bukovinai menekültekkel és kitelepítettekkel ellentétben az olasz határról evakuált olasz és szlovén anyanyelvű lakosság magyarországi (valamint cseh- és morvaországi) elhelyezése mögött nem csupán hadászati-logisztikai szempontok, hanem politikai megfontolások álltak. Elsősorban a megbízhatóságuk megkérdőjelezése, amit jól mutatott, hogy amíg a Dél-Tirolból kitelepített német anyanyelvű lakosságot a környező osztrák tartományokba irányították, addig az olaszokat és szlovéneket nagyjából a lakóhelyüktől több száz kilométerrel messzebbre vitték, ahonnan csak igen körülményesen tudtak volna hazatérni, már ha ezt engedélyezték volna számukra. Akadt ugyan példa szökésekre,⁵⁶ de ha az érintetteket a hatóságok elfogták, akkor megbüntették és visszatoloncolták őket a kijelölt szálláshelyeikre.⁵⁷ Nem véletlenül fogalmazott úgy Alcide De Gasperi dél-tiroli származású osztrák parlamenti képviselő 1917. június 12-i birodalmi gyűlési felszólalásában, hogy ami az itteni népességgel történt, az nem evakuálás, hanem száműzetés volt.⁵⁸ Ráadásul ezt az áttelepítést esetükben úgy hajtották végre, hogy lehetőleg minél inkább szétszórják, illetve elkülönítsék őket, s az arányuk sehol se haladja meg az „őshonos” lakosság két százalékát, ami szintén az ellenőrzés, illetve a szemmel tartás egyik eszköze volt.⁵⁹

⁵³ Új menekültek. *Egyenlőség*, 1916. augusztus 26., 3–4.; Általános segítő-bizottság. *Egyenlőség*, 1916. szeptember 2., 9.; Jóléti bizottságok a vidéken. *Egyenlőség*, 1916. szeptember 2., 10–11.; Tovább, tovább. *Egyenlőség*, 1916. szeptember 9., 11.

⁵⁴ Borbély, 2016: 108–109.

⁵⁵ Képviselőházi Napló, 1917: 286. Ugron Gábor belügyminiszter válasza Fényes László interpellációjára, 1917. október 25.; Bihari, 2008: 152.

⁵⁶ Az isztriai menekültek szállítása. *Pécsi Napló*, 1915. június 24., 6.

⁵⁷ A megszökött evakuáltak. *Pécsi Napló*, 1915. július 22., 5.

⁵⁸ Frizzera, 2014: 27., 32.; Mondini–Frizzera, 2017: 187–188.

⁵⁹ Frizzera, 2014: 33.

Sándor János belügyminiszter 1915. május 8-án bizalmas leiratban és a „*legszigorúbb titoktartás kötelezettsége mellett*” tájékoztatta Markovits Manó Csánád vármegyei főispánt, hogy „*Pola és Triest városoknak stratégiai okokból való kiűritése esetén 25 000 olasz és szlovén nemzetiségű lakosság volna az ország területén elhelyezendő*”, valamint még további tízezer olasz nemzetiségű dél-tiroli lakos elhelyezését is „*kilátásba helyezte*”.⁶⁰ Ezeket a lakosokat gyakorlatilag hatósági eszközökkel kényszerítették arra, hogy lakóhelyüket elhagyják, elszállításuk is szervezeten folyt. A szó klasszikus értelmében tehát nem voltak menekültnek tekinthetők, ugyanis nem önként, azaz nem szabad akaratukból távoztak, hanem katonai-stratégiai megfontolásokból kötelezték őket arra, hogy hagyják el otthonaikat. Voltak persze olyanok, akiket kifejezetten prevenciósi céllal, politikai okokból internáltak, de a kitelepítettek többségével szemben politikai kételyek nem vetődhettek fel, csupán hadászati szempontok miatt telepítették át őket a Monarchia belsejébe.

A *Délmagyarország* című szegedi napilap a városban elhelyezett ezer fős kontingens érkezése kapcsán a következőképpen foglalta össze az okokat és a kétféle kitelepítés közötti különbséget: „*[az] internálás a hadvezetőség intézkedésére történt. Azokat az elemeket, a kik politikailag nem föltétlenül megbízhatóak, az ekszponált helyekről más vidékekre telepítették. Egyes községekből eltávolították a lakosságot, nehogy zavarják a hadműveleteket. A telepített olaszokat és szlovénokat nem úgy kezelik, mint foglyokat, mert ellenük semmiféle konkrét vádat nem emeltek. Pusztán csak óvatosságból szállítják el őket olyan helyekre, ahol mindenképpen veszélytelen a jelenlétük*”.⁶¹ Míg az előbbieket internálótáborokba vitték, ez utóbbiakat szétszórták Magyarország különböző vármegyéibe. A *Szegedi Napló*-ban közöltek szerint a dalmáciai, isztriai és dél-tiroli határvidékről kitelepített olaszok kivétel nélkül „*nem megbízható elemek*” voltak, akiket azért távolítottak el otthonaikból, hogy „*a hadműveleteket ne zavarják*”.⁶² Hasonlóan fogalmazott a Szatmárnémetiben kiadott Szamos című napilap is: „*A hadvezetőség a szerb háború alkalmával vérlázító tapasztalatokat szerzett a határmenti szerb lakosság hazafiúi hűségéről és hogy az ezekhez hasonlatos árulások az olasz határvidéken meg ne történhessen [sic!], a hadvezetőség a háború kitérőre előtt elküldte a harcok színteréről az olasz lakosságot. Így kerültek Szilágy vármegyébe az olaszok*”.⁶³

⁶⁰ MNL CSCSVL ML, IV.401.a. 161/1915. A Belügyminisztérium 15092/el. sz. bizalmas leirata, 1915. május 8.

⁶¹ Olasz és szlovén internáltak Szegeden. *Délmagyarország*, 1915. május 30., 6. Lásd még Ezer olaszt telepítettek Szegedre. *Szeged és Vidéke*, 1915. május 29., 3.

⁶² Ezer olasz jött Szegedre. *Szegedi Napló*, 1915. május 30., 7.

⁶³ Olasz invázió Szilágy megyében. *Szamos*, 1915. július 1., 1.

A kitelepített lakosság számáról nem állnak rendelkezésre megbízható adatok. Dr. Rézbányay József tiszteletbeli pápai kamarás, pécsi teológiai tanár a *L'eco del Litorale* című isztriai olasz nyelvű lap állítólag Bécsből szerzett „hiteles információira” alapozva egy pécsi újságban közölt számokat. Eszerint 1915. július közepéig közel 100 ezer, egészen pontosan 98 984 személyt evakuáltak az olasz határ menti területekről. Bár az alábontott adatok összege némileg meghaladta ezt az összesítő számot, többé-kevésbé jól mutatta, hogy hol és milyen nagyságrendben helyezték el a kitelepítetteket. A Rézbányay által közöltek szerint 11 405 olaszt Csehországba, 7202 szlovént és 26 919 olaszt Morvaországba, 1060 szlovént és 13 556 olaszt Alsó-Ausztriába, 12 317 olaszt Felső-Ausztriába, míg 23 680 olaszt és 11 000 szlovént Magyarországra szállítottak. Ez utóbbiak közül Rézbányay szerint 3500 olasz Baranya vármegyébe és Pécsre, 1425 Békésbe, 725 Csanádba, 1700 Csongrád vármegyébe, valamint Szegedre és Hódmezővásárhelyre, 2200 Jász-Nagykun-Szolnok vármegyébe, 1200 Somogyba, 2200 Sopron vármegyébe és Sopronba, 3000 Szilágy, 3000 Vas, 2130 Veszprém és 2600 Zala vármegyébe, míg 3000 szlovén Fejér, 8000 pedig Tolna vármegyébe került.⁶⁴ Rézbányay adatai itt sem feltétlenül pontosak, ezért csak hozzávetőleges számoknak tekinthetők. Ugyanakkor a kitelepítettek befogadására kijelölt vármegyék között Bihar is szerepelt (voltak is ott kitelepítettek), ami Rézbányay felsorolásából hiányzott, ellenben Somogy nem, ami viszont Rézbányaynál megjelent.⁶⁵ Van adat arra vonatkozóan is, hogy Szatmár vármegyébe is kerültek kitelepítettek (Tasnád például mintegy 500 személyt fogadott be⁶⁶), ez azonban egyik helyen sem szerepel. Mindez arra vezethető vissza, hogy a kitelepítettek befogadóhelyeit és a létszámokat menet közben, az evakuálási folyamat során is módosították. Az elhelyezés leglényegesebb szempontjának azt tekintették, hogy az olasz ajkúakat az ország középső részén, lehetőleg homogén magyar közegben helyezték el, és még véletlenül se kerüljenek a nemzetiségiek által sűrűbben lakott vármegyékbe.

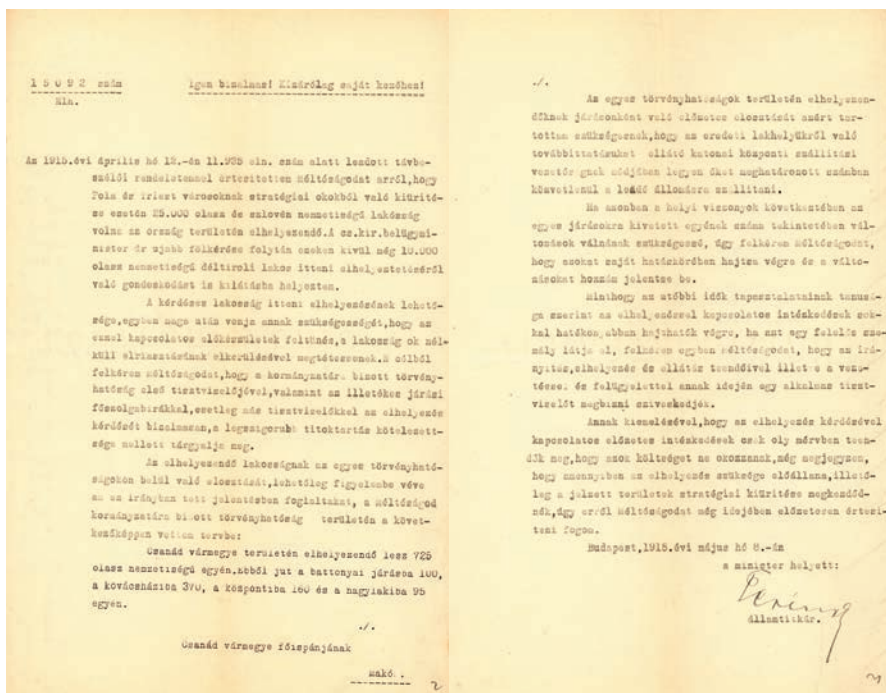
A tervek szerint mezőgazdasági munkát végeztettek volna a kitelepítettekkel, bár a Minisztertanács 1915. június 5-i ülésén felmerült, hogy köz-

⁶⁴ Az istriai számkivetettek. *Dunántúl*, 1915. július 17, 3. Az írást két nappal később, de már Rézbányay nevének feltüntetése nélkül a *Tolnamegye és a Közérdek* című lap is közölte. Az istriai számkivetettek. *Tolnamegye és a Közérdek*, 1915. július 19., 3.

⁶⁵ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 8474/1915. A Belügyminisztérium 25.286/el. sz. körlevele, 1915. július 25.

⁶⁶ Olaszok Tasnádon. *Szatmár és Vidéke*, 1915. június 8., 1.

munkára fogva őket, olasz és szlovén menekültekkel végeztessék el az orosz betörés nyomán elpusztult „felvidéki községek” helyreállítását.⁶⁷ Erről minden bizonnyal azért tettek le, mert belátták, hogy erre alkalmas, életerős férfiak nem voltak a kitelepítettek között, hiszen túlnyomó többségük nőkből, gyerekekből és idős férfiaktól állt. A hadköteles korúakat ugyanis korábban már besorozták, s ezek zöme nem is tartózkodott otthon az evakuálás időpontjában, így nem is lehetett őket kitelepíteni. Ezért hiúsultak meg azok a törekvések is, mint amilyen a Magyar Belga Fémipar Rt. Csanád vármegye alispánjához intézett megkeresése volt, melyben a liptó-újvári erdei vasút építésére keresett vasútépítő munkásokat.⁶⁸

2. kép A belügyminiszter 1915. május 8-i bizalmas leirata⁶⁹

⁶⁷ Iványi, 1960: 144. A hadműveletek során elpusztult felvidéki községek helyreállítása, 1915. június 5.

⁶⁸ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 8474/1915. iratcsomó; MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A helyettes főispán leirata a járási főszoigabírókhoz és Makó város polgármesteréhez, 1915. augusztus 1.

⁶⁹ MNL CSCSVL ML, IV.401.a. 161/1915. A Belügyminisztérium 15.092/el. sz. bizalmas leirata, 1915. május 8.

Az eredeti tervek szerint Csanád vármegyében – a Rézbányay által közöltekkel megegyezően – 725 olasz nemzetiségű személyt kívántak elhelyezni, ebből a Battonyai járásban 100, a Mezőkovácsházi járásban 370, a Központi járásban 160, míg a Nagylaki járásban 95 egyént.⁷⁰ Néhány nappal később ezt annyiban korrigálták, hogy a Központi járásba nem 160, hanem 100, míg a Battonyai járásba nem 100, hanem 180 személyt akartak telepíteni.⁷¹ Ez a közlés azonban így biztosan nem volt pontos, bár a döntés megszületésének hátteréről nem maradt adat. A településszámhoz és lélekszámhoz viszonyítva ugyanis a többi járáshoz képest aránytalanul sok kitelepítettet vittek volna a Mezőkovácsházi járásba, miközben a megyeszékhely Makót e felsorolásból teljesen kihagyták. A valóságban – mint látni fogjuk – a tényleges adatok ezekhez képest egészen másként alakultak: a Mezőkovácsházi járásba jóval kevesebb olaszt vittek, míg Makóra 120-nál valamivel több kitelepített került.

Az áttelepítettek magyarországi jogi státuszát a „[a] hadviselés érdekében felügyelet (őrizet) alá helyezendőkkel vagy lakóhelyükről eltávolítandókkal szemben követendő eljárás” kérdéseit szabályozó 3.009/1914. B. M. res. számú körrendelet határozta meg.⁷² A rendelet nem csupán a hadifoglyokra és az elleneséges államok polgáraitra vonatkozott, hanem állampolgárságukra való tekintet nélkül mindazokra, „akiket rendes lakó- vagy tartózkodási helyeikről a hadviselés érdekében el kell távolítani”. Ebbe a körbe tartoztak az osztrák állampolgárságú dél-tiroli, görzi és isztriai kitelepítettek is. A rendelet értelmében az ily módon kilakoltatott személyeket katonai kísérettel szállították a belügyminiszter által kijelölt új lakóhelyre, ahol nagyobb épületekben kellett elhelyezni őket. „Általában arra kell törekedni – hangsúlyozta a rendelet –, hogy az elhelyezettek a lakosságnak minél kevésbé essenek terhére, és hogy ennek nyugalmát és biztonságát ne veszélyeztessék”. A szétosztásnál figyelemmel kellett lenni arra, hogy a családok együtt maradhassanak. A kitelepítettek számára helyben kellett munkaalkalmat biztosítani, hogy a létfenntartásukhoz szükséges keresetet elő tudják teremteni, ahol viszont erre nem volt lehetőség, illetve a kitelepítettek kora és állapota ezt nem tette lehetővé, ott

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo. Csanád vármegye főispánjának jelentése a belügyminiszterhez, 1915. május 13.

⁷² 3.009/1914. B. M. res. számú körrendelet. A hadviselés érdekében felügyelet (őrizet) alá helyezendőkkel vagy lakóhelyükről eltávolítandókkal szemben követendő eljárás. *Belügyi Közöny*, 1914. augusztus 30., 573–575.

az ellátási költségeket a Belügyminisztérium viselte, mégpedig a katonai átvonulási illeték mértékéig, és utólagos elszámolással. Az érintettek szabad mozgását nem korlátozták, lakhelyelhagyásra sem kötelezték őket, mindössze azt rögzítették, hogy *„meghatározott helyre utalásuk, megfigyelésük és őrzésük [...] csak akkor lesz szükséges, ha ezt az eltávolító hatóság kívánatosnak vagy szükségesnek tartja”*.⁷³ A jogszabály ugyanakkor – nagyobbrészt azonos tartalommal – nem csupán a honos, hanem a hadban álló ellenséges országok polgárait is vonatkozott, így nem húzott éles határt a rendőri felügyelet alá vont internáltak és a kényszer-áttelepítettek között. Utóbb a rendőri felügyelet szabályait a 10.962/1915. B. M. eln. számú rendeletben külön rögzítették.⁷⁴

Úgy tűnik, hogy a déli határvidékről kitelepített olaszok és szlovének stá tusza a korabeli hatóságok számára sem volt egyértelmű. Tarnay Ivor Csánád vármegyei főjegyző, helyettes alispán az 1915. májusi közigazgatási bizottsági jelentésében a vármegyébe érkező *„olasz nemzetiségű internáltakról”* beszélt.⁷⁵ Nyilván ez ehhez hasonló téves értelmezések kiküszöbölését célozta a Belügyminisztérium 1915. június 30-án közzétett utasítása, melyben arra szólította fel az érintett közigazgatási vezetőket, hogy az ügyintézés során *„az olasz és szlovén nemzetiségű osztrák honosokat internálnak ne tekintsék, és a rájuk vonatkozó felterjesztésekben, jelentésekben őket csak »kilakoltott vagy menekült osztrák honosok«-nak neveztesse [sic!]”*. Az utasítás ezt azzal indokolta, hogy *„az »internálás« bizonyos fokú politikai megbízhatatlanságot és ennek következményeként rendőri felügyeletet tételez föl, a helytelen megnevezés tévedésekre ad okot”*.⁷⁶ A jogértelmezésre nyilvánvalóan azért volt szükség, mert a belügyminiszter az 1915. május 25-én kiadott 17.346/1915. B. M. eln. számú körrendeletében elrendelte a Magyarországon tartózkodó olasz állampolgárok rendőrhatósági összeírását,⁷⁷ az 1915. június 6-án kiadott 17.631/1915. B. M. eln. számú körrendeletben pedig a 18 és 50 év közötti férfiak inter-

⁷³ Uo.

⁷⁴ 10.962/1915. B. M. eln. számú körrendelet. A rendőri felügyelet alá helyezésnek és az őrizet alá vételnek szabályozásáról. *Belügyi Közlöny*, 1915. április 18., 379–384.

⁷⁵ MNL CSCSVL ML, IV.417.b. I. 40/1916. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye május havi állapotáról, 1915. június 7.

⁷⁶ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A belügyminiszter 22.168/el. sz. leirata, 1915. június 30. Lásd még Az olasz menekültek nincsenek internálva. *Délmagyarország*, 1915. július 16., 5.

⁷⁷ 17.365/1915. B. M. eln. számú körrendelet. Olasz állampolgárokkal szemben követendő eljárás. *Belügyi Közlöny*, 1915. május 30., 564.

nálását,⁷⁸ és sokan félreérthették e rendeletek hatályát és alkalmazását. Ezekben a rendeletekben ugyanis kifejezetten az olasz állampolgárságú olaszokkal kapcsolatos intézkedésről volt szó, miközben a vármegyékben osztrák állampolgárságú, tehát honos olaszokat helyeztek el. Rájuk nyilvánvalóan egészen más szabályok, a 3.009/1914. B. M. res. számú körrendelet, továbbá egyéb, közvetlenül az érintett vármegyékhez és törvényhatósági jogú városokhoz megküldött rendelkezések vonatkoztak.

Ugyancsak gondot okozott, hogy az olasz kitelepítetteket és a délvidéki szerb internáltakat rendre azonos elbírálás alá vették, ami nyilvánvalóan nem csupán sértő, de hátrányos is volt az itt elhelyezett olaszokra nézve. Nem véletlen, hogy éppen ők voltak azok, akik kérvényezték a belügyminisztertől a pontosabb jogi elkülönítésüket. Mint a *Hódmezővásárhely* című napilap írta, „[a]z alföldre, s így a városunkba is elhelyezett olasz nemzetiségű osztrák állampolgárok felsőbb helyre kérvényt adtak be, amelyben megkülönböztetést kérnek az internáltak és menekültek között. Ők az internált jelzőt magukra nézve megszegénítőnek tartják, mivel ők hű osztrák állampolgároknak vallják magukat, s a harctérre avatott Dél-tirolból csupán menekülni voltak kénytelenek, holott az internáltak, mint például a délvidékről internált szerbek megbízhatatlanságuk folytán lettek az Alföldre internálva”.⁷⁹

Az persze más kérdés, hogy maguk sem menekültek voltak, hiszen lakóhelyüket katonai kényszerintézkedés miatt hagyták el. A *Makói Független Ujság* ennek megfelelően interpretálta a helyzetüket: „[a] magyar kormány akként intézkedett, hogy azokat az osztrák olasz alattvalókat, akiknek lakhelye az olasz háború színterébe esik, kitelepítette lakhelyeikről, és az Alföld vármegyéiben helyezte el. [...] Ezeket mind a hadvezetőség lakoltatta ki”.⁸⁰ Voltak azonban olyan lapok, amelyek kifejezetten önkéntes menekülteknek, és nem kitelepítetteknek tekintették őket. A *Pesti Hirlap* például – egy alapvetően nem a kitelepítettek helyzetével foglalkozó, hanem a megszállt területeken berendezkedő olasz közigazgatást kritizáló írásban – egyenesen arról írt, hogy „[a]z osztrák–magyar határterület olasz nemzetiségű lakosai, amennyiben lehetséges volt, elmenekültek fajttestvéreik és »felszabadítóik« elől. Mint utólag bebizonyosodott, nagyon helyesen tették ezt, mert az otthonmaradottak felszabadítása a legbarbárabb módon megy végbe”.⁸¹

⁷⁸ 17.631/1915. B. M. eln. számú körrendelet. Olasz állampolgárok internálása. *Belügyi Közlöny*, 1915. június 6., 581.

⁷⁹ Nem internáltak, hanem menekültek. *Hódmezővásárhely*, 1915. július 15., 3.

⁸⁰ Olasz menekültek Makón. *Makói Független Ujság*, 1915. június 1., 3.

⁸¹ Barzilai sovány tárcája. *Pesti Hirlap*, 1915. szeptember 8., 15.

A terminológiai zűrzavar azonban a későbbiekben sem szűnt meg, még akkor sem, amikor az olasz és szlovén kitelepítetteket régen elvitték innen, és már csak a költségeikkel való elszámolások voltak hátra. Erre utal Tarnay Ivor Csanád vármegyei helyettes alispánnak egy 1916. március 16-án kelt leirata, amelyben azt közölte Makó polgármesterével, hogy „[a] kimutatásokról a magyar osztrák menekült szavak törlendők és helyette »osztrák kilakoltatottak« írandó”.⁸² Ez utóbbi fogalom viszont tartalmát tekintve mégiscsak közelebb állt az internáláshoz, mint a menekülti státuszhoz.

Mindenesetre a Magyarországra hozott olaszokat szigorúan nem kötötték helyhez és rendőri felügyelet alatt sem álltak, csupán azt írták elő számukra a hatóságok, hogy az ország területét nem hagyhatják el.⁸³ Ugyanakkor állandó megfigyelés alatt tartották őket, és a leveleiket is elkobozták, ha azok nem német nyelven íródtak, miként ennek Fejér vármegyében magyarországi nyomai is maradtak.⁸⁴ Mindezzel együtt, főként a kényszerű lakhelyelhagyásuk okán, melyet megítélésük kapcsán perdöntőnek tekintek, őket inkább internálnak kell minősíteni, és semmiképpen sem menekültnek, bár tagadhatatlanul más státuszban lévőeknek, mint a folyamatos rendőri ellenőrzés alatt álló és táborokba zárt politikai internáltakat. De ez a helyzetük jellegét legfeljebb a szabadságuk magasabb fokában változtatta meg, az alapokat tekintve semmiképpen sem, ezért is lenne alkalmazható rájuk ez a kifejezés.⁸⁵ Magam az egyértelműbb elhatárolás végett – a fentebb ismertetett korabeli belügyminiszteri rendeletben foglaltaknak megfelelően – a kitelepített fogalmat használom velük kapcsolatban, bár helyzetük, mint jeleztem, inkább az internáltakéhoz volt hasonlatos, miként azt a státuszuk megnevezésére a korabeli források egy jelentős része is alkalmazta.

⁸² MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. Tarnay Ivor helyettes alispán átirata Makó polgármesteréhez, 1916. március 16.

⁸³ Uo. A belügyminiszter 17.345/eln. sz. rendeletéről kiadott tájékoztató, 1915. május 26.

⁸⁴ Erdős, 1982: 261.

⁸⁵ A terminológiai problematikával foglalkozik Foki Ibolya és Somogyi László is. Foki egyértelműen menekülteknek tekinti őket, Somogyi viszont kifejezetten internáltakról beszél, bár az ő látókörébe csak a magyarországi táborokban elhelyezett, tehát az internálás klasszikus fogalomhasználatának megfelelő olasz kitelepítettek tartoztak. Lásd Foki, 1986: 136–137., 151–153.; Somogyi, 2019: 8–9., 13–15. A kérdéskör alapos historiográfiai áttekintését lásd Somogyi, 2021a: 19–34., a jogi háttérről pedig uo. 35–54.

Ehhez kapcsolódva érdemes megjegyezni, hogy nemcsak a korabeli fogalomhasználatban,⁸⁶ hanem még a mai szakirodalmi terminológia-alkalmazásban is keveredik az internált, a menekült és a kitelepített fogalma,⁸⁷ ami talán nem véletlen. Bár jogi és adminisztratív értelemben markánsan eltérő státuszokról volt szó, ténylegesen, a valós helyzetben a köztük lévő határok nem mindig voltak elkülöníthetők vagy megkülönböztethetők. Az evakuált vagy menekült személyek elméletileg az internáltaknál nagyobb személyes szabadsággal bírtak, a gyakorlatban azonban éppúgy ellenőrzés alatt álltak, mint a politikailag megbízhatatlannak tekintett társaik. Összbirodalmi szinten tekintve helyzetüket, előbb vagy utóbb őket is táborokba zárták – az internáltakénál többnyire zsúfoltabb táborokba, így ott jóval magasabb volt a fertőzésveszély és a halálozási arány⁸⁸ –, s ha engedély nélkül elhagyták a katonai hatóságok által számukra kijelölt körletet, letartóztatás és hadbíróági eljárás várt rájuk. Közösségeiket, sőt nem egy esetben a családokat is önkényesen szétválasztották,⁸⁹ a felkínált munkalehetőségek visszautasítása a nekik megítélt segélyek elvesztésével fenyegetett.⁹⁰ Mindezek nyomán tehát szinte teljesen elmosódtak a határok az internáltak és a menekültek, illetve a kitelepítettek között. Oswald Überegger szerint „[a] háborús migráció eltérő típusainak megkülönböztetése helyett a háború folyamán a migráció különböző formáinak mind erőteljesebb kiegyenlítődése következett be, nemcsak a hivatalos diskurzusban, hanem mindenekelőtt a lakosság felfogásában”.⁹¹ Mindez azt jelentette, hogy az internáltakat és az ellenséges államok

⁸⁶ Hermann, 2017: 131.

⁸⁷ Erről lásd bővebben Malni, 2018. A menekültek és a kitelepítettek közötti különbségtételt az osztrák Reichsrat (Birodalmi Tanács) által a háborús menekültek védelméről 1917. december 31-én elfogadott törvény szüntette meg. Kuprian, 2003: 36. A törvény szövegét lásd 15. Gesetz vom 31. Dezember 1917, betreffend den Schutz der Kriegsflüchtlinge. *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate Vertretenen Königreiche und Länder*, 11. Jänner 1918. 81–83.

⁸⁸ Stibbe, 2014: 494.

⁸⁹ Sokan Magyarországon is a helyi hatóságok segítségével keresték elszakított családtagjaikat. Lásd 23656/B. M. eln. 1915. számú körrendelet az országban elhelyezett olasz v. szlovén nemzetiségű osztrák honos menekültek ismeretlen helyen levő hozzátartozóinak kinyomozása tárgyában. *Baranyavármegye Hivatalos Lapja*, 1915. július 22., 402. A *Pécsi Napló* egy idős asszonyról írt, aki könnyes szemekkel mesélte, hogy „teljesen elszakadt a családjától; a leányánál élt, akinek a férje borbély volt. Idekerült Pécsre s halovány sejtelve sincs róla, hogy hova lettek hozzátartozói. Ruha és pénz nélkül jutott ide. A rajtalévón nincs egyebe. Az ing is már levásott róla”. Szétvetett családok. *Pécsi Napló*, 1915. július 10., 4.

⁹⁰ Malni, 2008: 98–99.

⁹¹ Überegger, 2019: 181.

polgárait a közvélemény, sőt nem egy esetben a hivatalos szervek is egy kalap alá vették a tényleges menekültekkel és a kitelepítettekkel. Ez egyébként nemcsak a Monarchia esetében volt így, hanem az ellenséges oldalon, az olasz gyakorlatban is, akik ugyancsak internálták, illetve kitelepítették a harcokkal érintett települések lakóit, s akiket ott is rendre azonosan kezeltek a helyiek.⁹²

Tagadhatatlan, hogy a lakosság és a helyi hatóságok számára jószerivel azonos tehertételt jelentettek az internáltak, a kitelepítettek és a menekültek, ami kedvezett a szereplők és a jogi státuszok összemosásának. Ugyanakkor messze nem tekinthető megalapozottnak – különösen a 20. század későbbi eseményeinek tükrében – Oswald Übereggernek az az erősen túlzó következtetése, hogy ami akkor történt, elvben nem volt más, mint egy „*kényszerrel végrehajtott szervezett deportálás*”.⁹³ Aligha lehet ugyanis azonos mércével mérni és ugyanazon fogalommal leírni az első világháború hadműveleti területeiről kitelepített lakosság helyzetét és a második világháború idején német koncentrációs táborokba hurcolt zsidóság sorsát. Ugyancsak megkérdőjelezhető egy másik, a témát kutató történész, Matthew Stibbe sarkos állítása, aki szerint adott esetben jobb és kiszámíthatóbb volt internálnak lenni, mint menekülni vagy kitelepítettnek. Szerinte „*1915 második felében rengeteg szlovén, horvát és olasz menekült, különösen gyerek halt meg Ausztria belső területeinek túlsúfolt táboraiban, míg a Katzenau*”⁹⁴ *olasz internáltak akkoriban viszonylag jól tápláltak voltak és elszállásolásuk is megfelelő volt*”.⁹⁵

Habár Stibbe állítása semmiképpen sem általánosítható – utóbb már maga is árnyaltabban fogalmazott⁹⁶ –, tagadhatatlan, hogy az evakuált családok igencsak megszenvedték a kitelepítést, s ez alól a magyarországi helyzetük sem jelentett kivételt, noha egyes visszaemlékezések szerint az itteni körülmények még mindig elfogadhatóbbak voltak, mint amivel az 1915. őszi áttelepítésüket követően a túlsúfolt, élelmiszerhiánnyal és járványokkal

⁹² Ermacola, 2007: 457–458.

⁹³ Überegger, 2019: 181.

⁹⁴ A Linz melletti Katzenau az egyik olyan osztrák internálótábor volt, ahová a politikailag megbízhatatlannak tartott olasz anyanyelvű osztrák állampolgárokat telepítették. Weber, 1997: 250.; Stibbe, 2010: 217., 219–220.; Stibbe, 2019: 106–107.

⁹⁵ Stibbe, 2014: 494.

⁹⁶ Mint írta, „*[a] barakktáborokban, a körülmények gyakran ugyanolyan rosszak voltak, mint a hivatalosan internálótáboroknak vagy -állomásoknak kijelölt helyeken, nem utolsósorban a mérhetetlen zsúfoltság miatt. A stájerországi Wagna bei Leibnitz-i menekülttáborban például 1915 decemberében nagyon magas volt a halálozási arány, különösen a gyermekek körében*”. Stibbe, 2019: 107.

sújtott osztrák barakktáborokban szembesültek.⁹⁷ A kerítéssel körbevett, katonák által őrzött és szigorú napirend szerint működő táborok sokkal inkább az internálótáborok képzetét keltették, sem mint a kitelepítettek és menekültek átmeneti szálláshelyéét.⁹⁸ „*Soha, sehol nem gyülemlt fel annyi emberi fájdalom és nyomorúság, mint itt. A drótkerítéssel körbezárt és katonai örökkel körülvett tábor még távolról is hatalmas börtönnek tűnik*” – olvasható egy a galíciai kitelepítettek érdekében eljáró jótékonyági szervezet 1915. március 17-i keltezésű, a wagnai tábor viszonyait taglaló jelentésében,⁹⁹ s ez a helyzet az olasz kitelepítettek ide érkezését követően sem változott.¹⁰⁰ E táborok egyetlen pozitívuma, hogy az etnikailag azonos csoportokat – így az olasz és szlovén anyanyelvűeket is – többnyire egy helyen helyezték el, ami mögött az a praktikus megfontolás állt, hogy így könnyebben lehetett velük kommunikálni, biztosítani tudták a vallásgyakorlás és a gyerekek számára az oktatás feltételeit, továbbá – a körülmények nyújtotta lehetőségeken belül – az étkezést is a táborlakakók szokásainak megfelelően igyekeztek alakítani.¹⁰¹

Isztriai kitelepítettek Makón

A makóiak kezdetben abban a hiszemben voltak, hogy a városba dél-tiroli olaszok jönnek, s felfokozott várakozás előzte meg érkezésüket. A *Makói Ujság* 1915. május 30-án arról írt, hogy „*[a]z érkező olaszok nem Olaszországból valók, hanem Tirolból, tehát a monarchia alattvalói, akik mit sem tehetnek arról, hogy fajtestvéreik, az olasz nemzet, királyukkal élén megszegte adott szavát, s a leggaládabb árulást követték el velünk szemben. Fogadjuk tehát jó szívvel a háború tartamára közenk telepített olaszokat, mivel hadvezetőségünk s a kormány éppen azért internálta őket színmagyar alföldi városokba, mert az ő vidékük immár szintén harcszintér lett, s elég fájdalom és kár nekik, hogy otthonuk, vagyonuk a háború dúlásának esik menthetetlenül martalékul. Itt nálunk legalább személyileg védve lesznek a háború borzalmaitól, s akinek pénze van, az itt költi, fogyasztja el, akinek nincs, az talál munkát. Munkás kézre pedig éppen most úgyis nagy szükség van*”.¹⁰²

⁹⁷ Cherin, 1971: 371.; Giuricin, 2002: 784–785.

⁹⁸ Hermann, 2017: 135.; Stibbe, 2019: 107.

⁹⁹ Idézi Ruszala, 2021: 338. Lásd még Cherin, 1971: 363.

¹⁰⁰ Malni, 2008: 103.

¹⁰¹ Ruszala, 2021: 337. A barakktáborbeli viszonyokról lásd még bővebben Cherin, 1971: 361–377.; Petean, 2003: 26–29.; Vretenar–Orlović, 2016: 36–40.; Hermann, 2017: 137–149.; Cretu, 2022: 518–526.

¹⁰² Olasz internáltak Makón. *Makói Ujság*, 1915. május 30., 3.

3. kép

A Csanád vármegyébe szállított dél-isztriai lakóhelye egy az 1910-es közigazgatási beosztást mutató térkép vázlaton¹⁰³

¹⁰³ Vretenar–Orlović, 2016: 19.

A várakozásokkal ellentétben a Makóra 1915. május 30-án délután begördülő vonat nem dél-tiroli, hanem osztrák tenger melléki (isztriai) olaszokat és szlovéneket hozott. Összesen 124 személy érkezett a városba, akik addig a Póla (Pula) melletti Rovignóban (ma Rovinj) és a közeli Valle közösségben (ma Bale) éltek.¹⁰⁴ Május 24-én vagonírozták be őket lakóhelyükön, és egy 1200 fős transzport részeként öt nap múlva, május 29-én késő délután érkeztek meg Szegedre. A kitelepítettek többségét földművesek és halászsok, illetve hozzátartozóik alkották, de akadtak köztük kereskedők, kerteszek, iparosok és értelmiségiek is.¹⁰⁵ Miután Szegeden 1087 személyt leszállítottak a szerelvényről,¹⁰⁶ a többiek továbbvitték Makóra.¹⁰⁷ Az ide kerülő csoportban 74 12 év alatti gyerek, 38 nő és 12 férfi volt, ráadásul az utóbbiak olyan idősök, hogy ellátásukról maguk nem tudtak gondoskodni, így szinte mindannyian az első pillanattól kezdve közellátásra szorultak.¹⁰⁸ A *Makói Független Ujság* június 1-jei tudósításában – amely 123 kitelepítetttről tett említést – ugyan arról írt, hogy „az ide érkezett olaszok között van 5 kitűnő varrónő és 6 fiatal kőműves, kik szívesen vállalnának munkát és gyermekeiket is szívesen adják gazdaságokba könnyebb munkára”,¹⁰⁹ arról azonban nem maradt adat, hogy ténylegesen vállaltak-e munkát. A „6 fiatal kőműves” például nem csak hogy gyerek volt még, de a tapasztalatuk sem felelt meg a magyar kőműves szakmának: ők otthon nem építőipari tevékenységgel, hanem – minden bizonnyal az édesapjuk mellett – kőfejtéssel és kőfaragással foglalkoztak.

Az érkezőket látva a makóiak csalódottsága leírhatatlan volt. „Az olasz menekültek vannak most az érdeklődés középpontjában, most ők vannak divatban szegények – írta a *Makói Ujság* június elsején –. Az ő rongyaikat, rikító szegénységüket nézik a makóiak őszinte szánalommal, mert az elmaradhatatlan összehasonlítás a mi fajtánkkal bizony nagyon balul üt ki szegényekre. Ilyenkor látjuk, hogy milyen gazdag, mily vagyonos a mi népünk, mennyire öntudatos, emberi ember, amikor ily szánalmasan látjuk képviselve az idegen, a hontalan szegénységet. Cukorkát vittek nekik, 123-

¹⁰⁴ MNL CScSVL ML, V.72.c. 2152/1922. Makó polgármesterének levele a belügyminiszterhez, 1915. június 1.

¹⁰⁵ Ezer olasz Szegeden. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. május 30., 3–4.

¹⁰⁶ A tengerparti menekültek. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. június 2., 2.

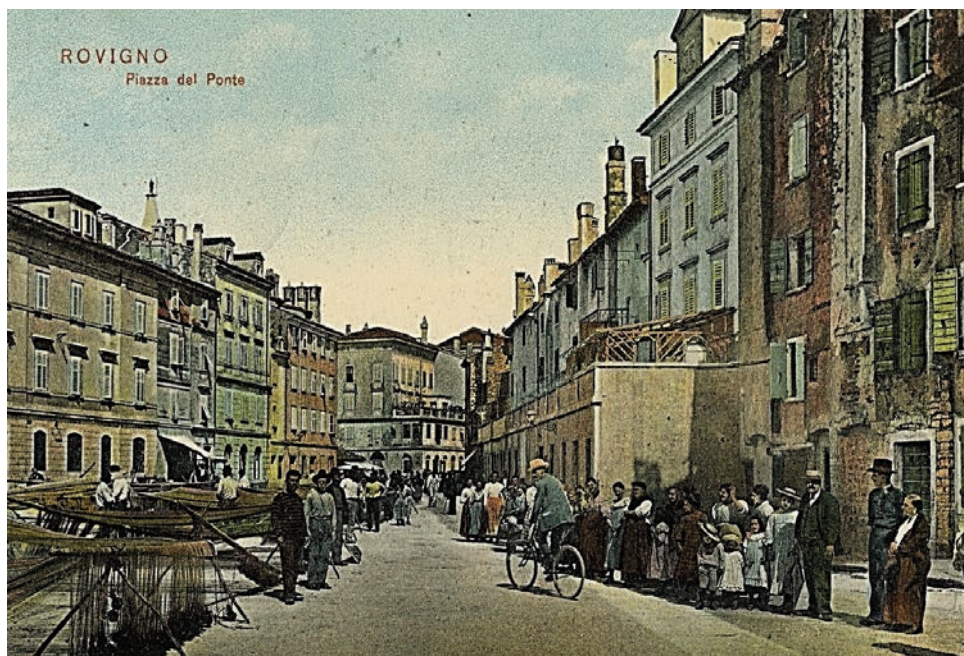
¹⁰⁷ Ezer olasz Szegeden. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. május 30., 3.

¹⁰⁸ MNL CScSVL ML, V.72.c. 2152/1922. Makó polgármesterének levele a belügyminiszterhez, 1915. június 1.

¹⁰⁹ Olaszok Makón. *Makói Független Ujság*, 1915. június 1., 3.

ból 76 gyermeknek,¹¹⁰ s ők kapkodtak az ingyencég iránt, melynél sokkal nagyobb szükségük van egy-egy mosóteknőre, amelyben ruháikat kimoshatnák, ágyneműkre, s ezt kéri is a hatóság számukra a jószívű közönségtől. Ha silány is, nem baj, megvarrhatják, az internált asszonyoknak van idejük”.¹¹¹

A Makóra érkezett „nagy nyomorba jutott” olaszok tehát kezdetben sajnálatot, sőt szánalmat váltottak ki a helyi lakosságból, s gyűjtés is indult az érdekükben, főként ruhákból, mert „a ruhaneműnek nagyon hiával [azaz híjjával – M. A.] vannak a felnőttek, mert családi tűzhelyüket éjnek idején kellett elhagyniok, így nem hozhattak magukkal semmit. Ezek tehát nagyon rá vannak utalva Makó jóindulatára”.¹¹²

4. kép Rovignói városkép
egy századfordulós képeslapon¹¹³

¹¹⁰ A hivatalos nyilvántartás szerint 74 12 év alatti gyermek volt. Lásd MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. Makó polgármesterének levele a belügyminiszterhez, 1915. június 1. Az újságban közölt 76-os szám feltételezhetően elírás.

¹¹¹ Az olasz menekültek. *Makói Ujság*, 1915. június 1., 3.

¹¹² Olaszok Makón. *Makói Független Ujság*, 1915. június 1., 3.

¹¹³ <https://www.ppmi.hr/en/collections/5/collection-old-postcards/>. (Utolsó leltetés: 2025. január 31.)

Az ide kerültek helyzetét szegedi analógiával érdemes megvilágítani, hiszen ők is ugyanehhez a csoporthoz tartoztak. A *Szeged és Vidéke* című napilap újságírója az éppen akkor érkezőket látva arról írt, hogy „[a]z apró, síró fiú- és leánygyermek nagyrésze annyira gyöngye, hogy táplálkozni sem tud. Az anyák erőtlenek, így nem képesek szoptatni a gyermeküket, tejet pedig nemigen kapnak a hatósági koszthoz. A gyermekek öltözete annyira hiányos volt, hogy amikor Szegedre hozták őket, a rendőrségnek kellett ideiglenesen a legszükségesebb ruhaneműről gondoskodnia”.¹¹⁴ Éppen ezért – Makóhoz hasonlóan – Szegeden, Hódmezővásárhelyen, s másfelé is az országban, ahol elhelyezték őket, gyűjtőakciók indultak a kitelepítettek érdekében. A ruhaneműk mellett főként élelmiszeradományokat kértek, habár tudható, hogy a lakossági készletek is fogytán voltak.¹¹⁵ Hódmezővásárhelyen például a ruhákon és cipőkön kívül fehércukrot, kávé, teát, befőttet, tejet, szappant és keféket gyűjtöttek a jobb érzésű lakosoktól.¹¹⁶ Ezekből minden bizonnyal Makón is hasonlóképpen nagy hiány lehetett.

A kitelepítettek egy részének gyakorlatilag semmije sem volt, csak a magukon lévő ruhákat és kis batyuikat birtokolták. Az okokat a *Vásárhelyi Reggeli Ujság* világította meg: „Isztria partvidékén, a hadműveletekhez szükséges területek lakosságának 24 órai időt adtak, hogy felkészüljön az otthona elhagyására. Egy családnak 12 kilónyi podgyászt volt szabad elvinnie, de ebben már benne volt a 2-3 napra való élelem is. A többi vagyunkájuk, ingóságuk ott veszett. A podgyászt aztán külön kocsira rakták, és az is elindult, de a maga szakállára, gazdáját a megmentett holminak csak igen kevés része látta viszont. Eltévedt, elveszett az az egypár legbecsebb cók-mók is, amit legérdemesebb volt hazulról elhozni”.¹¹⁷ A *Szegedi Friss Ujság* szerint a kitelepített isztriaiaknak még kevesebb idejük volt az összecsomagolásra, mivel „az eltávozásuk előtt két órával adták tudtukra, hogy menniök kell. Azt bírták magukkal hozni, ami rajtuk volt”.¹¹⁸

¹¹⁴ Vesztegzár alá helyezték az 1200 olasz menekültet. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 1., 3.

¹¹⁵ Uo.; Adakozás az olasz menekülteknek. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 2., 4.; Segítsünk a tengerpart menekültjein. *Szeged és Vidéke*, 1915. július 20., 2.; A tengerparti menekültek. *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1915. június 2., 2.; Adakozunk a menekült olaszoknak. *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1915. június 23., 2.; Adományok az olaszoknak. *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1915. augusztus 13., 2.; Az isztriai menekültek. *Pécsi Napló*, 1915. június 13., 6.

¹¹⁶ 800 osztrák menekült városunkba. *Hódmezővásárhely*, 1915. június 3., 2.

¹¹⁷ A mi olaszaink! *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1915. június 20., 1.

¹¹⁸ Szegedi olasz internáltak. *Szegedi Friss Ujság* 1915. július 21., 3. Lásd még Bucsu-fia az internált olaszoknak. *Délmagyarország*, 1915. július 21., 5.; Segítsünk a tengerpart menekültjein. *Szeged és Vidéke*, 1915. július 20., 2.

5. kép Vallei városkép egy századfordulós képeslapon¹¹⁹

Az imént idézett *Szegedi Friss Ujság* az érkezés napján a rókusi vasútállomásról tudósítva azonban némileg más képet közvetített arról a transzportról, amelyhez a makói csoport is tartozott. „Először ledobálták a sok cók-mókot: a szegény falusi életnek száz és száz tartozékát: az ágyneműt, az elmaradhatatlan sokszínű paplannal, majd következett az élelmiszer: a liszt, a zsír, a kenyér. Szegeden a háború idején senkise eszik olyan fehér cipót, amelyet ők magukkal hoztak. Aztán jött a baromfi, a burgonya, a ruhanemű, a paraplé [azaz esernyő – M. A.], a gyermekjáték. A cók-mók után kiugráltak a kocsikból a leányok, fiúk. Ezek kiségtették az ölbeli gyermekeket, akik közül sokan sírtak az álmoságtól. Majd az anyák következtek, a nénik, az aggastyánok, egy-két baromfival a hónuk alatt. Akadtak kalapos kisasszonyok is, elég elegánsak és valóban intelligensek, akik szintén batyut emeltek. A rovignoi tantesület néhány öreg tanítója és néhány bájos tanítónője az igazgatóval, akik külön szállás után érdeklődtek, de megértették velük, hogy öt napig a többivel kell maradniok egészségügyi vesztegár alatt.”¹²⁰ A látszat ellenére szinte biztos, hogy a magukkal hozott „cók-mók” csak a legalapvetőbb dolgokat tartalmazta, mert az idézett

¹¹⁹ <https://www.ppmi.hr/en/collections/5/collection-old-postcards/>. (Utolsó le-töltés: 2025. január 31.)

¹²⁰ Ezer olasz Szegeden. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. május 30., 3.

szegedi lap másnapi száma már itt is arról írt, hogy mennyire szükségük van a kitelepítetteknek adományokra, főként női ruhára, fehérneműre, cipőre és gyermekruhára, mert „*minden ruhájuk abból áll, ami a testükön van*”.¹²¹

Bár az érkezőkről hírt adó újságcikkek ellentmondanak egymásnak, mindez azonban csak látszólagos, mivel valóban voltak olyan kitelepítettek, akik szinte semmit sem hozhattak magukkal, ellenben akadtak olyanok is, akik hosszabb távollétre készültek fel és nagyobb poggyásszal érkeztek. A hatóságok a legtöbb helyen már egy-két nappal az evakuálást megelőzően falragaszok és kidobolás útján tájékoztatták a lakosságot, hogy ki fogják telepíteni őket a háborús övezetből,¹²² de a katonai előkészületekből már hetekkel a végrehajtás előtt sejthető volt, hogy a terület katonai övezetté válik.¹²³ Volt tehát némi idő felkészülni erre. Az utóbb Kiskundorozsmára került Fogliano Redipuglia-i, akkor ötödik osztályos Maria Franzot arról írt visszaemlékezésében, hogy a többi családhoz hasonlóan ők is már napokkal korábban zsákokba gyűjtötték az alapvető szükségleti cikkeket, felkészülve a hirtelen menekülésre.¹²⁴ Ezt tette Carlo Luigi Bozzi tanító és családja is.¹²⁵ Ugyanakkor voltak olyanok, akiket valóban csak két órával a kitelepítés kezdetét megelőzően értesítettek,¹²⁶ nekik szinte lehetetlen volt összekészülniük, ha erre nem számítottak. Ilyen helyzetbe kerültek a görzi hegyi falvak lakói, akiknek május 22-én kevesebb mint két órát hagytak, hogy elhagyják otthonaikat, és felszálljanak a kitelepítéshez igénybe vett különvonatokra.¹²⁷

Noha megszabták, hogy egy-egy személy legfeljebb 5 kilós kézipoggyászt vihet magával, ezt a kitelepítettek többnyire nem tartották be, s a hatóságok is alig ellenőrizték, mert a figyelmüket arra összpontosították, hogy mindenkit mielőbb az elszállításra kirendelt marhavagonokba tereljenek.¹²⁸ Mivel a kitelepítettek többnyire csak annyit tudtak, hogy átmeneti időre – hetekre,¹²⁹ legfeljebb néhány hónapra – el kell hagyniuk lakóhelyü-

¹²¹ A tengerpart menekültjei. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. június 1., 2.

¹²² Cherin, 1978: 374.; Segariol, 2002: 776.; Cergna, 2019: 292.

¹²³ Petean, 2003: 19–22.

¹²⁴ Uo. 22.

¹²⁵ Uo. 20.

¹²⁶ Giuricin, 2002: 776.

¹²⁷ Vretenar–Orlović, 2016: 26.

¹²⁸ Cergna, 2019: 292–293.

¹²⁹ A Pólából és környékéről kitelepítetteket úgy tájékoztatták, hogy csupán két hétig tartó távollétre készüljenek. Cherin, 1971: 350.; Wiggermann, 2004: 359.

ket, mert a környékükön háborús műveletek zajlanak majd, sokan voltak, akik értékeiket mentve, megpakolt ökrösszekerekkel érkeztek a vasútállomásra, ahol – kényszerűen hátrahagyva szekereiket és állataikat – nekik is fel kellett szállniuk a fegyveres katonák által kísért szerelvényekre. Ők nyilvánvalóan a szekereken lévő vagyontárgyaikat is felrakták a számukra kijelölt vagonba. Ez történt az akkor 18 éves vallei Giovanni Obrovazzal és családjával, akiket többnapos út után a Szilágy vármegyei Szilágyosomlyóra, majd onnan a közeli Kémer (ma a romániai Camăr) községbe szállítottak, ahol az iskolában szállásolták el őket.¹³⁰ Erre emlékezett a Rovignóból Hódmezővásárhelyre került ismeretlen fiatalember – a kutatások szerint minden bizonnyal Antonio Segariol lehetett, a továbbiakban magam is így hívom majd – is, aki visszaemlékezésében megörökítette azt a pillanatot, amikor a megérkezést követően halmokban álltak a menekültek által magukkal hozott csomagok a vasútállomáson.¹³¹ A *Dunántúl* című pécsi napilap szerint a „[l]egtöbben ágyneműt és némi élelmiszert is hoztak magukkal, nagy kerek sajtot, fonott üvegekben és néhányan hordókban bort, úgyhogy a csomagoknak a vasúti kocsikból való kirakása mintegy másfél órát vett igénybe”.¹³² A Mohácsra érkező kitelepítetteknel dunyha, párna, sőt még egy papagáj is volt.¹³³ Ugyanakkor a Valléból evakuáltak között – közülük sokan érkeztek Csanád vármegyébe, valamint Pécsre – szép számmal akadtak olyanok, akik „a legszükségesebbeket sem vehették magukhoz”.¹³⁴ Számukra közadakozásból próbáltak ruhaneműt gyűjteni.¹³⁵

A különböző helyekre vitt menekültek személyes tárgyainak mennyisége tehát nagy mértékben függött a transzportok összetételétől. Azok, akik betartották a hatósági előírásokat, és csak a limitált mennyiségű – 5 kg-os – poggyászt vitték magukkal, vagy nem volt módjuk összcsemagolni, lényegesen rosszabbul jártak, mint azok, akik előrelátók, vagy a helyzetből adódóan szerencsésebbek voltak, s a megengedettnél nagyobb készletekkel érkeztek, illetve akik a megrakott szekerekről pakoltak át a vagonokba. Ez már az utazás során is megmutatkozott. A kitelepítettek eredendően egy napos útra készültek – az előírások szerint 24 órás utazásra

¹³⁰ Cergna, 2019: 293–294.

¹³¹ Giuricin, 2002: 796.

¹³² 1020 isztriai menekült Pécssett. *Dunántúl*, 1915. június 8., 3.

¹³³ Olaszok Mohácson. *Mohács és Vidéke*, 1915. június 13., 3.

¹³⁴ A felruházott isztriaiak köszönete. *Dunántúl*, 1915. július 30., 3.

¹³⁵ Kérelmek a jószívű közönséghez. *Pécsi Napló*, 1915. július 23., 6.

elegendő élelmiszert kellett magukkal vinni –, s úgy informálták őket, hogy a stájerországi Leibnitzig szállítják őket, ezzel szemben sokak számára ez az út több mint egy hétig tartott.¹³⁶ Antonio Segariol visszaemlékezése szerint az ő szerelvénye 1915. május 25-én indult el, május 28-án érkezett meg Leibnitzbe, majd május 30-án futott be a hódmezővásárhelyi vasútállomásra. A bő öt napos utazás során jószerivel végig éheztek, csupán néhány helyen kaptak – többnyire jószándékú katonák és vasutasok jóvoltából – némi tejet, teát és ennivalót. A közbenes időben a szerelvény gyakori és kiszámíthatatlan várakozási helyein próbáltak élelemhez és vízhez jutni, kitéve magukat annak a veszélynek, hogy lemaradnak a bármikor ismét elinduló vonatról. A katonai hatóságok ugyanis a transzportok élelmezéséről a kötelezettségük ellenére nem gondoskodtak.¹³⁷ A felhívások nyomán a kitelepítettek többsége valóban csak egy-két napra való élelmiszert vitt magával, miközben az út, amelynek tényleges végcélját nem is ismerték, jóval tovább tartott. Az utazás során az élelmiszerellátás szervezetlensége már az 1914 nyár végi galíciai kitelepítések idején is problémát okozott,¹³⁸ ennek ellenére az olasz határvidékről 1915 májusában kitelepítettek számára sem nyújtottak szervezett formában semmilyen élelmezést.¹³⁹

A marhavagonban, amelyben Segariol és családja is helyet kapott, 31-en utaztak, de akadtak – főként nőket és gyerekeket szállító – vasúti kocsik, melyekbe több mint ötven személy préselődött össze.¹⁴⁰ A túlsúfolt vagonok puszta padlóján képtelenség volt aludni, így a kialvatlanságtól, az éhségtől, az anyagcseréhez kapcsolódó fiziológiai szükségletek állandó visszatartásától és a végeláthatatlan utazástól meggyötört, lelkileg egyébként is rossz állapotban lévő, s útközben, a vasúti megállóhelyeken nem egyszer verbálisan is bántalmazott és hazaárulónak nevezett kitelepítettek¹⁴¹ aligha

¹³⁶ Cherin, 1971: 352.

¹³⁷ Giuricin, 2002: 789–797. Az utazás megpróbáltatásairól lásd még Cherin, 1971: 351.; Cherin, 1978: 375–376.; Manzin, 1999: 595–596.

¹³⁸ Ruszała, 2021: 334.

¹³⁹ A kép teljesebbé tételéhez hozzá tartozik, hogy a térségből később kitelepítettek esetében a hatóságok már biztosították az étkezést az út során, sőt a vagonokban kályhákat is elhelyeztek, amelyekhez szénét is adtak. Erről egy Sannicolò vezetéknévű idősebb férfi számolt be naplójában, akit csak 1915 novemberében szállítottak Roveretóból a csehországi Jablonné v Podještědíbe. Sbroscia, 2016: 42–44.

¹⁴⁰ Giuricin, 2002: 795.

¹⁴¹ Cherin, 1971: 352., Manzin, 1999: 596–597.

6. kép Galíciai kitelepítetteket szállító marhavagonok.¹⁴²
Hasonló szerelvények hozták Magyarországra
a tenger melléki evakuáltakat is

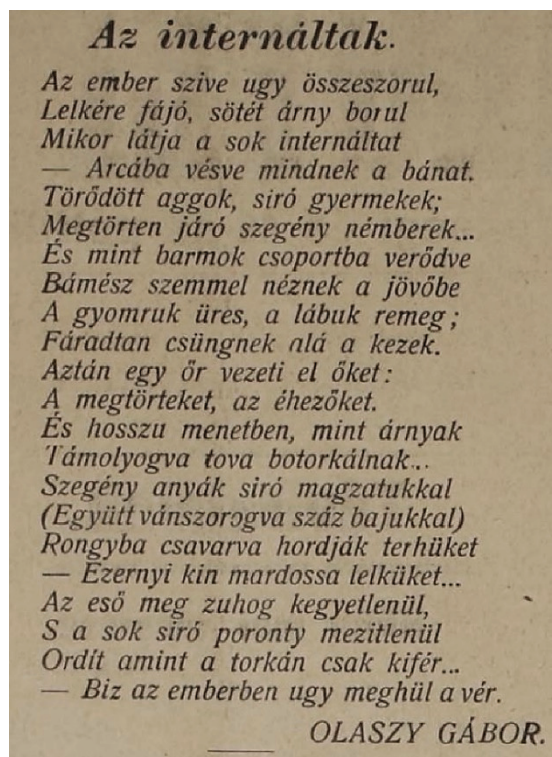
tettek kedvező benyomást az előzményeket egyáltalán nem ismerő helyiekre a magyarországi célállomásokon. Az első lokális sajtóbeszámolók ezt a situációt örökítették meg, nem igazán törődve azzal, hogy ezek az emberek milyen megpróbáltatásokon mentek keresztül az előző napokban.

Akadnak azonban empatikusabb újságírók is. Érdeemes itt idézni a *Siklós és Vidéke* című lap beszámolóját az első benyomásokról: „Fáradt külsejű, kopott és elgyötört emberek érkeztek f[olyó] hó 7-én, hétfőn Siklóstra. [...] Mint űzött falka verődtek össze ezek az emberek a vásártéren, s félénk összehúzódottságukon jól látszott a háború minden iszonyatossága és szerencsétlensége: a menekülés láza, az út fáradalmi, a piszok, különböző nyavalyák, az álmatlan éjek kínjai, s mindnek fölött az éhség.”¹⁴³ A Keszthelyre került menekültekről így írt a helyi lap: „Szívrepesztő volt látni a sok hajléktalan asszonyt, aggastyánt és rengeteg gyermeket. Hallani az anyák kesergő siránkozását és könyörgését pár kanálnyi tejért, hogy a három napi fárasztó úttól és melegtől kimerült gyermekeiknek – kik úgy sorakoztak, mint az orgonasípok – enyhülést nyújthassanak. A fájdalom könnyeit a hála és boldogság fénye vál-

¹⁴² Vretenar–Orlović, 2016: 110.

¹⁴³ Internáltak a siklósi járásban. *Siklós és Vidéke*, 1915. június 13., 2.

totta fel, midőn szomjukat enyhítve megpihentek a kis ártatlan és máris sokat szenvedett gyermekek.”¹⁴⁴ Olasz Gábor bonyhádi postatiszt, műkedvelő költő a Tolnamegyei Közlönyben adta közre az első benyomásait, leginkább szánakozását tartalmazó versét (7. kép).

7. kép Olasz Gábor: Az internáltak¹⁴⁵

Mint a többi befogadóhelyen, úgy Makón is a város gondoskodott az oda szállított olaszok és szlovének elhelyezéséről, akik a városi tanács döntése nyomán a Bajza utcai állami iskola épületében kaptak helyet. Az itteni körülmények azonban messze nem voltak ideálisak. A kerületi tisztiorvos 1915. július 21-ei jelentése szerint a szálláshelyen „*az isztriai menekültek fekhelyéül szolgáló szalma annyira kevés, és már elporlódott, hogy ott a termék sem tisztán nem tarthatók, sem rajta a nagyszámú lakó ki nem pihenheti magát*”, sőt taka-

¹⁴⁴ Istriai menekülők. *Balatonvidék*, 1915. május 30., 2.

¹⁴⁵ Olasz Gábor: Az internáltak. *Tolnamegyei Közlöny*, 1915. június 6., 2.

róval sem rendelkeztek, ezért a rendőrkapitányi hivatalon keresztül kért intézkedést „a fekhelyeknek legalább gyakrabbi és bővebb szalmával való felfrissítése iránt”.¹⁴⁶ Mindenesetre Rákosi Gyula rendőrkapitány korrekt módon és sürgős intézkedést kérve továbbította a jelzést a makói városi tanácshoz: „A szalmazsákoknak való szövet bevásárlását javaslom, a megvarrást maguk a kila-koltatottak végzik, erre egészségi szempontból is sürgető szükség van, hogy azokat a napon lehessen szellőztetni. Szükség van mosdó eszközökre és takarókra is”.¹⁴⁷

Mindennek meg is lett az eredménye, a menekültek rövid időn belül szalmazsákokat, takarókat és párnákat kaptak.¹⁴⁸ Ebből azonban bizonyosan nem jutott mindenkinek, s az elhelyezési hiányosságok sem szűntek meg teljesen. A *Makói Ujság*, amely augusztus 8-án arról közölt cikket, hogy a makói városi tanács a vármegyei hatóságtól kérte 5000 korona előleg utalványozását az olasz kitelepítettek havi ellátási költségeire, szükségesnek tartotta megjegyezni: „[f]ontos az, hogy a tengerparti menekülteket ne kezeljék mint »olaszokat«, mint ellenséget, s ha már mintaszerű élelmet nem is juttatnak nekik azért a kis pénzért, legalább időnként friss és elegendő szalmából vessenek nekik ágyat, mert ebben a tekintetben komoly panaszok voltak hallhatók”.¹⁴⁹

A makói iskolai szálláshely a jelzett hiányosságok ellenére feltételezhetően még mindig jobb lehetett, mint a Szegeden elhelyezett mintegy ezer olasz kitelepítetté, akiket a város külterületén, a dorozsmai út melletti ún. „Sár-féle rongytelepen” helyeztek el.¹⁵⁰ A *Délmagyarország* című szegedi napilap cikke meg is állapította, hogy „[e]z a hónapok óta elhagyott telep nem valami kitűnő hely internáltak számára, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a legtöbb gyermek és asszony”.¹⁵¹ Valóban, ez a Saár-féle telephely a város külterületén, a szeméttelép közelében, közvetlenül egy olyan tó mellett helyezkedett el, amelyet a szegedi lap tudósítója nemes egyszerűséggel csak „Rettenetes Bűztó”-nak nevezett, ahol „szabad szemmel, teli orral és émelygő, minden pillanatban kifordulni készülő gyomorral állapítottam meg, hogy e tó partján nyer elhelyezést minden hulladék, ami e város lakosságától szemetes kocsikon kikerül”.¹⁵²

¹⁴⁶ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A makói kerületi tisztiorvos átirata a makói rendőrkapitányi hivatalhoz, 1915. július 21.

¹⁴⁷ Uo. A makói rendőrkapitány átirata a városi tanácshoz, 1915. július 23.

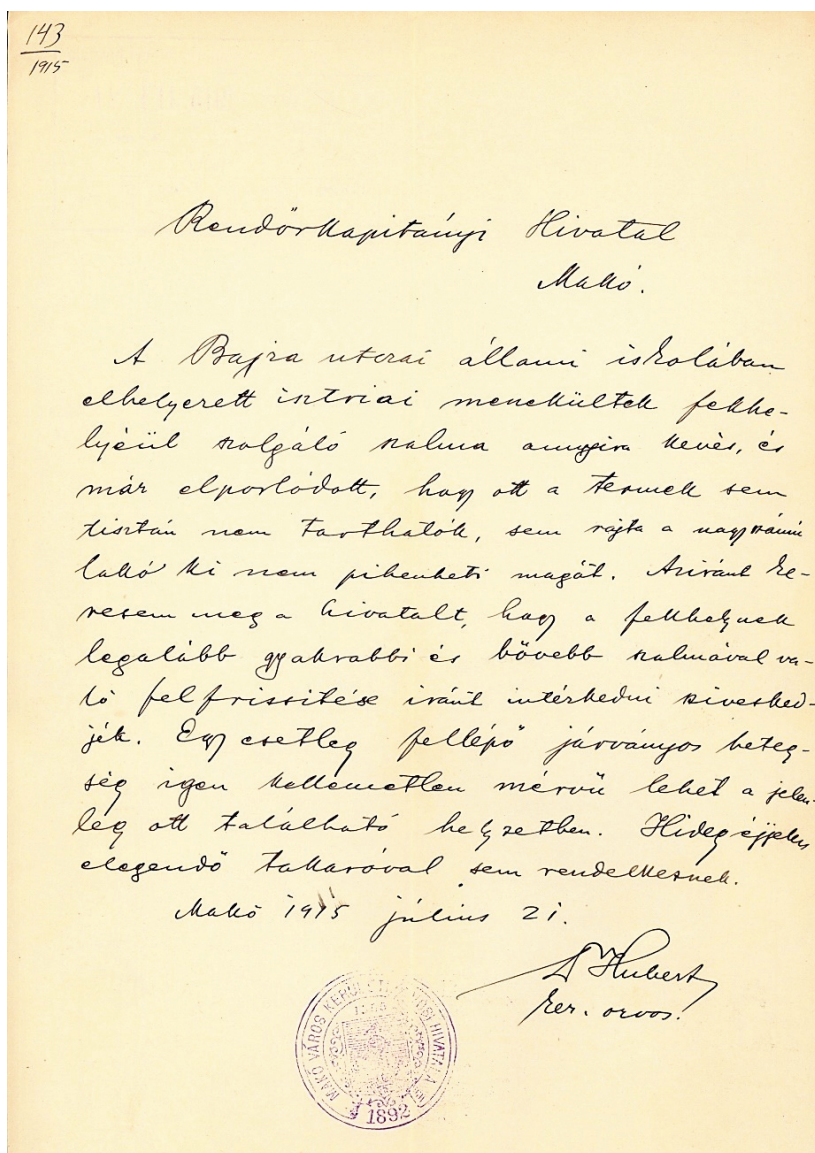
¹⁴⁸ Uo. Makó város polgármesterének és gazdasági tanácsnokának feljegyzése, 1915. július 29.

¹⁴⁹ Makó város és az isztriai menekültek. *Makói Ujság*, 1915. augusztus 8., 3.

¹⁵⁰ Vesztegzár alá helyezték az 1200 olasz menekültet. *Szeged és Vidéke*, 1915. június I., 3.

¹⁵¹ A Szegedre internált olaszok. *Délmagyarország*, 1915. június I., 6.

¹⁵² A szegedi olasz kolónián. *Délmagyarország*, 1915. június II., 4.

8. kép Dr. Hubert Mihály makói kerületi orvos levele
a Bajza utcai iskolában lévő iztriai kitelepítettek
elhelyezési körülményeiről¹⁵³

¹⁵³ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A makói kerületi tisztiorvos átirata a makói rendőrkapitányi hivatalhoz, 1915. július 21.

A lap újságírója azért kereste fel az olaszok szállását, hogy tudósítsa a helyieket a számukra bizonyosan egzotikusnak tartott idegenek életkörülményeiről. A cikk azonban lehangoló képet nyújtott. Érdeemes idézni belőle, mert a lakóépületként használt helyiségekben tapasztalt állapotok szinte bizonyosan teljes egészében megegyeztek a makói viszonyokkal, melyekről ilyen feljegyzés nem maradt fenn. *„Megyek az ebédjünkkel szobájukba tartó emberek után a lakásba”* – osztotta meg szegedi tapasztalatait a *Délmagyarország* tudósítója. *„Az ágyuk szalma, amelyben szertehever kevéske cókómókjuk. Keresek egy szekrényt, egy zugot, ahol a fehérneműjüket tarthatják. Nincs. Úgy látszik, fehérneműjük sincs. A hatalmas, világos termet egészséges tisztaság uralhatná és betegséget párolgó piszok benne minden. Bizonyos, hogy napok óta nem szellőztették, pedig ehhez pénz se kell sok, még munka se, csak ember, aki megtűri a tiszta levegőt. Minthogy ilyen nincs közöttük, miért nem akad valaki, akinek ambíciója meg kötelessége is, hogy – ha másként nem megy – akár kancsukával is rájuk kényszerítse a tisztaságot. Ha másért nem, mi érettünk, akiknek szomszédságában telepítették meg ezeket a nomád erkölcsű, piszkos és tunya embereket”*.¹⁵⁴

Arról természetesen a menekültek nem tehettek, hogy nem volt szekrényük és szalmán voltak kénytelenek aludni, de a cikk szerint annak érdekében sem sokat tettek, hogy a mostoha körülmények dacára valamilyen rendet és tisztaságot tartsanak maguk körül, s hogy ügyeljenek a személyes higiénijükre. A lap tudósítása alapján úgy tűnik, mintha erre nem is lett volna meg az igény részükről. Idézzük tovább a szegedi újságíró lehangoló beszámolóját: *„Mondjuk, hogy a legnagyobb szennyre elkészül az ember, amikor ide belép. De azt is várja, hogy nőekkel fog találkozni, akiket kiemel környezetükből szépségük, vagy annak őszi varázsa, férfiakkal, akiknek arcbőre nem attól barna, hogy régen volt vízhez szerencséje. Ezek az asszonyok, ezek a férfiak – legalább az a 600–700, aki ma künn volt – egytől-egyig csúnyák. Szépségnek, erőnek semmi nyoma rajtuk. Egész nap mosnak és egész éjjel piszkosak”*.¹⁵⁵

Aligha tételezhető fel az újságíró ellenszenve vagy rosszindulata a leírtak kapcsán, hiszen rendre ugyanez a panasz – a tisztaság és a rend hiánya – vetődött fel Makón és másfelé is a kitelepítettekkel kapcsolatban.¹⁵⁶ Ugyanakkor kérdés, hogy a túlszűfolt, ágyak, polcok, valamint megfelelő és ele-

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye augusztus havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. szeptember 9., 338.

gendő tisztálkodási lehetőség (fürdőhelyiség, tisztítószeres és eszközök) nélküli épületekben hogyan lehetett volna tisztának lenni és tisztaságot tartani? „A legfőbb baj az volt – írta a *Pápai Lapok* tudósítója egy az olaszok szálláshelyén tett látogatást követően –, hogy a menekültek földre szórt szalmán háltak, ami miatt rengeteg szemét szokott képződni”. Pápán, ahol nagyjából 250 kitelepítettet helyeztek el, ugyanazok a gondok jelentkeztek, amelyek Makón, Hódmezővásárhelyen vagy Szegeden: „a szállások sem közegészségi, sem köztisztasági szempontból távolról sem feleltek meg a követelményeknek”.¹⁵⁷ A helyzet Pápán is csupán annyiban javult, mint a legtöbb helyen: a városi tanács utasítására „a fekvőhelyekhez szükséges szalmát időnként” felújították.¹⁵⁸

Mindazonáltal az is fontos körülmény, hogy habár Szegeden már június első napjaiban felvetődött egy fürdő felállításának igénye a tábor területén,

9. kép Kitelepítettek egy túlszűfolt ausztriai barakkban
– itt már vaságyakkal¹⁵⁹

¹⁵⁷ Az olasz internáltak szállása. *Pápai Lapok*, 1915. július 25., 3.

¹⁵⁸ Az olasz menekültek ellátása. *Pápai Lapok*, 1915. június 20., 3.

¹⁵⁹ <https://storiaeregione.eu/it/news-eventi/leggi/i-profughi-trentini-nella-grande-guerra>. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

a városi tanács nem volt hajlandó ennek az 550 koronás fedezetét biztosítani, „*holott a tisztí főorvos is kijelentette, hogy a telep nem felel meg a közegészségi feltételeknek*”.¹⁶⁰ Mindez jól mutatja, hogy a befogadó települések – adott esetben Szeged – sem feltétlenül tettek meg mindent annak érdekében, hogy a kényszerűen kitelepített olaszok és szlovének helyzetén enyhítsenek, a lakhatási és létfenntartási viszonyaikon, leginkább a tisztálkodási lehetőségeiken javítsanak. Viszont az is tény, hogy a város 100 kilogramm háziszapant és 100 pár cipőt osztott szét a nélkülöző kitelepítettek között.¹⁶¹

Némileg javított a körülményeken az is, hogy a Saár-telepen összezsúfolt menekültek egy részét az ötnapos karantén után áttelepítették a köztisztasági telepen lévő nyolc új és tiszta munkásházba, ahol baromfit tarthattak és veteményezni is lehetett.¹⁶² Voltak olyan egyedülálló kitelepítettek, akiket a környező tanyákra „adtak ki”,¹⁶³ ami minden bizonnyal azt jelentette, hogy a szállásért és ellátásért cserében az ottani gazdasági vagy ház körüli munkákba kellett bekapcsolódniuk. Ugyancsak Szegeden mintegy 40 csecsemőt az állami gyermekmenhely vett gondozásba, akiket aztán nevelőszülőkhöz helyeztek ki, s ezeket a gyerekeket a gondozóik csak a kitelepítettek távozásakor adták vissza az édesanyáknak.¹⁶⁴

Mindezzel némileg csökkentették az első befogadóhely zsúfoltságát, amely ennek ellenére továbbra sem szűnt meg. Éppen ezért azok, akik tettehették, illetve akik a munkavállalásból bevételre tettek szert, igyekeztek minél előbb elhagyni a telepet. 1915. augusztus elejére így itt már csak nagyjából 130 kitelepített lakott.¹⁶⁵ Akiknek a korábbi társadalmi státuszukból és anyagi helyzetükből fakadóan módjukban állt, magán szálláshelyet béreltek, a szegényebbeknek azonban erre semmilyen esélyük sem volt, ezért nekik maradtak a tömegszállások. A vasutas családból származó, 11 éves, foglianói Maria Franzot három hónapig hetvenedmagával egy iskolaépület egyik tantermében volt összezárva Kiskundorozsmán. Talán még így is

¹⁶⁰ Az olasz települtek. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 4., 4.; A Szegedre internáltak. *Délmagyarország*, 1915. június 5., 5.

¹⁶¹ Tóth, 2016: 360.

¹⁶² A tengerparti menekültek. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. június 3., 2.; A szegedi olasz telep szükségletei. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. július 4., 3.

¹⁶³ Az olasz települtek ellátása. *Szeged és Vidéke*, 1915. július 5., 5.

¹⁶⁴ Ausztriába viszik a Szegedre telepített tengerparti menekülteket. *Szeged és Vidéke*, 1915. augusztus 23., 2. Lásd még A szegedi olasz kolónián. *Délmagyarország*, 1915. június 11., 4.

¹⁶⁵ A tengerparti menekültek. *Szegedi Napló*, 1919. augusztus 3., 6.

jobb helye volt, mint a vele együtt ide érkező mintegy 180 fős transzport nagyobb részének, akiknek a téglagyár egyik elhagyatott részében, egy cigánytábor közelében jelölték ki a szálláshelyüket.¹⁶⁶

Arról nem maradt adat, hogy Makón a tisztálkodás feltételei adottak voltak-e, de Szegedhez hasonlóan Hódmezővásárhelyen biztosan nem, ezért feltételezem, hogy Makón sem lehetett jobb a helyzet. Hódmezővásárhelyen, ahol 836 olaszt és szlovént helyeztek el, a *Vásárhelyi Reggeli Ujság* munkatársa tett látogatást a kitelepítettek szállásain. Lehangoló tapasztalatait ekként foglalta össze: „*Kisebb nagyobb termekben, a falak mellett végigszórva a szalma. Igaz, hogy kevés és az is dohos, de feküdni lehet rajta. Igaz, hogy a dohos szalma nehéz, fojtott szagot terjeszt, de hát mire való az ajtó, ablak? Nyárnak megyünk, nyitva lehet tartani, legfeljebb a kerületi orvosnak gyúlik majd meg a baja. [...] [A]merre jártunk, mindenütt egyforma az a zsúfoltság. Szalmaalom, piszok, féreg a boldogtalan internáltak sorsa. Nincs egy üst, egy darab fa, egy morzsa szappan, egyetlen edény sem rendelkezésükre adva. Hideg vízben, egyetlen kis teknőben mosnak felváltva az asszonyok késő estig. Féltekenyen őrzi kincsét az, aki ehhez a művelethez egy darabka szappant bírt megszerezni. A gyermekeket nem bírják fürösztetni, hiszen még lavórjuk sincs. Le vannak rongyolódva, nincs ruhájuk, nincs fehérneműjük. [...] A kormány meg akarta menteni ezeket [ti. az olasz és szlovén kitelepítetteket – M. A.], mikor ide küldte őket, és ennél nagyobb nyomorba nem kerülhettek volna otthon sem. Még azt az illúziót sem engedhetjük meg magunknak, hogy itt legalább az életük van biztosságban, mert aki azt a piszkot, azt a zsúfoltságot, azt a fullasztó, köhögésre ingerlő levegőt érezte, aki azt látta, hogy szorong Homlok [István] vendéglőjében 100, mond száz férfi, asszony, suhancz, serdülő leány és gyermek egyetlen keskeny kis helyiségben, aki a »Szeretetházban« (milyen gúny most ez az elnevezés) látta azt a 91 tizenegy éven alóli gyermeket, akire se mosni nem tudnak, se őket magukat megtisztálni nem bírják anyáik, az borzadva gondol arra: mi lesz ott, ha isten ments köztük is kiüt az itt járványos számárhurut, kanyaró vagy vörheny! Borzadva gondol arra, hogy egy ilyen gazdag, tiszta, nagy városban lehetséges lehet ilyen mértékű közegészség és közerkölcs elleni kihágás».¹⁶⁷ Talán éppen e cikk hatására a dohos szalmát Makóhoz hasonlóan itt is szalmazsákokra cserélték, a jelek szerint mindössze ennyivel vált komfortosabbá a kitelepítettek elhelyezése. Mindez még mindig jobb volt, mint a Fejér vármegyei Pátkán elhelyezett isztriai kitelepítettek helyzete, ahol – az egyikük elkobzott levele szerint – a községi előljáró-*

¹⁶⁶ Petean, 2003: 23.

¹⁶⁷ A mi olaszaink! *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1915. június 20., 1–2.

ság egy félig összedőlt házban szállásolta el őket, és a puszta földön kellett aludniuk, mert a helyiek még pénzért sem akartak szalmát adni nekik. Igaz, télire ágyat és takarókat ígértek a hatóságok, de ezeket biztosan nem kapták meg, mert szeptember végén, október elején továbbvitték őket Ausztriába.¹⁶⁸

A mostoha elszállásolási körülmények mellett az élelmezésre is csak minimális összeg jutott. Kezdetben az étkeztetést a makói városi szegénymenház konyhájáról biztosították, annak a 62 fillérnek a terhére, mely a 10.962/1915. B. M. sz. rendelet alapján erre igénybe vehető volt.¹⁶⁹ A hivatkozott rendelet egyébként kifejezetten a rendőrhatalósági eljárás alá vont honos és ellenséges államokbeli személyekre vonatkozott, jól mutatva a kitelepítettek akkori státuszát.¹⁷⁰ Az ellátásuk szinte biztosan nem volt megfelelő. Ezt a városban akkor sokan beszélték, sőt Návay Lajos országgyűlési képviselő, vármegyei törvényhatósági bizottsági tag szóvá is tette a vármegyei közigazgatási bizottság 1915. júniusi ülésén. Hervay István alispán részben azzal indokolta a helyzetet, hogy „a makói internáltak nagyobbára serdületlen gyermekek, és csak kevés közöttük a felnőt”, továbbá azzal, hogy a kormány egyébként is csak „62 fillért ad napi ellátás címén”.¹⁷¹ Azt azonban nem tette hozzá, hogy a nyolc éven aluliak a kormányrendelet alapján ennek az összegnek csupán felére voltak jogosultak.¹⁷² Hervay mindenesetre szükségesnek tartotta kiemelni, hogy habár a jelzett összeg az ellátásra valóban nem elegendő, „az internáltak éhséget egyáltalában nem szenvednek”.¹⁷³ A válaszában azt is megjegyezte, hogy „[s]ajnos az olaszok – úgy a férfiak, mint a nők – nem igen törik magukat a munkáért, s már az eddigi tapasztalatok is azt bizonyítják, hogy a munkával és a tisztasággal meglehetősen ellenséges viszonyban vannak”.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Erdős, 1982: 261.

¹⁶⁹ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. Makó polgármesterének levele a belügyminiszterhez, 1915. június 1.

¹⁷⁰ 10.962/1915. B. M. eln. számú körrendelet. A rendőri felügyelet alá helyezésnek és az őrizet alá vételnek szabályozásáról. *Belügyi Közlöny*, 1915. április 18., 379–384.

¹⁷¹ Az olasz internáltak ellátása. *Makói Független Ujság*, 1915. június 11., 3.

¹⁷² MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A belügyminiszter 19.061/eln. sz. leirata, 1915. június 9. Érdemes itt megemlíteni, hogy az 1914 szeptemberétől a keleti front környékéről érkező 8 éven felüli galíciai menekültek és kitelepítettek ennél magasabb összeget, napi 78 fillért, míg a 8 év alatti gyerekek 39 fillér segílyt kaptak. A menekültek. *Egyenlőség*, 1914. október 11., 6.

¹⁷³ Az olasz internáltak ellátása. *Makói Független Ujság*, 1915. június 11., 3.

¹⁷⁴ Az internáltak Makón. *Makói Ujság*, 1915. június 11., 3.

Ezzel együtt a drágaság valóban igen nagy volt a városban, sőt élelmiszerhiány is tapasztalható volt. Július elejétől belügyminiszteri rendeletre – habár a húsfogyasztás az árak miatt egyébként is visszaesett – elrendelték a keddi és pénteki napokon a húsárúsítás tilalmát.¹⁷⁵ Nagy gondot okozott a cukorhiány is.¹⁷⁶ Mivel az árakat maximálták, sokan a környező, a hatóságok által kevésbé ellenőrzött településeken értékesítették áruikat, főként az aprójószágokat és a tojást, „*hol a kofa sereg éhes sakálként veti magát a tömérédek árakra és lehetetlenül magas árakon veszi meg azokat a termelőktől*”.¹⁷⁷ Míg a szárnyasok alacsony hatósági ára miatt hiány alakult ki Makón, mivel a termelők magasabb árakon máshol értékesítették azokat, egyes helyben termelt zöldségfélénél a hatóság „*magasabb árakat szabott meg, mint amilyen árakon azokat a fővárosi árucsarnokokban árusítják*”.¹⁷⁸ Az élelmiszeruzsora elharapódzását hatósági – rendőrségi – eszközökkel próbálták megakadályozni,¹⁷⁹ de mindez az árak elszabadulását nem tudta megakadályozni.

Dr. Galambos Ignác makói polgármester is tisztában volt a tarthatatlan állapotokkal, ezért már 1915. június 1-jén levélben jelezte a belügyminiszternek, hogy a kitelepítettek napi ellátására igénybe vehető összeg „*az élelmiszerek nagymérvű drágasága*” folytán a megélhetéshez elégtelen, a kipótlására felhasznált különbözet pedig veszteséget okoz a városnak.¹⁸⁰ Miután a belügyminiszter egyértelművé tette, hogy a pénzügyminiszter 100.000/1914. számú rendeletében megállapított katonai átvonulási illetéknél magasabb összeget nem tud biztosítani, a város úgy védekezett, hogy június 16-tól megszüntette a természetbeni étkeztetést, és a menekültek számára készpénzben fizették ki az állam által megtérített – és a város által megelőlegezett – élelmezési költségeket, akiknek ettől kezdve maguknak kellett gondoskodniuk saját ellátásukról.¹⁸¹

¹⁷⁵ Kedden és pénteken nem lesz hús. *Makói Független Ujság*, 1915. július 6., 3.; Húshagyó péntek. *Makói Független Ujság*, 1915. július 10., 2.

¹⁷⁶ Nincs cukor Makón. *Makói Független Ujság*, 1915. augusztus 11., 3.

¹⁷⁷ A makói élelmiszer-árak hibái. *Makói Független Ujság*, 1915. július 11., 2.

¹⁷⁸ Uo.

¹⁷⁹ A piaci drágaság ellen. *Makói Ujság*, 1915. június 18., 3.; *A makói piac hiénái. Makói Ujság*, 1915. június 25., 2.; Návay Lajos a piaci drágaságról. *Makói Ujság*, 1915. július 16., 2–3.; A vármegye élelmezése. *Makói Ujság*, 1915. augusztus 10., 2.; A megélhetés és a maximális árak. *Makói Ujság*, 1915. augusztus 27., 2.

¹⁸⁰ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. Makó polgármesterének levele a belügyminiszterhez, 1915. június 1.

¹⁸¹ Uo. A belügyminiszter 19.061/eln. sz. leirata Csanád vármegye főispánjához, 1915. június 9.; uo. Makó polgármesterének határozata, 1915. június 16.

Utóbb a kitelepítettek helyzete annyiban javult, hogy július elsejétől az élelmezési segélyt az addigi 62 fillérről – most már életkori különbség nélkül – napi 85 fillérre emelték, mely összeget az érintettek hetente készpénzben kaptak meg.¹⁸² Erre a belügyminiszter 20.118/1915. eln. sz. rendelete nyújtott lehetőséget, mely a korábbi katonai átvonulási illeték összegétől és életkortól függetlenül napi 90 fillérben határozta meg a kilakoltatott olaszok napi élelmezési és szállásköltségét.¹⁸³ Makón napi 5 fillért „szállásköltség” címén levontak, így a kitelepítettek a maradék 85 fillérből gazdálkodhattak, miközben – igaz, Szegeden, de Makón se kerülhetett sokkal kevesebbe – egy kiló kenyér 42–44 fillérbe, egy liter tej 36–48 fillérbe, a sertéshús kilója 300–440 fillérbe, a zsír kilója 600 fillérbe került.¹⁸⁴

Mivel az isztriaiak ellátását ez a megemelt összeg sem fedezte, többen közülük házról házra járva koldultak, ami viszont joggal váltotta ki a közvélemény ellenszenvét és a rendőrség határozott fellépését. A *Makói Független Ujság* a rendőrség nevében felszólította a lakosságot, hogy „*azoknak ne adakozzanak, mert ezáltal csak a lustaságukat mozdítják elő, és munkára nem mennek az illetők*”.¹⁸⁵ A kolduláson kapott olaszokat egyébként a rendőrség előállítással és szigorú büntetéssel fenyegette, de annak, hogy ilyen eset előfordult-e valamikor, nem találtam nyomát, ami talán azzal függhet össze, hogy rendőrségi intézkedés következtében a koldulási esetszámok is csökkenhettek.

A kitelepítettek között akadtak, akik a hadba vonult hozzátartozóik (férjük, gyermekük) után már korábbról államsegélyben részesültek. Makón a rovignóiak között hat, míg a valleiaiak között hét ilyen személy volt.¹⁸⁶ A jogszabály alapján az ellátási segélyen felül számukra tovább kellett volna folyósítani ezt az államsegélyt is. A gyakorlatban azonban ez messze nem

¹⁸² Uo. A Makóra menekült osztrák (olasz) állampolgárok élelmezési pénzeinek kiosztási jegyzéke folyó 1915. év szeptember hó 1-től.

¹⁸³ Uo. A belügyminiszter 20.118/el. sz. leirata, 1915. június 17.; Kérdések és válaszok. *Magyar Közigazgatás*, 1915. július 18., 6–7.; Mit fizet a kincstár a menekültek tartásáért? *Városok Lapja*, 1915. július 3., 217. Erdős Ferenc a Fejér vármegyében elhelyezett isztriai kitelepítettek kapcsán napi 1 korona 5 fillér térítési díjat megállapító belügyminisztériumi rendeletről ír, erre vonatkozó megerősítő adatot azonban nem találtam. Erdős, 1982: 260.

¹⁸⁴ Harc a drágaság ellen. *Délmagyarország*, 1915. június 10., 4.

¹⁸⁵ A rendőrség és az olaszok. *Makói Független Ujság*, 1915. június 24., 3.

¹⁸⁶ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A belügyminiszter 22.658/el. sz. leirata, 1915. július 10.; uo. Az államsegélyben részesülő osztrák honos nők névjegyzéke, dátum nélkül.

Parigna. Pörsiccht
Piddotta Maria moglie di Nicola
Inch Batterina moglie di Giovanni
Dopar Pirina moglie di Giovanni
Battomas Vanta' moglie di Nicola
Doversore Antonia moglie di Domenico
Palontich Maria moglie di Giovanni
Valle Pörsiccht
Piddotta Maria moglie di Giuseppe
Dallena Lucia moglie di Pietro
Bocatich Battolina madre di Antonio
Butoorich Maria moglie di Giuseppe
Hillarich Anna madre di Antonio
Piddotta Antonia moglie di Guigliano
Bonaluca Lucia moglie di Matteo

et alle unghere riserale et altri honos nők névjegyzéke.
Richoy

10. kép A hadba vonult férjük vagy gyermekük után államségélyben részesülő, Makóra kitelepített asszonyok névjegyzéke¹⁸⁷

¹⁸⁷ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. Az államségélyben részesülő osztrák honos nők névjegyzéke, dátum nélkül.

így történt: egyáltalán nem volt biztos, hogy valóban megérkezett hozzájuk ez az összeg. A téves jogértelmezés következtében arra is akadt példa, hogy az ilyen segélyesek számára egyáltalán nem adták meg a magyar kormány 90 filléres napi támogatását, mondván, nekik ott van a másik államsegély, amit nem, vagy csak késve kaptak meg. Erre vonatkozóan Földeákról maradt adat.¹⁸⁸ Ennek nyomán voltak olyan asszonyok, akik hosszabb-rövidebb ideig semmilyen segélyhez nem jutottak hozzá.

Az ellátás tekintetében – legalábbis kezdetben – a Szegeden elhelyezett olasz kitelepítettek talán valamivel jobb helyzetben voltak, mint makói társaik. A *Délmagyarország* egy 1915. június 1-jei cikke szerint „[a]kik munkára alkalmasak, azok dolgozhatnak egyes iparosoknál, a köztisztasági telepen és más városi üzemeknél. A munkások keresményükkel szabadon rendelkezhetnek. Akinek pénze van, az külön szállásról és étellezésről gondoskodhat. Akiknek nincs pénzük, azokról a város gondoskodik. Személyenkint kilencvenhárom fillérért ételmezi őket naponta egy vállalkozó. Reggelire rántott levest kapnak, hetenkint kétszer esznek birka- vagy marhahúst. A többi napokon főzelékkel táplálkoznak”.¹⁸⁹ A lap tudósítója, aki június 11-ét megelőzően meglátogatta a szegedi kitelepítettek szállását, arról számolt be, hogy érkezésekor „[a]z ebéd: jó porció bivalypaprikás és hatalmas adag kenyér” volt.¹⁹⁰ Ez az ellátás persze nem volt mindennap ilyen, sőt vélelmezhetjük, hogy éppen az újságíró látogatásának szóló kivétel volt. A hatósági étellezési kimutatások szerint valóban csak heti két alkalommal adtak nekik húst, a többi napon reggelire mindig köménymaglevest, ebédre paprikás krumplit vagy tarhonyát, bab- vagy borsófőzeléket, péntekenként tésztát kaptak a napi 40 dekagramm kenyér mellett.¹⁹¹ A *Szeged és Vidéke* beszámolója szerint viszont „[r]eggel ráütött levest [azaz tojásos-köménymagos levest – M. A.], délben fél liter főzeléket, kenyeret, este leginkább puliszkát kapnak a tengerpart menekültjei”.¹⁹² Sőt, a lap egyenesen arról írt, hogy a kitelepítettek sokallották az ebédre heti kétszer kapott húst, ezért az őket meglátogató, s olaszul jól beszélő Nagy Bernát felsővárosi minorita lelkesen keresztül azt kérték, hogy „hús helyett minél több főzeléket adjanak nekik. Néhányan karalábélevelet kértek”.¹⁹³ Ha igaz volt ez az információ, akkor ennek oka feltételez-

¹⁸⁸ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Csanád vármegye alispánjának jelentése a belügyminiszternek, 1915. augusztus 17.

¹⁸⁹ A Szegedre internált olaszok. *Délmagyarország*, 1915. június 1., 6.

¹⁹⁰ A szegedi olasz kolónián. *Délmagyarország*, 1915. június 11., 4.

¹⁹¹ Tóth, 2016: 360.

¹⁹² Szegedi olaszok, szlovének és rutének. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 16., 4.

¹⁹³ Uo.

hetően az étel elkészítés módjában rejlett: a tömeges előállítás miatt a húst valószínűleg pörköltként vagy gulyásként tálalták nekik, amit – mint erről később még lesz szó – a paprikás fűszerezése miatt képtelenek voltak elfogyasztani.

Ugyanakkor van arra vonatkozó adatunk is, hogy voltak olyan haszonlesők, akik a kitelepítettek nyomorából és kiszolgáltatottságából akartak maguknak pénzt szerezni. Ilyen volt az a szegedi vállalkozó, aki a piaci árnál is többért, a korabeli szóhasználatnál uzsoraáron árulta a tejet az olasz asszonyoknak, akik még így is megvették, hogy kisgyermeküket élelmezni tudják.¹⁹⁴ Hasonló eset minden bizonnyal Makón is előfordulhatott, hiszen a *Makói Független Ujság* 1915. szeptember 15-én arról cikkezett, hogy a makói termelők a hatósági rendelkezéseket kijátszva itt is uzsoraáron, a maximált 24 fillér helyett 30–34 fillérért árusították a tejet.¹⁹⁵ „*Még a sebesülteken is nyereszkednek*” – tette szóvá a lap egy másik cikkében, ami arról szólt, hogy a termelők a hadikórház betegei számára is kirívóan magas áron adták a tejet.¹⁹⁶ A kisgyerekek táplálása szempontjából elengedhetetlen tej előteremtése rendre visszatérő problémát okozott, nem csak az uzsoraárak miatt, hanem azért is, mert nem volt belőle elegendő mennyiség.¹⁹⁷

Arról nincs adatom, hogy a Makón lévő isztriaiak hogyan oldották meg élelmezésüket a rendelkezésükre álló pénzből. A folyamat itt ugyanis némileg eltért a szegeditől. Míg Makón előbb a város biztosította az étkeztetést a szegényménházon keresztül, majd ezt megszüntetve június közepétől a szabadpiacra kényszerítették az olaszokat, addig Szeged kezdetben egy vállalkozónak adta bérbe az étkeztetést, majd látva ennek alkalmatlanságát, Szalay József rendőrkapitány javaslatára július 5-től a város saját kezébe vette a kitelepítettek élelmezését.¹⁹⁸ Ez egész biztosan kevésbé tette kiszolgáltatottá az itteniek ellátását, mint Makón, ahol gyakorlatilag magukra hagyták őket az élelmezésük gondjaival.

¹⁹⁴ Az olasz települtek. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 4., 4.; A Szegedre internáltak. *Délmagyarország*, 1915. június 5., 5.

¹⁹⁵ Tejuzsora Makón. *Makói Független Ujság*, 1915. szeptember 18., 2.

¹⁹⁶ A tej és a tojás. *Makói Független Ujság*, 1915. szeptember 26., 2.

¹⁹⁷ Az istriai menekültek. *Dunántúl*, 1915. június 13., 6.; Az isztriai menekültek csecsemőknek védelme [sic!]. *Dunántúl*, 1915. június 17.; A menekültek gyermekei és a hadi árvák. *Pécsi Napló*, 1915. június 17., 4.

¹⁹⁸ Az olasz települtek ellátása. *Szeged és Vidéke*, 1915. július 5., 5.

¹⁹⁹ A mi olaszaink! *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1915. június 20., 2.

E tekintetben Hódmezővásárhelyen is jobb volt a helyzet. Itt a város minden kitelepített ellátásáért 1 korona 50 fillért fizetett az étkeztetést biztosító vállalkozóknak.¹⁹⁹ Azt az elvárást viszont, amit Wolf Ferenc szegedi városi tisztii főorvos terjedelmes beadványban javasolt, miszerint a kitelepítetteket minden nap lássák el hússal, zöldséggel, tejjel, kávéval, cukorral, tojással és liszttel, hogy az asszonyok magukra főzhessenek,²⁰⁰ bizonyosan nem lehetett teljesíteni sem Szegeden, sem pedig Hódmezővásárhelyen. Viszont azzal, hogy az élelemzésüket a város vette át, az ellátásuk feltételezhetően javult.²⁰¹ Mindez azonban – úgy tűnik – a költségek miatt Szegeden sem volt tartósan fenntartható, mert augusztus elejétől itt is áttértek a készpénzben kiutalt támogatásra, és ettől kezdve fejenként a hatályos rendeletben előírt napi 90 fillért adták a menekülteknek.²⁰²

A makói olaszok – valamint az ekkor már a városban tartózkodó délvidéki magyar menekültek és szerb internáltak²⁰³ – ellátásának javítására csak 1915. október végén érkezett javaslat a város gazdasági tanácsnokától, Pák Kálmántól. Azt indítványozta, hogy „*az élelmiszerek nagyfokú drágasága miatt*” a 90 filléres napi segílyt 1 korona 30 fillérre emeljék,²⁰⁴ arról viszont nem maradt adat, hogy ezt a döntést ténylegesen is meghozták volna. Ha meg is született erről a városi tanácsi határozat, érdemben már nem befolyásolta az itt elszállásolt idegenek sorsát, mivel néhány nap múlva véglegesen távoztak a városból.

Noha a Makón elhelyezett kitelepítetteknek maguknak kellett gondoskodniuk saját élelmezésükről, a város továbbra is természetben nyújtotta számukra a lakhatást, melyre az állam kezdetben napi 31 fillér támogatást adott.²⁰⁵ Utóbb viszont, az étkezési költség július elsejei megemelését követően erre már csak napi 5 fillér jutott, mivel az ellátási költséget 85 fillérre

¹⁹⁹ A szegedi olasz telep szükségletei. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. július 4., 3.

²⁰¹ Az olasz internáltak. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. július 11., 3.

²⁰² A tengerparti menekültek. *Szegedi Napló*, 1919. augusztus 3., 6.

²⁰³ 1915. szeptember közepétől nem csupán az isztriaiak tartózkodtak Makón, hanem a Délvidékről, Torontál vármegye déli részéből szintén a harcok miatt ide irányított, zömmel szerb kitelepítettek és internáltak, valamint magyar menekültek is. Lásd Délvidéki internáltak jöttek. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 18., 3. Az ő ellátásuk szintén a város feladata volt, ami tovább szűkítette az olaszok amúgy is nagy terhet jelentő ellátását.

²⁰⁴ Téliruha a menekülteknek. *Makói Független Ujság*, 1915. október 21., 2.

²⁰⁵ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A belügyminiszter 19.061/el.n. sz. leirata Csanád vármegye főispánjához, 1915. június 9.

emelték, s a 90 filléres norma, melyet a városi tanács a forráshiány miatt nem akart túllépni, többre nem nyújtott fedezetet. A Bajza utcai iskolaépületben lévő szálláshelyen túl így csupán főzőedényeket és evőeszközöket, valamint egy 1915. június végi elszámolás szerint 2 szekér szalmát, 3 öl tűzifát, 32 darab pokrócot, 4 darab függőlámpát, petróleumot és apróbb dolgokat, egy 1915. júliusi kimutatás szerint 1 szekér szalmát, 3 öl tűzifát, 64 darab szalmazsákot, 14 darab szalmapárnát, 18 darab paplant, 20 darab nagy és 25 darab kis méretű tollas párnát, petróleumot és apróbb dolgokat, míg egy az 1915. augusztus 1. és szeptember 15. közötti költségeket tartalmazó kimutatás szerint egy szekér szalmát, 4 öl tűzifát, 25 darab párnát, továbbá lámpát, seprűt, petróleumot és tételesen meg nem nevezett egyebeket biztosítottak a kitelepítettek számára.²⁰⁶ E tételek jól láthatóan csak a minimális elhelyezési szükségleteket elégítették ki, s a jelek szerint szalmazsákból vagy párnából, s különösen az extra kényelmi szolgáltatást nyújtó paplanból nem is jutott minden elszállásoltnak. Az olasz kitelepítettek ellátására 1915. május 30. és október 31. között fordított – a Belügyminisztériumtól utóbb részben normatív alapon, részben többletköltségként visszaigényelt – városi kiadások teljes összege 15 701 korona 94 fillért tett ki.²⁰⁷

A Makón elhelyezettek száma átmenetileg megemelkedett, mert augusztus 16-án Nagylakról két, míg 24-én Csanádpalotáról 6 személyt hoztak át ide, azaz a létszám 131 főre nőtt.²⁰⁸ Utóbbiak csak szeptember 8-ig tartózkodtak Makón. E 131 személyről név szerinti – az életkort is feltüntetető – kimutatás maradt fenn.²⁰⁹

²⁰⁶ Uo. Kimutatás az olasz menekülteknek a város által felállított katonai kórháztól ideiglenesen átadott eszközökről, 1915. május 30.; uo. III. sz. kimutatás a város által természetben kiszolgáltatottokról, 1919. június 30.; 1915. augusztus 1.; 1915. szeptember 19.

²⁰⁷ Uo. Kimutatás a Makón elhelyezett magyar-osztrák menekültek után 1915. május 30-tól október 31-ig felmerült tartási költségekről, dátum nélkül. Melléklet a 10.006-1914. BM. eln. számhoz.

²⁰⁸ Uo. Csanád vármegye főispánjának leirata Makó város polgármesteréhez, 1915. szeptember 1. A szeptember 2-án kelt válaszlevél kézírata e levélen található.

²⁰⁹ Uo. A Makóra menekült osztrák (olasz) állampolgárok élelmezési pénzeinek kiosztási jegyzéke folyó 1915. év szeptember hó 1-től.

I. sz. Kimutatás
a Makóra elhelyezett olasz menekültekkel szembeni elmerésről.
1915. július hónapban.

Folyó száma	Apolónsi időtartam	Az apróbb egységek száma			Meybünyési tárgy elmeréséről és szállásjáról			Jegyzet		
		8 éven alóliak	8 éven felüliek	Összesen	8 éven alóliak után		Összesen			
					kor. fl.	kor. fl.				
1.	Julius 7-31-ig	36	87	123	1004	40	3427	30	3437	70

II. sz. Kimutatás
az olasz menekültek kifizetéséről.

Folyó száma	Mely időre fizetve	Kifizetett pénzösszeg						Jegyzet
		8 éven alóliaknak		8 éven felülieknek		Összesen		
		korona	fl.	korona	fl.	korona	fl.	
1.	Julius 1-15-ig	459	—	1109	25	1568	25	
2.	Julius 16-31-ig	489	—	1183	30	1672	30	
		Összesen:				3241	25	

III. sz. Kimutatás
a város által természetben kifizetett tárgyakról.

Folyó száma	A kifizetett tárgy megnevezése	Egges ára		Összes ára		Jegyzet
		a kifizetett tárgyak				
		korona	fl.	korona	fl.	
1.	Egy szeker száma	40	—	40	—	
2.	3 m-ös búcsija	52	—	156	—	
3.	64 darab száma szála	4	—	256	—	
4.	14 " számapárna	1	—	14	—	
5.	18 " paplan	7	—	126	—	
6.	20 " nagy boldas párna	3	—	60	—	
7.	25 " kis " "	2	—	50	—	
8.	Petroleum és apróbb kiadások	—	—	80	—	
		Összesen:		782	—	

Kiadások összesítése.

A II. számú kimutatás összege	korona	fl.
	3241	25
A III. számú kimutatás összege	782	—
A város összes kiadása:	4023	05

Mérleg:

	korona	fl.
Makó városának 1915. Julius 1-től Julius 31-ig tényleges összes kiadása	4023	05
22685-1915. számú B.M. rendelet szerinti járó magterítési összeg a fenti időre	3437	70
Tehát túlfizetés	597	35

Makó, 1915. augusztus hó 1-én.

S. Székely
polgármester.

II. kép A Makón elhelyezett tengermentési kitélepitettekkel kapcsolatos 1915. júliusi költségkimutatás²¹⁰

²¹⁰ Uo. A Makón elhelyezett olasz ajkú kitélepitettek 1915. júliusi költségkimutatása, 1915. augusztus 1.

*Makón a menekült kórház (olaj) által megajándékolt élelmiszer pénzeinek
kiadásai jegyzéke folyó 1915-évi Szeptember hó 1-től 30-ig.
Személyenként és naponként 25 fillér, életkor különbség nélkül.*

Sor szám	Nevék	Szeptember 1-8-ig		Szeptember 9-16-ig		Szeptember 17-24-ig		Szeptember 25-30-ig		Jegyzet
		Étel Célszám	8 napra Hozzájár.	8 napra Hozzájár.	8 napra Hozzájár.	8 napra Hozzájár.	8 napra Hozzájár.	8 napra Hozzájár.		
1	Delena Peppino	24	6.80	5.10	3.40					
2	Delena Maria	8	6.80	5.10	3.40					
3	" Lucia	7	6.80	5.10	3.40					
4	" Gabriella	3	6.80	5.10	3.40					
5	" Glandria	1 1/2	6.80	5.10	3.40	17.00 X				
6	Podina János néje	66	6.80	5.10	3.40					
7	Barbetti Giovanni	68	6.80	13.60	5.10	10.20	3.40	6.80 X		
8	Mitón Maria	24	6.80	5.10	3.40					
9	Barbetti Franca Protodich Annina	8.60	6.80	13.60	5.10	10.20	3.40	6.80 X		
10	Fabro Antonia Lavinia	65	6.80	5.10	3.40					
11	Podanich Katalin	17	6.80	13.60	5.10	10.20	3.40	6.80 X		
12	Agulò Pietro	57	6.80	6.80	5.10	5.10	3.40	3.40 X		
13	Podanich Gabriella Kukunni Maria	39	6.80	5.10	3.40					
14	Porridò Tomientka	17	6.80	5.10	3.40					
15	" Antonia	16	6.80	5.10	3.40					
16	" Nicolò	12	6.80	5.10	3.40					
17	" Lucio	14	6.80	5.10	3.40					
18	" Giovanni	8	6.80	5.10	3.40					
19	" Giuseppe	5	6.80	5.10	3.40					
20	" Mario	4	6.80	5.10	3.40	27.20 X				
21	Podina Lucia	28	6.80	6.80	5.10	5.10	3.40	3.40 X		
22	Podanich Giovanni	55	6.80	5.10	3.40					

12. kép A Makón elhelyezett tengermelléki kitelepítettek
élelmiszeri jegyzékének részlete²¹¹

²¹¹ Uo.

A vármegye községeiben elhelyezett kitelepítettek

A vármegye többi településén elszállásolt olasz kitelepítettekről még kevesebb információ áll rendelkezésre. A községekbe vitt olaszok elhelyezésével és ellátásával kapcsolatos koordinációval Hervay István alispán dr. Hász Sándor árvaszéki elnököt és helyettesét, Tarnay Ákost bízta meg.²¹² A kommunikáció, éppen úgy, mint Makón, számukra sem volt egyszerű. A *Makói Független Ujság* június 10-én arról írt, hogy „[n]ehézségek kizárólag az internáltakkal való érintkezésben merültek fel, amennyiben az illetők anyanyelvükön kívül más nyelven nem beszélnek, s így legkezedetlegesebb igényeik tekintetében sem tudták óhajaikat megmagyarázni”.²¹³

A Központi járáshoz tartozó Földeákon száz személyt helyeztek el,²¹⁴ ami azt jelenti, hogy az első időszakban a járásra eredetileg jutó összes olaszt itt telepítették le. Ők 1915. május 27-től tartózkodtak a községben, közülük mintegy 80 személyt egy fűtetlen gabonaraktárban szállásoltak el, ami nyáron ugyan nem okozott problémát, de tartós itt-tartózkodás esetén már gondot jelentett volna.²¹⁵ A járásba egyébként nem 100, hanem 102 személyt hoztak, közülük 2 főt június 5-től Kienitz János kopáncsi intéző fogadott be.²¹⁶ A Földeákra telepítettek közül egy fő elhalálozott, egy személyt pedig katonai szolgálatra hívtak be, így az itteni létszám 1915. szeptember 9-én 98 főt tett ki.²¹⁷ Július közepén felvetődött, hogy 15 asszony Pécsre költözzön, mert az ottani dohánygyárban kapnának állást. Mindez – feltételezhetően – testhezálló munka lett volna számukra, hiszen Rovignóban

²¹² MNL CSCSVL ML, IV.417.b. I. 40/1916. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye május havi állapotáról, 1915. június 7.; Az olasz internáltak ügye. *Makói Független Ujság*, 1915. június 10., 3.

²¹³ Az olasz internáltak ügye. *Makói Független Ujság*, 1915. június 10., 3. Ezt a nehézséget Tarnay Ivor helyettes alispán is szóvá tette az 1915. májusi közigazgatási bizottsági jelentésében. MNL CSCSVL ML, IV.417.b. I. 40/1916. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye május havi állapotáról, 1915. június 7.

²¹⁴ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Földeák község előljáróságának jelentése, 1915. július 21.

²¹⁵ Uo. Csanád vármegye alispánjának jelentése a belügyminiszternek, 1915. augusztus 17.; uo. A földeáki községi jegyző jelentése, 1915. augusztus 28.

²¹⁶ Uo. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1915. szeptember 9.

²¹⁷ Uo.

1872 óta főként nőket foglalkoztató nagy dohánygyár működött,²¹⁸ s talán ők is az alkalmazottak közé tartoztak. Ehhez a községi elöljáróság közvetítésével a belügyminiszteri engedélyt is megszerezték,²¹⁹ de a szeptember 9-i létszámadat egyértelművé teszi, hogy elutazásuk valamilyen okból meghiúsult. Az itt elhelyezettek közül mintegy harmincan dolgoztak, őket az egyik – valószínűleg a Návay – uradalom gazdasági munkára szerződtette.²²⁰

A járás területén bizonyos belső átcsoportosítást is végrehajtottak, ennek részleteiről azonban nem maradt érdemi információ, de biztosra vehető, hogy ez csak szeptember 9. után történt meg. Ami tudható, hogy míg Püspöktelelén egy augusztus 19-i főszolgabírói jelentés szerint nem voltak olaszok, addig a község elöljárósága október 28-án 40 olasz anyanyelvű kitelepített osztrák állampolgár után kérte 1650 korona megtérítését.²²¹ Az összeg nagysága arra utal, hogy ez a negyven menekült legalább másfél hónapig tartózkodott a községben, tehát valamikor szeptember közepén hozhatták át őket ide. Apátfalvára, Királyhegyesre, Óföldsékre, Pitvarosra és Ambrózfalvára is kerültek kitelepítettek,²²² de sem a számukról, sem arról, hogy mikortól voltak ezeken a településeken, nem áll rendelkezésre adat, kivéve Ambrózfalvát, ahol egy községi jelentés szerint „*rövid időn át 22 olasz menekült volt elhelyezve*”.²²³ Mivel a földéaki elöljáróság 1916. február 23-i jelentésében arról írt, hogy az ott lévő olaszok 1915. szeptember végéig voltak a községben,²²⁴ ugyanakkor azok végleges elszállítása ekkor még biztosan nem történt meg, nem zárható ki, hogy éppen Földeákról, s talán az őszi idő beállta miatt alkalmatlanná vált szálláshely következtében helyezték át őket szeptember közepén vagy végén a környező községekbe. Erre vonat-

²¹⁸ Marsetič, 2016: 82.

²¹⁹ MNL CSCSVL ML, V.105.d. A községi elöljáróság távirata a Belügyminisztériumba, 1915. július 18.; uo. A belügyminiszter választávirata, 1915. július 20.

²²⁰ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 1657/1916. Földeák község elöljáróságának jelentése, 1916. február 23.

²²¹ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1915. augusztus 19.; uo. Püspöktele község elöljáróságának betérjesztése, 1915. október 28.

²²² Uo. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1915. november 8.; uo. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1915. december 6.; uo. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1916. január 31.

²²³ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 1657/1916. Ambrózfalva község elöljáróságának jelentése, 1916. február 25.

²²⁴ Uo. Földeák község elöljáróságának jelentése, 1916. február 23.

kozó megerősítő adattal ugyan nem rendelkezem, az azonban biztos, hogy egy ekkori alispáni jelentés szerint a hirtelen beállt hűvös idő nyomán a Földeákon elszállásoltak közül többen békétlenkedtek a nem megfelelő elhelyezési körülmények miatt,²²⁵ ami kellően indokolhatta az áthelyezést, s ezt minden bizonnyal végre is hajtották.

A Mezőkovácsházi járásba a tervek szerint 370 személyt szállítottak volna,²²⁶ ehhez képest nagyságrendekkel kevesebben érkeztek, hiszen egy szeptember elejéről származó adat szerint mindössze 86 személy tartózkodott itt.²²⁷ A járásszékhelyen összesen 16 családot, azaz 44 személyt helyeztek el, ők 1915. június 1-jén a ma Olaszországhoz tartozó Monfalconéból és a Szlovéniához tartozó Vale²²⁸ községből jöttek. Róluk egy név szerinti kimutatás is fennmaradt.²²⁹ A községi előjáróság feljegyzése szerint „[a] férfiak részben aggok, részben pedig betegek, sem mezei, sem ipari munkára nem alkalmasak. A nők mezei munkára nem alkalmasak, ipari munkára még kevésbé, mosónőknek vagy házi cselédeknek volnának inkább alkalmasak”.²³⁰

Nagybánhegyesen 4 férfit helyeztek el, hárman közülük szőlőmunkások, egy pedig cipész volt. Az utóbbi személy illetőségi helyeként az Udinéhez közeli Dignano községet adták meg, míg a többiek esetében Balach községet.²³¹ Kunágotára hét személyt vittek, ők mind földműves napszámosok voltak, és a Rovigno melletti Valléből érkeztek.²³² Voltak olasz kitelepítettek Magyarbánhegyesen is, de erről bővebb információk nem állnak rendelkezésre.²³³

²²⁵ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Csanád vármegye alispánjának felirata a belügyminiszterhez, 1915. szeptember 24.

²²⁶ MNL CSCSVL ML, IV.401.a. 161/1915. A Belügyminisztérium 15.092/el. sz. bizalmas leirata, 1915. május 8.

²²⁷ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Csanád vármegye alispánjának távirata Szolnok megye alispánjának, dátum nélkül.

²²⁸ A község nem azonos a ma Horvátországhoz tartozó Valle, mai nevén Bale községgel, ahonnan a Makóra internáltak egy része érkezett.

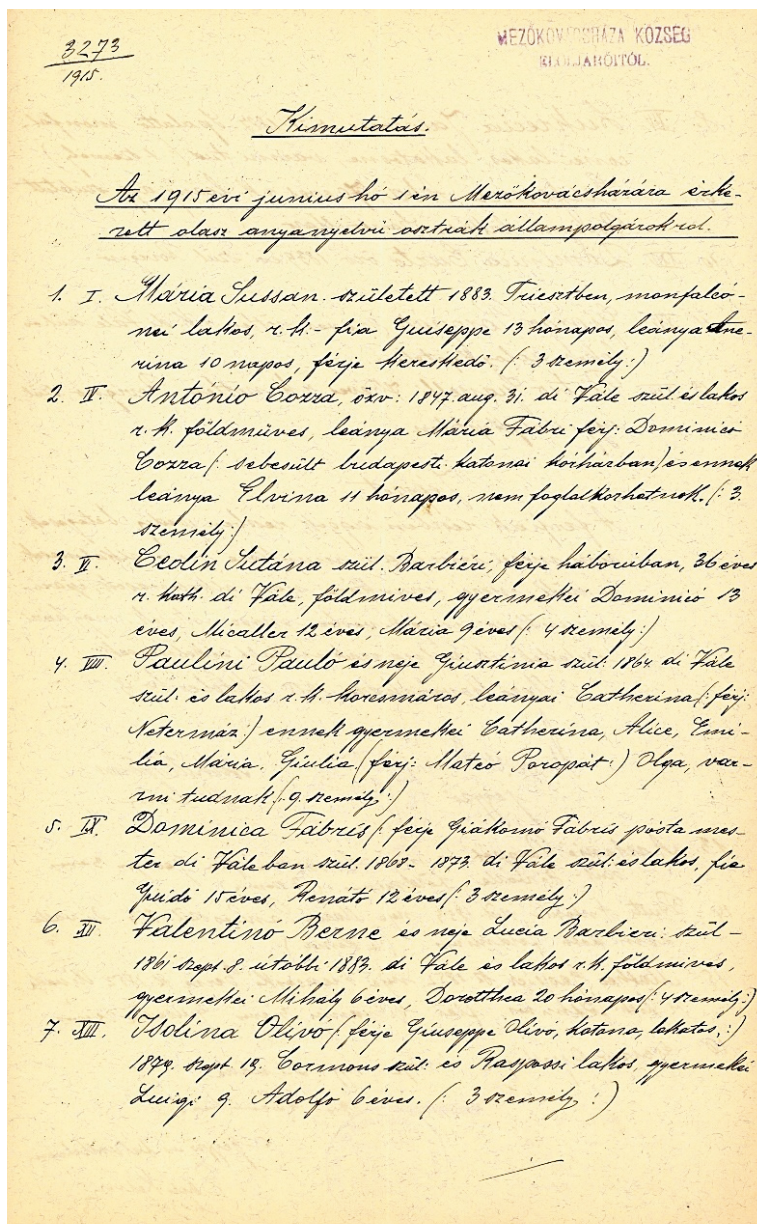
²²⁹ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Kimutatás az 1915. évi június hó 1-én Mezőkovácsházára érkezett olasz anyanyelvű osztrák állampolgárokról, 1915. október 9.

²³⁰ Uo.

²³¹ Uo. Kimutatás Nagybánhegyes községben elhelyezett olasz lakosságról, 1915. október 23. A község mai nevét nem tudtam azonosítani.

²³² Uo. Kimutatás Kunágotá községben elhelyezett iztriai olasz családokról, 1915. október 7.

²³³ Uo. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának jelentése, 1916. április 24.

13. kép A Mezőkovácsházán elhelyezett isztriai kitelepítettekről készült kimutatás első oldala²³⁴

²³⁴ Uo.

31 Orosz
1915.

Kimutatás
Kunágota községben elhelyezett isztriai olasz családokról

<i>Legyűjtő</i>	<i>Név</i>	<i>illetései helye</i>	<i>utolsó lak. helye</i>	<i>telepítési helye</i>	<i>Legyűjtő</i>
1.	Milton Giuliano	Valle	Valle	Kunágota	földművelési napjainkban
2.	Fioretti Antonio	" "	" "	" "	" " " "
3.	id. Gubio Siskola	" "	" "	" "	" " " "
4.	Milton Angelo	" "	" "	" "	" " " "
5.	id. Gubio Siskola	" "	" "	" "	" " " "
6.	Milton Guatona	" "	" "	" "	" " " "
7.	Milton Mario	" "	" "	" "	" " " "

Kunágota 1915. október 7.

személyazonosság jegyző

Virios György

14. kép A Kunágotán elhelyezett isztriaiak névsora²³⁵

A Nagylaki járásba június elsején a tervezettnél jóval több, összesen 133 szlovén – más és valószínűbb adat szerint olasz²³⁶ – nemzetiségű személy került. 36-an nyolc éven aluliak, míg 97-en nyolc éven felüliek voltak. Őket előbb Nagylakon helyezték el, majd június 10-től megosztották a kontingent: 101 fő Nagylakon maradt, 32 személyt pedig Csanádpalotára vittek. Szállításukat – mint Földeák kivételével mindenütt a vármegyében – az iskolaépületekben jelölték ki.²³⁷ Raskó Sándor főesperes, csanádpalotai plébános utólag a következőket jegyezte fel velük kapcsolatban a Historia Domusba: „1915. május havában olasz menekültek érkeztek: nők, gyermekek, aggok

²³⁵ Uo. Kimutatás Kunágota községben elhelyezett isztriai olasz családokról, 1915. október 7.

²³⁶ Uo. Nagylak község előljáróságának jelentése, 1915. szeptember 14.

²³⁷ Uo. A Nagylaki járás főszolgabírójának jelentése, 1915. augusztus 11.; uo. Csanád vármegye alispánjának jelentése a belügyminiszternek, 1915. augusztus 17.; uo. Nagylak község előljáróságának jelentése, 1915. szeptember 14. Egy csanádpalotai jelentés 33 személyről tett említést. Lásd MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 1657/1916. Csanádpalota község előljáróságának jelentése, 1916. április 2.

*Istria vidékéről. Lusta népség, dolgozni nem akart, a község lakossága velük szemben jóakarató közömbösséget tanúsított. Ezek a plébánia melletti iskola termeiben voltak elhelyezve. Sokat köszönhetnek ezek az olaszul jól tudó Wéber Alphonz káplánnak, aki érdekükben az elöljáróságnál járt, kért, könyörgött. Lelki gondozásukat egészen ellátta. Itt voltak 1915 novemberéig, amikor Ausztriába szállítottak el”.*²³⁸

Habár Raskó főesperes bejegyzésének megalapozottságában aligha kétkedhetünk, van arra utaló adat, hogy a Nagylakon elhelyezettek között akadtak, akik – legalábbis kezdetben – munkát vállaltak. Ezt támasztja alá a *Makói Ujság* egyik cikke, amely szerint egy Sandal Mihály nevű 66 éves pólai férfit 1915. június 25-én munkahelyi baleset ért a nagylaki kendergyárban: „munka közben kenderrel megrakodott kocsikat tolattak a gyári iparvágányon, [amikor] egy rosszul megrakott kocsi megszaladt, s annak nagy tömeg kender tartalma a szerencsétlen Sandal Mihályra zuhant”.²³⁹ A férfit fejsérülésekkel és bordatöréssel azonnal a makói kórházba szállították, ahonnan csak 11 napi ápolás után távozhatott.²⁴⁰

A Nagylakra került olaszok étkeztetését kezdetben Csasztvan Mihályné vendéglős biztosította, majd július elsejétől nekik is saját maguknak kellett gondoskodniuk az ételmezésükről a pénzben kifizetett napi 90 filléres segélyből.²⁴¹ Ugyanennyit kaptak a Földeákon elhelyezettek is. Ez az összeg azonban itt is legfeljebb az étkezésüket fedezte, egyéb szükségleteikre nem jutott forrás. A lakosság adakozókedvéről és -képességéről nem maradt adat, így nem tudható, hogy a kitelepítettek a hiányzó ruhadarabok pótlásához kaptak-e, és ha igen, akkor milyen mértékű segítséget a helyi közösségektől. Ha volt is gyűjtési akció, szinte biztos, hogy az nem oldotta meg ellátási gondjaikat. Erre utal egy 1915. augusztus közepi alispáni jelentés, mely szerint a földeáki kitelepítettek „nap nap mellett panaszkodnak, hogy a nagy drágaság mellett nem bírják fedezni szükségleteiket, pedig már ruházatuk pótlásáról is, és egyéb más kisebb szükségleteik beszerzéséről is kell gondoskodniuk, [a] pénzük pedig teljesen elfogyott”.²⁴² Nyilván hasonló helyzetben voltak a Nagylakra került kitelepítettek is.

²³⁸ Historia Domus, Csanádpalota, 5.

²³⁹ Az első olasz sebesült Nagylakon. *Makói Ujság*, 1915. június 30., 3.

²⁴⁰ MNL CSCSVL ML, VIII.801. 49. kötet. Ápolási törzskönyv az 1915. évre. 525. bejegyzés.

²⁴¹ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. A Nagylaki járás főszolgabírójának jelentése, 1915. augusztus 11.

²⁴² Uo. Csanád vármegye alispánjának jelentése a belügyminiszterhez, 1915. augusztus 17.

A Battonyai járásba 180 személyt terveztek telepíteni,²⁴³ a valóságban ennél kevesebben, 146-an érkeztek ide.²⁴⁴ Nagyobb részük Valléből és Dignanóból érkezett, de akadtak közöttük, akiknek eredeti lakhelye Póla, Monfalcone, Rovigno, Görz, sőt az Isztriai-félsziget déli részén lévő Promontore volt.²⁴⁵ Őket kivétel nélkül a járásszékhelyen helyezték el.²⁴⁶ Itt részben az ide kerültek magasabb száma, részben pedig egy nagyobb létszámú család pontosan két héttel további ellátási kötelezettsége miatt a költségek is magasabbak voltak, ezek összesen 20 137 korona és 65 fillért tettek ki, melyből 6337 korona 65 fillért még 1916. március végére sem térített meg a Belügyminisztérium, illetve az állampénztár a település számára.²⁴⁷

A kitelepítettek és a helyi lakosság

A „*délnyugati hadműveleti területről*” kilakoltatott vagy onnan elmenekült lakosság támogatására Mária Jozefa főhercegnő védnökségével és Luigi Faidutti nagyrépost, birodalmi tanácsi (Reichsrat) képviselő vezetésével 1915. július 12-én Bécsben *Hilfskomitee für Flüchtlinge aus dem Süden*, azaz a Déli Menekültek Segélybizottsága néven egy külön segélybizottságot hoztak létre a „*cs. és kir. kormánnyal együttesen a menekültek kulturális, szociális gondozására*”.²⁴⁸ A bizottság vezetésében Faiduttin kívül még Giuseppe Bugatto és Pietro Spadaro birodalmi tanácsi képviselő, valamint Pace de Maria grófnő és Carlo Gasser mérnök vett részt.²⁴⁹ Faiduttiék már 1915. május 31-én – tehát hetekkel a bizottság megalakítását megelőzően – eljártak Karl von Stürgkh osztrák miniszterelnöknél a kitelepítettek érdekében, aki „*a kormány legme-*

²⁴³ MNL CSCSVL ML, IV.401.a. 161/1915. Csanád vármegye főispánjának jelentése a belügyminiszterhez, 1915. május 13.

²⁴⁴ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Csanád vármegye alispánjának távirata Szolnok megye alispánjának, dátum nélkül.

²⁴⁵ MNL BéVL GYL, IV.434.b. 4297/1915. Névjegyzék a Battonya községben elhelyezett osztrák honos olasz nemzetiségű kilakoltatottakról, 1915. november 1.

²⁴⁶ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. A Battonyai járás főszołgabírójának jelentése, 1916. május 26.

²⁴⁷ Uo. Battonya község elöljáróságának jelentése, 1915. december 15.; uo. Battonya község elöljáróságának jelentése, 1916. január 22.; uo. Battonya község elöljáróságának jelentése, 1916. március 21.

²⁴⁸ Erról lásd Malni, 2008: 99.; Malni, 2014a: 400.

²⁴⁹ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A belügyminiszter 25.286/el. sz. leirata, 1915. július 25.

legebb gondoskodásáról és részvételéről biztosította az érdekelt lakosságot és biztosította a megjelenteket, hogy az otthonukból elűzöttek helyzetén könnyítenek”,²⁵⁰ ennek látható és érdemi eredményei azonban kezdetben nem igazán voltak. A háborús kiadásokkal terhelt birodalmi kormányzat ugyanis abban volt érdekelt, hogy a segélyezést a társadalmi önszerveződések vállalják magukra. A társadalmi szolidaritás felkeltése érdekében szerveződő Faidutti-féle bizottság létrehozása – sok más jótékonyági egyesület mellett – minden bizonynyal ezen kormányzati hozzáállás következménye lett.

15. kép Luigi Faidutti (1861–1931)²⁵¹

²⁵⁰ Ausztria gondoskodása az olasz határvidék menekültjeiről. *Az Ujság*, 1915. június 1., II.; Az osztrák délvidék menekültjei. *Az Ujság*, 1915. június 26., II.; Az osztrák miniszterelnök az olasz határvidék menekültjeihez. *Pesti Napló*, 1915. június 1., II.

²⁵¹ <https://www.storiastoriepn.it/lattivita-pastorale-sociale-e-politica-di-mons-luigi-faidutti/>. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

A bizottság tevékenységének hatása Magyarországon egyáltalán nem volt érzékelhető. Arról, hogy a segélybizottság tagjainak bármelyike megjelent volna a Csanád vármegyében elhelyezett olaszok és szlovének körében, nem maradt feljegyzés, de szinte biztosra vehető, hogy nem, s nincs jele annak sem, hogy a segélybizottság bármilyen adományt vagy támogatást juttatott volna az itt elhelyezett isztriai kitelepítettek számára. Mindössze annyi tudható, hogy a „rovignoi püspökként” feltüntetett dr. Faidutti titkára 1915. augusztus közepén Szegeden járt, hogy találkozzon az ottani olaszokkal. Ám ha igaz a *Szegedi Friss Ujság* erről közölt beszámolója, akkor ebben sem volt sok köszönet, mert az egyik idős férfit, aki arra panaszkodott, hogy dolgoznia kell, e szavakkal feddte meg: „Nem köszönöd meg, hogy a derék szegediek gondoskodnak a te és családod becsületes megélhetéséről! Avagy inkább otthon maradtál volna, hol hitszegő véreid rombolnak és pusztítanak, és már titeket is elpusztítottak volna...”²⁵² Hozzá képest bizonyára empatikusabb hozzáállást mutatott Don Angelo Trevisan parenzói (ma Poreč) lelkész, aki a bécsi segélybizottság megbízásából szeptemberben érkezett Szegedre, de ő is csak azért, hogy az onnan szeptember 10-én Leibnitzbe induló transzport útját felügyelje.²⁵³

Jól látható az is, hogy a magyar kormány kényszeredetten, és csakis a legszükségesebb mértékig vállalta a menekültek támogatását. Az összbirodalmi érdekekre tekintettel nem kockáztathatta meg, hogy szembeforduljon a közös hadvezetés stratégiai érdekeivel, azonban a közreműködését, illetve ráfordításait a minimálisra igyekezett redukálni. Mint szó volt már róla, a befogadó helyi önkormányzatok számára – utólagos elszámolással – kezdetben a 100.000/1914. számú pénzügyminiszteri rendeletben megállapított katonai átvonulási illetéknek megfelelő összeget, 62 fillért juttattak személyenként, melynek a gyerekek csak a felét kapták. E juttatást június közepén a belügyminiszter 20.118/1915. számú rendeletével egységesítették, s kortól függetlenül napi 90 fillérben állapították meg.²⁵⁴ Noha utóbb az osztrák belügyminisztériummal a ráfordítást megtérítették, hiszen az érintett személyek nem magyar, hanem osztrák állampolgárok voltak, a magyar kormány az ellátmány megelőlegezésén túl egy fillért sem

²⁵² A rovignoi püspök küldötte Szegeden. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. augusztus 20., 3.; A rovignoi püspök küldötte Szegeden. *Szegedi Napló*, 1915. augusztus 20., 7.

²⁵³ Elutaztak a tengerparti menekülők. *Szegedi Napló*, 1915. szeptember 11., 7.

²⁵⁴ Kérdések és válaszok. *Magyar Közigazgatás*, 1915. július 18., 6–7.; Mit fizet a kincstár a menekültek tartásáért? *Kecskeméti Ujság*, 1915. június 26., 3.

kívánt a menekültekre költeni, amit jól mutatott, hogy amikor a pécsi polgármester táviratban kérte Sándor János belügyminisztertől a még a városban lévő isztriai kitelepítettek meleg ruhával való ellátását, a válasz elutasító volt. „A felterjesztésre ma érkezett meg a miniszter válasza – írta a *Dunántúl* –, amely feleslegesnek tartja a téli ruháról és takarókról való gondoskodást, mivel az evakuáltak már csak rövid ideig maradnak Pécssett, és amint a forgalom enyhül, elszállítják őket”.²⁵⁵

A válaszból jól látható, hogy a magyar kormányt a legkevésbé sem érdekelte, mi lesz a kitelepítettek további sorsa a Magyarországról való távozásukat követően. Az elutazásuk napjával kezdődően a segélyt sem fizették számukra, arra hivatkozással, hogy az utazás során, a különböző megállóhelyeken biztosítani fogják számukra az étkezést. A kitelepítettek azonban még jól emlékeztek az ideútjuk megpróbáltatásaira és az ellátás teljes hiányára, ezért Pécssett például az olasz asszonyok a városházán vehemenesen, sőt igen indulatosan próbáltak még néhány napi segélyt kicsikarni maguknak. Nendvich Andor polgármester végül a városi költségvetés terhére további egy napi pénzjuttatásban részesítette őket.²⁵⁶

A helyi lakosság kezdettől bizalmatlanul kezelte a kitelepített tengermeléki olaszokat. Az itteni konvencióktól eltérő életformájuk, öltözködésük, viselkedésük és harsányságuk sokakban ellenszenvet keltett. Az előítéletek felkeltésében akarva-akaratlan a sajtó is közreműködött. Az alaphangot már az érkezők fogadása kapcsán megjelent újságcikkek megadták, s csak elvéve olvasható olyan cikk, amely pozitív képet nyújtott volna róluk. Ilyen kivétel volt a szentesi *Alföldi Ellenzék*, mely szerint „[a]z olaszok teljesen jóindulatú, szimpatikus emberek, akik meglehetősen haragszanak itáliai olasz testvéreikre”.²⁵⁷ A lapok többsége azonban nem így kommunikált róluk. A *Mohácsi Hirlap* cikkírója csöppet sem rejtette véka alá lesújtó véleményét: „Csütörtökön délután 6 óra táján érkezett meg a tornacsarnokba beosztott transport. Szent Kleofás! Mily karaván... A szemlélőből nagyon vegyes érzelmeket váltott ki a látásuk: részvétellel voltunk az otthonukból kizaklatott szegény földönfutók iránt, sebes pergésű olasz szíszegő beszédjük gyűlölt ellenségünket, a hitszegő gazokat juttatta eszünkbe; az út által megviselt, gondozatlanságuk, a galíciaiak [azaz a galíciai zsidók – M. A.] jellegzetes reflexmozgásával (jelige: csak ott, ahol visket!) undort keltett bennünk. – Majd elválnak

²⁵⁵ Az isztriai menekültek Pécssett. *Dunántúl*, 1915. szeptember 18., 5. Lásd még Az isztriai menekültek pécsi tartózkodása. *Pécsi Napló*, 1915. szeptember 18., 5.

²⁵⁶ Az isztriai menekültek elutazása. *Dunántúl*, 1915. október 9., 4.

²⁵⁷ Olaszok Szentesen. *Alföldi Ellenzék*, 1915. május 30., 3.

rövidesen, mit kaptunk bennük, jóbarátot-e, ellenséget-e, munkaerőt-e, vagy csak fogyasztót?”²⁵⁸ A lap vélhetően ugyanazon cikkírója a későbbiekben is megőrizte a kitelepítettekkel szembeni ellenszenvét, sőt megvetését, aminek például egy az út során a marhavagonban megszületett olasz csecsemő kapcsán írt gúnyos cikke is őrzi a nyomát.²⁵⁹

A *Vásárhelyi Reggeli Ujság* tudósítója csalódottságának adott hangot az érkezők láttán: „Csodálkozva néztük őket. Az inas gyerekek még utánuk is szaladtak. Hát ez az a híresszép olasz faj! Sugár termetűek mind: asszonya, férfia, de egyetlen szép arcot sem látni köztük. Lompos, fésületlen asszonyok, lányok, mosdatlan, rongyos gyerekek. És hadarnak bámulatos gyorsasággal az ő idegen, zagyva nyelvükön. Hol marad az olasz nyelv dallamos zengése? Csalódottan fordulunk el tőlük – hiszen se nem szépek, se nem érdekesek”.²⁶⁰ A Szilágy vármegyébe érkezők kapcsán a Szamos című napilap ellenben az oda érkezők kapcsán arról írt, hogy „sok közöttük a nagyon szép leány, s talán egynek-egynek magyar legény fogja bekötni a fejét”. Ugyanakkor azért ez a lap is odaszúrt az isztriaiaknak: „[a]nnyi tény, hogy Szilágy megyében nem igen lesz alkalmuk a taliánoknak elárulni a hazát”.²⁶¹ A *Soproni Napló* újságírójának a Sopron vármegyei Okán elhelyezett kitelepítettek vonatkozó sommás megállapítása szerint „[m]ezei dologra persze alkalmatlanok, de azt tapasztaljuk, hogy nem is szeretnek dolgozni, és ezért amilyen szívesen és az okaiaktól szokásos vendégszeretettel fogadta őket a lakosság, éppen olyan antipátiával kezeli őket”.²⁶² A cikk azért is méltánytalan volt, mert Hajas Antal alispán is elismerte a vármegyei közigazgatási bizottság elé terjesztett június havi jelentésében, hogy „a menekültek csekély kivétellel csak házkörüli teendőkre használhatók; a legtöbb közülük a serdületlen gyermek és elaggott nő”.²⁶³ Igaz, egy hónappal később már ő is arról írt, hogy „a vármegye területére hozott tengerparti menekült osztrák alattvalók szerfölött lusták. Csak jól élni akarnak és a munkából nem veszik ki a részüket. Egyáltalában nem akarnak dolgozni. A községek népét ez a viselkedés megbotránkoztatja”.²⁶⁴

A *Szegedi Napló* a megérkezésük utáni első napon így írt róluk: „Pontosan ezer lélek lakik most a rókusi Sár-féle rongytelepen, s ebből az ezerből ötszáz a gyermek,

²⁵⁸ Megjötték az olaszok. *Mohácsi Hirlap*, 1915. június 13., 3.

²⁵⁹ A gólya megriadt a rovinei partokon. *Mohácsi Hirlap*, 1915. június 20., 4.

²⁶⁰ A mi olaszaink! *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1915. június 20., 1.

²⁶¹ Olasz invázió Szilágy megyében. *Szamos*, 1915. július 1., 2.

²⁶² Okai hírek. *Soproni Napló*, 1915. május 27., 2.

²⁶³ Megyei közigazgatási bizottság. *Soproni Napló*, 1915. június 10., 2.

²⁶⁴ A vármegye közigazgatása. *Soproni Napló*, 1915. július 8., 2.

a többi asszony és mintegy száz férfi. A hatalmas, tágas udvar minden zuga szinte ontja magából a gyermekeket, kik mintha föld alól bújnának elő, minden lépésnél újabb és újabb hadseregek állják az utat. Lärmáznak, kiabálnak, futkároznak, hajbakapnak és kibékülnek: folytatják a játékot ott, ahol Rovigno görbe utcáin és piszkos udvarain abbahagyták. A görbe utcák és az udvarok ottmaradtak, a piszkot azonban magukkal hozták, mint valami elmaradhatatlan kelléket”.²⁶⁵

A *Szegedi Napló* a felnőttekről sem nyújtott kedvezőbb képet. A lap augusztus 3-i számában a következők olvashatók: *„kilencven fillért kapnak a menekültek naponkint és személyenkint, s ezeknek az összegeknek a szétosztására került sor hétfőn délután. A főszerkesztő [Scultétty Sándor – M. A.] tízezer koronát helyezett el egy vaskazettában a lárma közepén, s mellette egy szimpatikus arcú rovignoi fiú jegyezte szorgalmasan a számokat. Talán ez az egyetlen fiatal ember valamennyi között, aki tiszta, szakadatlan ruhában, európai ember módjára jár. A többi hihetetlenül piszkos, az asszonyok különösen, fésületlenek, rongyosok, s még annyi hajandóság sincs bennük a rend iránt, hogy a falakról rájuk mázolódtott meszet letisztítsák, vagy a ruhájukon egy-egy szakadást megvarrjanak. Napi tevékenységük csak egyben merül ki, amihez hajlandóságuk is van, a kiabálásban. Mi ha kiabálunk, haragszunk. Náluk a kiabálás rendes, elfogadott, megszokott beszédmód, s emellett éppen nem fukarkodnak a szóval. Nyelvük az egyetlen szervük, mely gyors mozgásra képes, s tényleg annyi agilitást, mint amennyi ezeknek a nyelvükben van, egy tucat szegedi közéleti férfiúban nem találunk”.²⁶⁶* A *Szegedi Napló* szerkesztőinek jól látható ellenszenve a cikk folytatásában is tetten érhető. *„A menekülteknek [...] kilencven fillér a napi járandóságuk. Úgy gondoltuk, hogy ebből az összegből lehetetlen megélni. Más népnek talán tényleg lehetetlen lenne, őket azonban éppen a sok istenáldás menti meg a szűkölködéstől. A gyermekek száma náluk ötnél kezdődik, s némelyiknél tizenkettőre is fölszorodik. Fél hónapi ellátásra a legtöbb 50–80 koronát kap, de a száz, száztíz koronás tétel sem ritkaság, s éppen olyan családoknál, akikről nyilvánvaló, hogy ennyi pénzt egyszerre még csak talán nem is láttak”.²⁶⁷*

Az olaszokkal kapcsolatos negatív sztereotípiák másutt is megjelentek. Egy másik szegedi napilap élcelődő írást közölt három olasz fiúról, akik kecskebékákra vadásztak egy a Saár-telephez közeli tónál, s vagy harminc békacombot szereztek meg így.²⁶⁸ Az viszont a cikkből nem derült ki, mert az újságíró nem is érdekelte, hogy mindezt kedvtelésből tették-e, vagy az

²⁶⁵ A Narentától a Tiszáig. *Szegedi Napló*, 1915. június 1., 5.

²⁶⁶ A tengerparti menekültek. *Szegedi Napló*, 1919. augusztus 3., 6.

²⁶⁷ Uo.

²⁶⁸ A békavadász digók. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. július 6., 3.

éhség vezette őket. Nyilvánvalóan az utóbbi volt igaz, ahogyan azt a szegedi Tömörkény István is megírta egy tárcájában. Tömörkény a *Magyarország* című napilap 1915. július 25-i számában tette közzé *A béka, a talián, meg a vámós* című írását, amelyben egy az olaszok szálláshelye melletti kubikgödör partján békákra vadászó „hányt-vetett életű tengerparti vén halász”-ról írt, akit a közeli vámhivatal egyik alkalmazottja vont felelősségre, mert a kifogott békák hátsó lábait tőből kitepve a még élő, megnyomorított állatokat visszadobálta a tóba. Nem is a békafogás ténye háborította fel a vámost, hanem az állatok megcsonkítása. Az öreg az előkerült tolmács útján azzal védekezett, hogy „ők így szokták otthon”, valamint, hogy „kevés az ennivaló, amit kapnak, hát ott keres az ember, ahol talál”. A tömörkényi történetmesélés szerint a tettenérés helyszínén megjelent a tábor élelmezéséért felelős rendőrtiszt is, aki cáfolta, hogy a menekültek nem kaptak elegendő élelmiszert, s azt állította, hogy „[o]lyant főznek, amilyent akarnak, néha a fölösleget ki is öntik”. A dilemmát Tömörkény szerint végül egy idős, egykor a pólai tengerészetenél szolgáló vámőr oldotta fel, aki elmondta, hogy „ünálluk a békacomb olyan csömege, mint nálunk a turus-vajas-szakgatott után az aprómazsolás bélös”.²⁶⁹

Ez az állítás, tehát hogy az isztriai halász „csemegeként” akarta megenni a békacombokat, és nem az éhsége csillapítása céljából, valószínűleg Tömörkény történetszínézése, valószínűbb lehet, amit az „elkövető” maga is állított: egyszerűen éhes volt. Csehországból is van adat arra, hogy az ott elhelyezett olasz menekültek ugyancsak békaevésre fanyalodtak, ami miatt tisztátalanok, sőt egyenesen barbárnak tartotta őket a helyi lakosság.²⁷⁰

Voltak ennél durvább esetek is. A *Pesti Napló* 1915. július 1-jén nagyváradi „források” alapján arról cikkezett, hogy Biharban maximálták a macskahús árát. Az írás szerint a biharkeresztesi járásba internált hatszáz olasz nem tudta megszokni a magyar konyhát, és „az elébük rakott ízletes magyar ételeket” érintetlenül visszaküldték. Ehelyett a környéken lévő kecskéket ették meg, majd amikor ezek elfogytak, „különös előszeretettel kezdték enni a fiatal macskahúsból készült ételeket”, melynek következtében „a macska ára hirtelen hihetetlen magasra szökött. Egy macskáért 3-4 koronát követelt a tulajdonosa”, minek következtében a hatóság kénytelen volt maximalizálni a macskahús árát.²⁷¹ A nyilvánvalóan ostoba és rosszindulatú cikket egyébként a Móra Ferenc

²⁶⁹ Tömörkény István: Kis események. A béka, a talián, meg a vámós. *Magyarország*, 1915. július 25., 3-4.

²⁷⁰ Sbroscia, 2016: 51.

²⁷¹ A macskahúsnak is van már maximális ára. *Pesti Napló*, 1915. július 1., 14.

által szerkesztett *Szegedi Napló* is átvette.²⁷² A hírt tovább színezte az *Egri Ujság*, amely már arról írt, hogy a Szilágyságban „*az olaszok a mocsaraktól és a tavaktól kifogják a kígyót, békát, és azt nyersen vagy sütve citrommal, nagy élvezettel fogyasztják el*”. Ugyan a lap annak nem járt utána, vajon honnan szereztek citromot a kitelepített olaszok, ehelyett a cikkíró az élesdi és biharkeresztesi járási főszolgabírók nehéz helyzetén elmélkedett, akik nagy gondban voltak, „*hogy a télen, amikor a vizek befagynak és nem lesznek békák és egyéb apró, olaszoknak való vízi csemegék, mivel élelmezzék a különös gusztusú internáltakat*”. De rögtön rá is talált a megoldásra: „*Miután valamivel csak táplálni kell [őket], minden valószínűség szerint nagy arányokban fog fejlődni a macskabehozatal és békaimport. A macskák pedig büszkébben nyávognak, a békák gőgösebben brekegnek, amióta megtudták, hogy hitvány állati sorból ők is beléptek a fogyasztási cikkek táborába és ármegállapításokkal fogják molesztálni a hatóságokat.*”²⁷³ Mindezt nem a Bolond Istók vagy a Borsszem Jankó közölte, hanem Eger 1894 óta megjelenő patinás polgári napilapja, méghozzá a legnagyobb komolysággal.

Az olaszok állítólagos macska- és békaevési szokása más összefüggésben is felvetődött ebben az időszakban. Móricz Pál író a *Pesti Napló*ban anekdotázott a régi Szegedről, többek között a város nagy árvíz utáni újjáépítéséről. A munkálatokban olaszok is részt vettek. Móricz szerint „*[a] leggarázdább, fékezhetetlen, megbízhatlan gyülevész népség volt akkor ez a hangostorkú talján digó-tömeg s mint különleges húsfogyasztók: nemcsak a város macskáinak, békáinak, csigabigáinak és gilisztáinak voltak rémségei, hanem éjszakánkint orvul és bicskával a békés szegedi polgárokat is veszélyeztették.*” A történet szerint amikor az egyik olasz a Tisza partján sétáló Bokor Pálra, a város későbbi polgármester-helyettesére támadt, az testi erejét kihasználva, a rakpart korlátján átemelve, az örvénylő folyóba vetette a támadót, akit azonnal elnyelt a víz. „*Sem Bokor Pali, sem mások nem hallottak többé hírt a digóról – fejezte be történetét Móricz –, a garázda olasz munkások azonban ezentúl meglapultak és csemegés étvágyuk kielégítésére inkább a szegedi macskákra és kecskebékákra vadászgattak, halászgattak telhetetlenül.*”²⁷⁴ Nem tudni, mindebből mi volt az igazság, és mi a Monarchiát megtámadó ellenség lejáratását célzó fikció. Mindenesetre az olaszok és a macskák bensőséges viszonyával – bár nem a kitelepítettekkel összefüggésben – a Bolond Istók is élcelődött. A J–y monogramú szerző egy versében e szavakkal jellemezte a hűtlen olaszokat:

²⁷² Biharban maximálták a macskahúst. *Szegedi Napló*, 1915. július 10., 7.

²⁷³ Emelkedik a macska ára Biharmegyében. *Egri Ujság*, 1915. július 3., 3.

²⁷⁴ Móricz Pál: Az akácvirágos Szegeden. *Pesti Napló*, 1915. június 6., 10.

„Barátunk volt, azt hittük, sőt bízunk is benne.
 S kiderült, hogy úgy szeret, akár meg is enne.
 Barátnak se sokat ért, ellenek meg csacska,
 Oroszlánná nem válik, hiába, a – macska.”²⁷⁵

Talán nem haszontalan megemlíteni, hogy a „macskazabáló” olaszokról szóló vándormotívum, melynek használata a jelek szerint nagy lökést kapott az olasz hadba lépést követően, egykor minden bizonytalansággal közvetítéssel jutott el Magyarországra. Egy lehetséges magyarázat szerint az éhező középkori vicenzaiaktól eredt, akik egy várostrom idején minden fogyasztható ételmezt – így a macskákat is – megettek. Az eredetet illetően azonban nagyobb a valószínűsége a megnyúzott macska és nyúl alkati hasonlóságából adódó félreértésnek.²⁷⁶ Mindenesetre a macskaevés vádjára annyira ráégett az olaszokra, hogy az ezt felidéző macska képe – mint a 16. kép jól mutatja – a korabeli politikai propagandában is a nemzetüket dehisztelő jelképpé vált.

16. kép Ismeretlen művész: Pusztuljon álnok Itália!²⁷⁷

²⁷⁵ J–y: Kis tükör. *Bolond Istók*, 1915. szeptember 5., 4.

²⁷⁶ Csorba, 2007.

²⁷⁷ Közli Tamás–Vajda, 2018: 119.

A *Pesti Napló* 1915. július 1-jei cikkének állításából annyi mindenképpen igaz, hogy a kitelepítetteknek készített ételek elfogyasztása sokszor valóban nagy megpróbáltatást jelentett számukra, egyrészt azért, mert a megmaradt helyi források alapján ezek az ételek messze nem voltak ízletesek és táplálók, sőt, igen egyhangúak és szerények voltak, de még inkább azért, mert a zömmel tengerparti vagy a tengerhez közeli lakosság étkezési kultúrája és alapanyaghasználata igencsak távol esett a magyartól.²⁷⁸ A Hódmezővásárhelyre kerülő Antonio Segariol visszaemlékezése szerint mindössze egyszer evett jót, amikor a megérkezésük napján krumplit és egy kis húst adtak neki a szálláshelyeül is szolgáló Homlok István vendéglőjében, egyébként a paprikás ételek idegenek és megszokhatatlanok voltak számára.²⁷⁹ Ez mindenütt így volt. Az első napokban a Pécsre érkező kitelepítettek részére főző katonaszakács így összegezte benyomásait: *„Hát kérem, mondja, ez a burgonyaleves is azért olyan színtelen, mert semmi fűszert nem szabad használnunk hozzá. Tegnap csak nagyon kevés paprikát tettünk vacsoránál a leve-sükbe, éppen, hogy színe legyen, de mindnyájan prüszköltek tőle és nem tudták megenni. Nem való ezeknek a becsületes magyar koszt.”*²⁸⁰

További gondot okozott, hogy a gyerekek is ugyanazt az ételt kapták, mint a felnőttek, mivel a számukra szükséges élelmiszerek – leginkább a tej – alig álltak rendelkezésre. Ez főként a kicsinyek ellátásában okozott gondot. Dr. Wolff Ferenc szegedi tisztii főorvos május havi közigazgatási bizottsági jelentése szerint *„[a] városba internált olasz csecsemők között kezdetben a rossz táplálkozás folytán az egészségi állapot aggasztó volt, de az orvosi kezelésnek és a már jobb élelmezésnek sikerült a további betegségeknek elejét venni”*.²⁸¹ A *Vásárhelyi Reggeli Ujság* cikkírója, aki terjedelmes írásban számolt be a kitelepítettek szállásán tett látogatásáról, megrázó képben foglalta össze ennek tragikus következményeit: *„Az egyik asszony odahúzott a maga vackához, ahol két kisgyermek feküdt, legyektől és bolháktól lepve. Az egyik, a csecsemő torkaszakadtából sivalkodott, míg a másik, a nagyobbacska, bágyadtan, lázasan pihegett. Mindkét gyermek beteg. A szokatlan paprikás étel és a reggelire élvezett szalonna, tej helyett, ártott meg nekik, a picikének is az anyatejen keresztül. A kis tolmács állítása szerint az összes kisgyermek bélhurutosok lettek, és kiabálva, könnyörögve kér valamennyi anyatejet,*

²⁷⁸ Hermann, 2017: 143

²⁷⁹ Giuricin, 2002: 797., 802.

²⁸⁰ 1020 isztriai menekült Pécssett. *Dunántúl*, 1915. június 8., 3. Lásd még A tenger melléki lakosok Pécssett. *Pécsi Napló*, 1915. június 8., 3.

²⁸¹ Szeged május hónapban. *Délmagyarország*, 1915. június 16., 7.

17. kép Ebédosztásra váró kitelepített isztriai asszonyok és gyerekek²⁸²

kávét, cukrot a kicsinyek részére. De nincs! Az élelmező nem adhat, mert drága jószág az mind.”²⁸³ A lap, szembesülve a kitelepítettek nyomorával, az elhelyezés és az ellátás tarthatatlanságával, adakozásra szólította fel a lakosságot, s ugyanezt tette a városi szegények segélyezését végző helyi Patronázs Bizottság is.²⁸⁴

Számos helyről van adat arról, hogy a lakosság élelmiszerrel és ruhával önként segítette a kitelepítetteket, de olyan esetek is előfordultak, amikor a helyiek ridegen viszonyultak hozzájuk. Erről a kettősségről tudósít a *Siklós* című lap, amely arról írt, hogy a siklósiak étellel látták el a városba érkező, kiéhezett és kenyér után síró rovignóiakat, miközben a környező falvakba vitt olaszokon nem esett meg a helyiek szíve, és másnap sokan Siklóstra mentek, hogy egy kis élelemhez jussanak. Az eset a helyi lap újságíróját is megdöbbentette, s cikkében a lakosság lelkiismeretére és empátiájára alapozva próbálta elérni, hogy megváltozzon a helyzet. „*Talán azt hozhatják föl*

²⁸² <https://www.gofvg.altervista.org/wp-content/uploads/2016/12/altroveo4.jpg>. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

²⁸³ A mi olaszaink! *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1915. június 20., 1.

²⁸⁴ Uo., 1–2.

– írta cikke végén –, *hogy nem tudunk velük beszélni, azt hiszem, ahhoz, hogy valaki ne éhezzen, legalább is éhen ne haljon és valami nyirkos helyen, vagy rekkentő hőségben ne aludjon, nem kell olyan nagy megértés. Csupán csak egy kis belátás és ezeknek a szegény emberek sanyarú sorsának az elképzelése, hogy harcba vonult fiúikon kívül még mit vesztek, az édes otthont pl., mi magunk volnánk a menekültek és nem kapnánk se kenyeret, se helyet, hol tisztességesen lehajthatnánk fejünket.*²⁸⁵

Bár a kitelepítettek nyilvánvalóan nem ettek macskahúst, arra valóban gyakran akadhatott példa, hogy az éhségük csillapítása miatt – mint fentebb erről már esett szó – békát fogtak, melynek combját megsütötték, de arra is, hogy éticsigát gyűjtöttek, amelyből mártást főztek a maguk készítette polentához.²⁸⁶ Az általános gyakorlat azonban az volt, hogy az élelmezésükhöz szükséges alapanyagokat a rendelkezésükre bocsátott segélyből többnyire a helyi piacokon vagy közvetlenül a lakosságtól szerezték be, legalábbis akkor, amikor az étkezésüket már maguknak kellett megoldaniuk.

Ugyanakkor az éhség, az éhezés, a kapott étel elfogadhatatlan minősége minden visszaemlékezésben rendre felbukkanó, állandó motívum volt, nem is annyira a magyarországi (és csehországi), sokkal inkább az ausztriai menekülttábori elhelyezés idejére vonatkozóan,²⁸⁷ azonban még a magyarországi sajtóban is szó esett róla. *„A m. kir. belügyminiszter az osztrák belügyminiszterrel történt megállapodás értelmében a nálunk elhelyezett olasz és szlovén internáltaknak a kincstár által megtérítendő élelmezés és lakásért fejenként 90 fillért térít meg. – Ezzel kapcsolatban fölemlítjük, hogy ittlétük első hetében olasz gyermekek panaszkodtak, hogy éheznek, nem kapni ennivalót”* – olvasható a *Mohács és Vidéke* 1915. június 27-i számában.²⁸⁸ A *Szeged és Vidéke* beszámolója szerint *„[é]ltük visszatükrözi a tengerpart szegényeinek nyomorúságát. Az utcán fölszedik a vörös paréjt, nyársra húzzák a kecskebékát és így táplálkoznak. Mondják, hogy odahaza a vízparton fölszedgették a csigát és azt ették”*.²⁸⁹

Ita Cherin, aki az 1960-as évek végén összegyűjtötte az akkor még élő ausztriai kitelepítettek emlékeit, drámai képekben örökítette meg az akkori nélkülözést, a kávézaccból és kevés korpából vagy őrölt szőlőmagból készí-

²⁸⁵ Add meg a mi kenyereinket!... *Siklós*, 1915. június 12., 3. Lásd még *Internáltak a siklói járásban. Siklós és Vidéke*, 1915. június 13., 2–3.

²⁸⁶ Cherin, 1978: 383.

²⁸⁷ Hermann, 2017: 143.

²⁸⁸ A menekültek és internáltak tartása. *Mohács és Vidéke*, 1915. június 27.

²⁸⁹ Szegedi olaszok, szlovének és rutének. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 16., 4. Kiemelés az eredeti szövegben.

tett kenyeret, az apróra vágott halfejjel ízesített, különböző ehető vadnövényekből készített levest, s arra is akadtak példák, hogy az „úriházak szemetében” turkáltak, krumpli- és almahéj, valamint kidobott csontok után kutatva, melyekről még le lehetett szopogatni a maradékot. Érdekes módon Cherin is megemlítette a macskát, mint potenciális élelemforrást, melyekből, ha találtak volna, egyik visszaemlékezője szerint jó néhány bizonyosan a főzőedényekben kötött volna ki.²⁹⁰

Az igazsághoz az is hozzá tartozik, hogy ekkorra már a Monarchiában – főként az osztrák területeken – igen súlyos élelmiszerhiány alakult ki, ami a helyi lakosságot éppúgy sújtotta, mint a menekülteket, s mindez abban is megnyilvánult, hogy a kitelepítés kezdetén még tapasztalható lakossági szolidaritás egy idő után szinte teljesen megszűnt.²⁹¹ Mivel a kitelepítettek nagyobb részének nem volt elegendő és megfelelő ruházata sem, illetve ami volt, az is elrongyolódott, sokfelé előfordult – Makón is akadt erre példa²⁹² –, hogy hiányosan öltözött és mezítlábas olaszok jártak házról házra koldulni.²⁹³ Hódmezővásárhelyen már június elején koldulási engedélyt kértek a kitelepítettek, de nem adták meg nekik, „mert rendőrségünk bízik Vásárhely közönségének jó szívében, hogy a segélyre szorultakat nem kényszerítik a koldulásra, hanem önként, siet segítségükre adományosaival”.²⁹⁴ A kitelepítettek koldulása nem is feltétlenül magáért a tényért volt elítélendő, hanem azért, mert „nálunk is annyi szegény és nyomorgó magyar akad, hogy azoktól vonják el a puhaszívúék, amit az idegen szegényeknek adnak”.²⁹⁵

A *Szegedi Napló* jóvoltából Szegeden elterjedt „macskaevő olaszok” mellett az ország másik részén, Pápán a helyi lap „a szájukat mindig járató, jókedvű, csinos és kevésbé csinos, de igen gyakran piszkos asszonyok és lányok” ledérségén élcelődött. A *Pápai Lapok* cikkírója szerint „[g]yorsan mozgó szájukról már magyar szók is peregtek, és valószínű, hogy ha az anyakönyvekbe nem csupán a születés helyét, hanem a születés előzményeinek színterét is be kellene jegyezni, akkor a mi olasz nőink közül ott, ahol majd az új olaszok napvilágra jutása idején tartózkodni fognak, nem egynek kellene Pápa város nevét bediktálni”.²⁹⁶

²⁹⁰ Cherin, 1971: 377.

²⁹¹ Labanca–Überegger, 2014: 344.

²⁹² A rendőrség és az olaszok. *Makói Független Ujság*, 1915. június 24., 3.

²⁹³ Malni, 2014a: 409.

²⁹⁴ Adjunk viselt ruhát a szegény internáltaknak. *Hódmezővásárhely*, 1915. június 10., 2.

²⁹⁵ Kolduló isztriai evakuáltak. *Pécsi Napló*, 1915. szeptember 25., 6.

²⁹⁶ Elszállítják az olasz menekülteket. *Pápai Lapok*, 1915. szeptember 5., 3.

Nem tagadható, hogy az olaszok alkatuknál fogva valóban gyorsbeszé-
dűek, élénk temperamentumúak és az átlagnál hevesebb vérmérsékletűek
voltak,²⁹⁷ ugyanakkor ezek a megállapítások nem feltétlenül, illetve nem
csak a kortársi ismereteken, sokkal inkább a nemzetkarakterológia nyo-
mán sokszor elképzelt jellemvonásokon nyugodtak, melyeket a helyi ta-
paszlatok csak felerősítettek.²⁹⁸ Az első Magyarországon kiadott nemzet-
karakterológiai mű szerzője, Rónay Jácint bencés tanár²⁹⁹ szerint az
olaszok lobbanékonyak, szenvedélyesek, lármásak, ingerlékenyek, „bosszú-
val gyűlölők” és a „sértést nem feledők”,³⁰⁰ ugyanakkor „[a]z édes mitsemtevés, az
ismeretes »dolce far niente« jelszava csaknem minden osztálynak; a világon sehol sincs
annyi lézengő naplopó, mint Olaszthonban, kik mindenre szívesen ajánlkoznak, csak
munkára nem”.³⁰¹ György Aladár az *Európa földrajzi és népmeszei leírása* című,
több kiadást is megért, így tágabb körben is olvasott ismeretterjesztő mun-
kájában az olaszok szeretetre méltó közvetlenségével, naivitásával, gyer-
mekes fecsegésével és az idegenekkel szembeni barátságosságával a józan,
de számító természetet, a dicsekvési hajlamot, a gyávaságot, a tisztaság hi-
ányát, valamint a gyakori bűnözést állította szembe, s ez utóbbit „a nép nagy
zömének erkölcsi romlottságából” eredeztette.³⁰² Olaszország hadba lépése eze-
ket a nemzetkarakterológiai sztereotípiákat (gyáva, álnok, fondorlatos,
csaló, hitszegő, becsstelen, tisztátalan) még inkább felerősítette, illetve ki-
bővítette. Ennek egyik, már csak megjelenési helye miatt is sokfelé eljutó
megfogalmazása egy bizonyos Bor-Bál *Csalódás* című „költeménye” volt,

²⁹⁷ Cherin, 1978: 377. A *Borsszem Jankó* című élclap az Olaszország hadba lépését megelőző napokban kétsoros párbeszédben foglalta össze az olaszokkal kapcsolatos sztereotípiát: „– Mit tud az olaszokról? – Oh, az olaszok! Nagyon érdekes nép. Temperamentumosak. Szeretik a zenét. Szépen énekelnek.” Zavarban. *Borsszem Jankó*, 1915. május 9., 10.

²⁹⁸ A nemzetkarakterológiáról bővebben lásd Walkó, 1944; Hunyady, 2003; Hunyady, 2005; Erdős, 2014. A nemzeti sajátosságokat legplasztikusabban az élclapok, s ezeken belül is a karikatúrák mutatták, melyek kifejezetten az adott nemzetre vagy nemzetiségre jellemző tulajdonságokat erősítették fel. A téma magyarországi kutatásával kapcsolatban lásd részletesen Tamás 2014; Tamás 2017a.

²⁹⁹ Később Rudolf trónörökös tanára, pozsonyi társas káptalani prépost, szko-
dári címzetes püspök, a Felsőház és a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

³⁰⁰ Rónay, 1847: 142–149.

³⁰¹ Uo. 144.

³⁰² György, 1903: 269–270., 272. Az olaszokkal kapcsolatos nemzeti sztereotípi-
ákról lásd átfogóan Sztanó, 2004.

amely jószerivel minden dehonesztáló kifejezést tartalmazott, amit egy hűtlenné vált szövetségessel szemben össze lehetett gyűjteni.³⁰³

Az olasz emberek nagyjából alaptalan megbélyegzése nyilvánvalóan visszaköszönt a közvéleményt formáló korabeli sajtóbeszámolókból is. Ezt legteljesebb a *Pécsi Napló* című napilap bontotta ki, amely egy állítólag Pólában élő pécsi fiatalember tapasztalatait adta közre. Arról, hogy ez a fiatalember valóban létező személy volt-e, vagy csak egy újságíró akarta hitelesnek láttatni az általa innen-onnan összeszedett információkat, s az ezekből kreált „olvasói levélet”, nem áll rendelkezésemre információ, és utólag már aligha deríthető ki. Mindenesetre ez a szöveg olyan tömény szintézise a megbélyegzésnek és a leegyszerűsítésnek – amire az olvasók gyakran igen fogékonyak –, hogy érdemes azt teljes terjedelmében közölni: „A hivatalokból, de sok más egyén felesége és gyermeke is a Dunántúlra lettek elhelyezve. Sokan bizonyára nem ismerik ezt a népet, miként él az otthon. Tehát leírom egy kicsit. Három faja van. Az első a városi. Ezek, amíg el nem érik a 10 évet, piszkos, kócos, rongyos s utálatosak, azután kezdenek elnyútt, uraságotól levettben feszelegni 2-3 évig. Ahogy fejlődik aztán, ha leány, bekerül valamilyen gyárba, üzletbe vagy varrodába és elkezdi páváskodni, ha nincs elég pénze, tudja a módját, hogyan és hol lehet hozzápótolni, esetleg teljesen a segélyforrásra bízni magát; künn az utcán olyan, mintha otthona ezüstös, aranyos lenne, pedig piszokba tér haza, ha nincs más bérelte lakása. A másik a kisvárosi, aki nem ad annyira a puccra, de éppen úgy irtózik a nehéz munkától, míg hajadon, mint amaz. Azután vannak a parasztok – csicsek³⁰⁴ – ezek a samarakat, tehenet vagy malacot őriznek. Ha férjhez mennek, lehámlik róluk minden zománc, lomposak lesznek, elhagyják, nem gondozzák magukat, mint a gyerekeikben. Otthonuk bűzös, férges, utálatot gerjesztő. A férfinem ugyanezen megy keresztül. A munkásosztálynak nincs deli férfikora, megtört robotolók. A csicsek a mi földműve-

³⁰³ Bor-Bál: Csalódás. *Bolond Istók*, 1915. június 24., 4.

³⁰⁴ A csics (čičs) a szó etimológiai értelmében nem parasztot jelentett, hanem az Isztriai-félszigeten, főként Póla környékén élő románok neve volt, akik egykor *rumerinek* nevezték magukat. Melich, 1924: 206. Emellett Észak-Isztria legszegényebb vidékét Čičen-földnek nevezték. „Ezen a kopár, köves tájon szegényes faluk található alacsony kőkunyhókkal, melyeknek cserép födelét vakolattal raggatják össze, mivel a bóra minden egyéb födelzetet elsöpörne.” Liburnai Lorenz, 1892: 22., 23. Minden bizonnyal az e kietlen, vakítóan fehér kősvatagban élők szegénysége miatt ragadt rá gúnynévként az isztriaiakra a csics kifejezés, miként erre egy Ljudmila Bizjak nevű kitelepített is visszaemlékezett, aki szerint Mariborban *verdamten Čičennek*, azaz átkozott csicseknek nevezték őket. Verginella, 2015: 370. Ezt a lekezelő és sértő szófordulatot használta a paraszt szinonimájaként a *Pécsi Napló* anonim szerzője is.

lésüinktől teljesen eltérően dolgoznak, hanyagul, nemtörődömséggel, jókarban tartott gazdaságot ott nem találni. Korcsmázó, tunya nép. Eledelük a polenta, melyből soha sincs elég sok nekik, ezt majszolja apraja-nagyja. Főzelékeik az egyszerűen lefőzött zöld-félék, pl. kel-levelek, zöld-bab, vagy ehhez hasonló, amire egy kis só, sok olaj jön, mindehhez a sűrűre befőzött paradicsomot használják (konserva), a levesükbe (minesztra) összevagdalt, avas szalonnát tesznek, csaknem mindenhez reszelt sajtot (parmezán) használnak, a makkaróni (pasta) a gyúrt tésztájuk. És kérem, ezek írják haza unos-untalan, hogy olyan kosztjuk van ott, hogy még a kutyának sem való. Elképzelhető, hogy az arcomba szökik a vér, midőn egy-egy piszkos nevelt csics azzal áll elé, hogy a magyar konyhán éheznek az ő drágalátos hozzátartozói. Leszólják a magyar konyhát, melyhez hasonló egy sincs széles e világon. Nem lehetne azokat kioktatni, hogy ne tegyenek úgy, mint a tót, hanem köszönjék meg a szállást?”³⁰⁵

A nyíregyházi Nyírvidék cikkírója hosszasan fejtegette az olasz nők életkori sajátosságait, miután megállapította: „Az olasz nép igen szangvinikus, hirtelen fellobbanó, azonban elhatározása igen változó; könnyen cselekszi most azt, aminek ellenkezőjét helyezte egy órával előbb. Röviden lelkesedése szalmaláng, elhatározása ingadozó.” A lap tudományoskodó okfejtése szerint az olasz nők az éghajlat forrósága miatt hamarabb „kifejlődnek”, 20 éves korig szépek, 20 és 35 éves koruk között már „hervadnak”, s 35 év felett „összes szirmait (a fogait is)” elhullatja, s „[a]líg van olyan csúnya öreg asszony, mint az olasz”. Ezzel együtt a cikkíró kifejti, hogy „[a]z erkölcstelenségben ők Európa zászlóvivői”, amit azzal támaszt alá, hogy „[a]z olasz nő lobbanékony, könnyen hevülő, és alakjánál fogva igen izgató, minek folytán hamar szerelemre gyullad, mely örültté teszi pár napra, aztán megunja és keres mást. Csókjait könnyen osztogatja az olasz nő, melyekben vad szenvedelem tüze lobog, de hiába keressük benne a szerelmet. [...] Szangvinikus és szerelmes természete miatt az olasz nő könnyen elbukik és lesz házasságtörő. Csábítani, bolondítani különösen az idegeneket szeretik, kik fenéig is üritik ott az élvezetek poharát. Öltözködésük északon igen cifra, délen egyszerű, de mindenütt felette lenge, mely által bájaikat igyekeznek érvényesíteni. Kitartóan nem tudnak szeretni és egyenesen sportot űznek a férfiak, férjek elcsábításából, megcsalásából. Legfőbb foglalkozásuk a korzózás. Háztartást vezetni nem tudnak; egyszerűen élnek; mindenüket az élvezetekre adják, melyek ugyan elég olcsók náluk”.³⁰⁶

Az újságíró itt egy régi sztereotípiát idézett fel. Az olasz nők csalfaságát Rónay Jácint már 1847-ben nemzeti karakterjegyként említette. Mint írta

³⁰⁵ Az elégedetlen isztriai internáltak. *Pécsi Napló*, 1915. július 4., 8. Kiemelések az eredeti szövegben.

³⁰⁶ Az olasz nők. *Nyírvidék*, 1915. július 15., 4.

„[a] szövevényes szerelmi kalandok napi renden, a kacérság és hódítás mestersege fényfokán áll itt; az olasz nő e részben megszegyeníti a legügyesb franczianőt, ezeknél szeretni játék, amazoknál szükség”.³⁰⁷ A Tolnamegyei Közlöny még ezen is túlmént. A lap egy gyermekét szoptató „éltes internált asszony”-ról, illetve „öreges néni”-ről írt, kifejtve, hogy „ezek között az 50 éves szülő-asszony nem megyen ritkaság számba”. Ennek ellenére – egy kisgyermek szájába adva – közli a lehetséges, s talán még sértőbb megoldást: „Talán nem is az övé, talán nincs itthon vagy beteg a mamája, és helyette most – a nagymamája szoptatja meg a picikét.”³⁰⁸

18. kép Dél-tiroli kitelepített olasz asszonyok és gyerekek egy ausztriai barakktáborban³⁰⁹

A *Szeged és Vidéke* szerzője a rosszul táplált, s emiatt sovány gyerekek és az édesanyjuk hanyagsága között találta meg az ok-okozati összefüggést, ami alkalmat adott arra, hogy hosszasan ecsetelje az olasz nők szülői alkalmatlanságát, felelőtlenségét, s becsmérő megállapításaival még tovább

³⁰⁷ Rónay, 1847: 148.

³⁰⁸ Gyermekszám. *Tolnamegyei Közlöny*, 1919. augusztus 29., 3.

³⁰⁹ Míg az isztriai kitelepítetteket főként a wagnai és a gmündi, a dél-tiroliakat a katzenau és a braunau barakktáborba vitték. Vretenar–Orlović, 2106: 36–40.; Antonelli, 2008: 566. A kép a katzenau táborban készült. <https://www.lavocedelnorddest.eu/le-iniziative-in-programma-per-il-progetto-profughi-trentini-nella-grande-guerra-1915-1918/>. Lásd még <https://www.cultura.trentino.it/Fotografia-Storica/CAMPO-DI-KATZENAU715>. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

erősítse a velük szemben egyébként is meglévő általános ellenszenvet. Minderre az alkalmat a legérzékenyebb ponton, az otthoni környezetükből erőszakkal kiszakított, s nem csekély részben éppen ennek köszönhetően elhanyagolt gyerekek helyzetében találta meg. Az írás szerint „[a] tengerpart ideiglenes vendégei között sok a csenevész gyerek, ezeknek nem tett jót a levegőváltás. Tapasztalatunk szerint nem is annyira az új levegő pusztított soraikban, mint inkább a fokozott szülői gondosság hiánya. A legritkább gyereket táplálják anyatejjel [sic!], akárcsak előkelő, nagyvilági dámák volnának az anyák, a társadalom szórakozásai által visszatartottak. Hiúskodás, népszokás e náluk ez, – bajos volna eldönteni. Inkább talán egy kis lustaságba hajló kényelem. Azt a bájt, amely vonzóvá teszi a délvidéki nőt, s külön helyet biztosít számára a nemzetközi irodalomban, a mi menekültjeink soraiban sehogy sem tudtuk fölfedezni. Legtöbbnyire elkényszeredett külsejű, koravén hölgyek képviselik a szépnemet igazi szépség, sőt tisztaság híján. A tisztaság lényegén az sem változtat, hogy – a vonzó egyéniségek karikatúrájaként – néha túlságos cifrán kiöltözködnek. Külszínnek is fölületes ez, – mégis hol a nő, aki nem tartja magát hódítónak! Az sem lehetetlen, hogy a vendégeink férfitársadalmának így tetszik minden, hölgyeik nyilván az ő ízlésükhöz alkalmazkodnak, amikor bilincsekbe igyekeznek verni a szíveiket, s ennek árát az anyatej nélkül maradt, cuclin fölnevelkedő apróságok adják meg. Apák, anyák gyönyörűségéért nem először szenved a gyermek.”³¹⁰

Az idézett cikkekből is jól látszik, de másutt is rendre visszatérő motívum volt a menekültekkel szemben a környezetük elhanyagolása és a személyes higiénia hiánya, a koszos és ápolatlan olaszokkal kapcsolatos sztereotípiák, túl azon, hogy egyébként könnyűvérűek, elhanyagolják gyerekeiket és csak az élvezeteknek élnek. Ha a ledérséggel nem is, a tisztasággal és az elhanyagolt környezettel számos korabeli újságcikk foglalkozott, tehát alapvetően valós problémáról lehetett szó. Ennek ellenére az ilyen eseteket nem lehet általánosítani, és valamennyi olasz kitelepítettre kiterjeszteni. Érdemes e helyütt árnyalni e megállapítás valóság alapját, mivel a kitelepítettek messze nem alkottak homogén közösséget.

A katonai hatóságok már a kitelepítés kezdetén differenciálták az érintett lakosságot. Azokat, akik a társadalmi hierarchia magasabb szintjén álltak, s az anyagi lehetőségeik is biztosítottak voltak, nem is osztották be a csoportos evakuáltak közé, ők korlátozás nélkül utazhattak, és maguk gondoskodtak lakhatásukról.³¹¹ Ilyen volt a pólai Raimondo Devescovi, aki köz-

³¹⁰ Szeged a múlt hónapban. *Szeged és Vidéke*, 1915. július 16., 4.

³¹¹ Hermann, 2017: 136.

vetlen családtagjaival számos helyen lakott a kitelepítés idején, végül azért került előbb a galíciai Novy Sącz-i, majd a wagnai menekülttáborba, mert orvos édesapját oda vezényelték szolgálatra, de akkor sem a kitelepítettek barakkjaiban laktak, hanem különálló, „kényelmes” épületben, melyet az orvosok és családjaik számára jelöltek ki.³¹²

Ugyanakkor a bevagonírozott kitelepítettek „társadalma” is differenciálódott, hiszen az alsó középosztálybeli értelmiségiektől az iparosok hozzátartozóin át a valóban legszegényebb, s már otthonukban is nélkülöző lakosságig vegyes volt a kép. Közöttük voltak tehetősebbek, akik rendelkeztek elegendő anyagi forrással ahhoz, hogy a kötelezően elrendelt néhány napos karantént követően maguk gondoskodjanak szálláshelyről, már ha rendelkezésre álltak ilyenek.³¹³ „A nagy városokban is gondot okoz nagyobb tömegek elhelyezése – írta a Pécsi Napló a kitelepítettek érkezésekor –, mennyivel inkább nehéz az elszállásolás, élelmezés künn a vármegyék területén, ahol a férőhelyek éppen nem alkalmasak nagyobb tömegek befogadására. A falusi hajlékokban egyáltalán nincsenek kiadó bútorozott szobák, minden család maga lakja, sok helyen túlszűfelve kicsi viskóját”.³¹⁴ Pécssett egyébként 1915 júliusában 77 menekült tudott lakást bérelni és maga gondoskodni saját ellátásáról,³¹⁵ a többiek számára szalmazsákokkal tették „komfortosabbá” a tömegszállásokat.³¹⁶ Szegeden ugyanakkor az 1200 kitelepítettből szeptember elején már csak 120-an laktak a Saár-féle telepen, a többiek a városban béreltek szállást maguknak.³¹⁷ Hódmezővásárhelyen ez már nehezebben ment: Szathmáry Tihamér városi rendőrkapitány július elején hirdetményben keresett az olaszok számára bérelhető magánlakást.³¹⁸

A módosabbak mellett az „intelligens családok”,³¹⁹ azaz az értelmiségiek jutottak könnyebben magánszálláshelyhez. Két, Szegedre került tanítónő-

³¹² Angelini, 2011: 278–294.

³¹³ Ezer olaszt telepítettek Szegedre. *Szeged és Vidéke*, 1915. május 29., 3.; Az olasz települtek. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 4., 4.; Adományok a menekültek javára. *Délmagyarország*, 1915. június 3., 7.; A Szegedre internáltak. *Délmagyarország*, 1915. június 5, 5.; Az isztriai menekültek elhelyezése. *Dunántúl*, 1915. június 10., 2.; Az isztriai menekültek bejelentése. *Dunántúl*, 1915. július 1., 4.

³¹⁴ Az olasz határról érkezők elhelyezése. *Pécsi Napló*, 1915. május 28., 5.

³¹⁵ Az isztriai menekültek sorsa. *Pécsi Napló*, 1915. július 11., 8.

³¹⁶ A menekültek. *Pécsi Napló*, 1915. június 10., 5.

³¹⁷ Ausztriába viszik a Szegedre kitelepített olaszokat. *Szeged és Vidéke*, 1915. szeptember 2., 2.

³¹⁸ A közönséghez. *Hódmezővásárhely*, 1915. július 3., 2.

³¹⁹ A póliaiak. *Soproni Napló*, 1919. május 25., 1.

nek például az iparkamara ajánlott fel egy bútorozott szobát.³²⁰ A kitelepítettekkel Pécsre érkezett 68 éves vallei plébánost – akinek hívei közül sokan kerültek Csanád vármegyébe – a papneveldében helyezték el.³²¹ Aki csak tehetett, igyekezett mielőbb megszabadulni a helyi hatóságok által kijelölt kényszerlakhelyekről, így ott zömmel azok maradtak, akiknek nem volt más választásuk. Ők általában azok közül kerültek ki, akik már az eredeti lakóhelyükön is a társadalom alján, illetve perifériáján helyezkedtek el, s akikre inkább volt jellemző az igénytelenség, mint a környezetük állapotára való odafigyelés. Az ilyen emberek jelenléte persze a teljes környezet leromlását maga után vonta, még akkor is, ha voltak a tömegszállások lakói között olyanok is, akik szerettek volna tenni ez ellen. Olyan eset is előfordult, hogy az egyes helyekre került transzportokban egyáltalán nem voltak értelmiségiek vagy módosabbak. A Szatmár vármegyei Tasnádra közel ötszáz kitelepített került, a *Szatmár és Vidéke* tudósítása szerint „[ö]regek, aszszonynépség és gyerekek, valamennyien a szegényebb és munkásosztályból valók”.³²²

Tengermelléki szlávok.

19. kép Jellegzetes fülbevalót viselő isztriai nők³²³

³²⁰ Munkára alkalmazzák a telepített olaszokat. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 8., 2.

³²¹ 1020 isztriai menekült Pécssett. *Dunántúl*, 1915. június 8., 3.

³²² Olaszok Tasnádon. *Szatmár és Vidéke*, 1915. június 8., 1.

³²³ György, 1903: 305.

A menekültekkel kapcsolatban visszatérő motívum volt öltözetük rongyossága és hiányossága. Ezzel ellentétben a Pécsre érkező tenger melléki lakók kapcsán a *Pécsi Napló* tudósítója szerint „[a] vonat elég rendes öltözetű, olasz anyanyelvű asszonyokat, gyermekeket és idősebb férfiakat hozott”. A cikkírónak az is feltűnt, hogy a családok „fiatal leánytagjai ápolt kezűek, látszik, hogy nem igen szoktak durva munkához. Dohánygyári munkásnők – tabakinák – s varrónők is akadnak közöttük”.³²⁴ Viseletük azonban nyilván rendhagyó volt a magyar lakosság számára, a nők – főként az idősebbek – nagy arany fülbevalókat viseltek, míg a fiatalabb lányok „jellegzetes ékszere a nem zárt, hanem két egymás melletti gombban végződő ezüst karperec”.³²⁵ A kitelepítettek között persze nagy számban voltak „szegényebb sorsú föld és szőlőművelők, akik csak a legszükségesebb holmijukat hozzák magukkal”,³²⁶ de akadtak gyári munkások, kereskedők, sőt háztulajdonosok is.³²⁷ A *Soproni Napló* is arról írt, hogy a városba érkezők között „[v]oltak [...] jómódú, gazdag családok kik vagyont hagytak hátra, és egyszerű földművesek, akiknek egy-két kecske, baromfi volt egész vagyonuk”. A lap beszámolója szerint „jobb napokat látott úrinők parasztokkal vegyesen” ültek a szekereken, amikor szétosztották őket a környékbeli településeken.³²⁸ Mivel Pécsre többek között Valléből érkeztek a kitelepítettek, éppúgy, mint Makóra, feltételezhető, hogy itt is ezzel a rétegződéssel találkozhattak a helyiek, bár az arányokról nem állnak rendelkezésre adatok.

Mindenesetre a fentiekből is jól látható, hogy a jóval differenciáltabb összetételű kitelepítettekkel szemben működött egyfajta homogenizáló előítélet, sőt nevezhetjük ezt ellenszenvnek is, amely a jelzett sztereotípiákon kívül a politikai kommunikációban sokszor hangoztatott ellenséges olaszokkal való „fajrokonságukból” fakadt.³²⁹ Ezt számtalan esetben éreztették is velük. Visszaemlékezők szerint nem egyszer cigányoknak, tolvajoknak és koldusoknak tekintették az olasz vagy szlovén ajkú kitelepítetteket,³³⁰ s talán jelképes, hogy a kiskundorozsmai transzport egy részének helyet adó

³²⁴ A tenger melléki lakosok Pécssett. *Pécsi Napló*, 1915. június 8., 3.

³²⁵ 1020 isztriai menekült Pécssett. *Dunántúl*, 1915. június 8., 3.; A tenger melléki lakosok Pécssett. *Pécsi Napló*, 1915. június 8., 3.

³²⁶ 1020 isztriai menekült Pécssett. *Dunántúl*, 1915. június 8., 3.

³²⁷ A tenger melléki lakosok Pécssett. *Pécsi Napló*, 1915. június 8., 3.

³²⁸ A pólaiak. *Soproni Napló*, 1915. május 25., 1.

³²⁹ Malni, 2014a: 409–410.

³³⁰ Cherin, 1978: 383.; Giuricin, 2002: 784.; Verginella, 2013: 146.; Verginella, 2015: 361.; Malni, 2014a: 409.; Vretenar–Orlović, 2016: 33.

téglagyár épülete mellett éppen egy cigánytábor állt.³³¹ A cigányokkal való azonosítás azért is kézenfekvő volt, mert a velük kapcsolatos sztereotípiákat – a nincstelenség, a rendszerint feltűnő, de sokszor szakadt öltözet, a sok gyerek, a kéregetés, a nők csúnya öregedése („*bagózó vén banyák*”) vagy az erkölcstelenség³³² – általánosítva az olaszokra nézve is érvényesnek tartották. Az olasz mint cigány sztereotípiát a magyar karikatúrákban is visszaköszönt. Amíg nem lépett be az antant oldalán a háborúba, addig Olaszország – Görögország és Románia mellett – a „*három semleges Grácia*” egyike volt, a hadüzenetet követően azonban ellenszenves és rút cigányasszonnyá változott.³³³

Ilyen körülmények és előítéletek közepette a hatóságok hiába intették a lakosságot, hogy a kitelepítettek az anyanyelvük ellenére hűséges polgárai a Monarchiának,³³⁴ akiknek hozzátartozói a közös hadseregben vesznek részt az olaszok elleni harcokban,³³⁵ sőt maguk a kitelepítettek is igyekeztek elhatárolódni az olaszoktól, mondván, hogy az anyanyelvük ellenére ők nem olaszok, hanem isztriaiak,³³⁶ az „árulás” bélyegét így sem tudták lemosni magukról.

Előfordult olyan eset is, amikor nem politikai okok, hanem csak idegen-ségük, másságuk miatt voltak kitéve verbális, sőt fizikai atrocitásnak. A Kiskundorozsmára került Maria Franzot jegyezte fel, hogy megérkezésük után néhány fiú kövekkel dobálta meg a kútból vizet merő asszonyokat és kislányokat – köztük őt is –, miközben azt kiabálták feléjük: „*ollé, ollé, olaszok*”. Az esetet követően a legközelebbi szentmisén Urbán János plébános elítélte az esetet, és a népek közötti egyetértésről prédikált. Fellépése bizonyára hatásos volt, mert Maria Franzot szerint nemcsak hogy megszűntek az ilyen esetek, hanem másnap az iskola ajtaja előtt ajándékba hozott almát és körtét találtak.³³⁷ Ezzel együtt – s a konkrét történet kedvező fordulata ellenére – feltételezhető, hogy ilyen apróbb incidensek másfelé is előfordultak, bár a napilapokban ezeknek kevés nyomuk van. Amik viszont megjelentek, inkább a helyet töltő helyi „kis színesek” és „bulvárhírek” közé so-

³³¹ Petean, 2003: 23.

³³² Tamás, 2014: 156, 174–179.

³³³ Tamás, 2016: 36.; Tamás, 2017b: 122.

³³⁴ A főispán az olasz telepen. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. július 20., 3.; A főispán az olasz telepen. *Szegedi Napló*, 1915. július 20., 6.

³³⁵ Búcsúfiát a szegedi olasz menekülteknek. *Szegedi Napló*, 1915. július 21., 7.

³³⁶ „No italiano – Istriano”! *Szegedi Friss Ujság*, 1915. július 7., 8. Ehhez lásd még Cherin, 1978: 373.

³³⁷ Maria Franzot feljegyzéseit közli Petean, 2003: 22–23.

rolhatók, semmint a lényegi információt nyújtó források közé. Pécssett például egy családapa tett panaszt amiatt, hogy a reáliskolából hazatérő fiát „*az olasz internáltak 13-14 éves gyermekei a Felső Vámház utcai iskola előtt bottal támadták meg*”. Állítólag nem ez volt az első alkalom, hogy a kitelepített gyerekek – feltételezhetően az erre a korosztályra jellemző erőfitogtatás vagy valamilyen „sérelem” megbosszulása miatt, esetleg pusztán unaloműzés-ként – helyi iskolásokat inzultáltak, de érdemi következménye már nem lett az ügynek, mert az isztriaiakat hamarosan elszállították a városból.³³⁸ A *Pápai Hírlap* egy olyan 8-9 éves kislányról írt, aki az utcán pityeregve kéregetett 10 fillért a járókelőktől, mondván, egy olasz gyerek kikapta a kezéből a bevásárlásra szánt pénzt, és „*nem mer hazamenni, mert az anyja agyonveri*”. Mint a cikkből kiderül, a történetből egy szó sem volt igaz, a kislány többször is ezzel a trükkel akarta átverni a jóhiszemű járókelőket.³³⁹

A kutatómunkám során nem találkoztam arra vonatkozó Csanád vármegei adattal, hogy kitelepítettek követtek volna el bűncselekményt magyarországi tartózkodásuk idején, és ilyenek az ország többi részéből sem maradt nyoma. Mindössze a szentesi napilapok, s valószínűleg ezek alapján Az *Est* című napilap számolt be egy helyi esetről, mely szerint egy „dél-tiroli” kitelepített asszony tett bejelentést a rendőrségen, hogy a nyakába akasztott pénzeszacskóját, s az abban őrzött ezer koronáját az egyik éjszaka ellopták. Mivel a házban, ahol az asszonyt elhelyezték, csak olaszok voltak, kézenfekvő volt közöttük keresni a tolvajt, de a házkutatás során nem találták meg sem a pénzt, sem a pénzeszacskót, így a rendőrség akkor nem tudta azonosítani az elkövetőt.³⁴⁰ Később, a kitelepítettek Leibnitzbe szállítását megelőzően Zilahy Kálmán városi rendőrkapitány újból elővette az ügyet. Személyi motozást rendelt el az érintett asszonyok között, és az egyikük szoknyájába varrva megkerült az elloptott pénz egy része, s kiderült, hogy a többi máshol lévő családtagjainak küldözgette. Míg a többiek – közvetlen hozzátartozói is – elutaztak, a bűnös asszonyt visszatartották és eljárást indítottak ellene.³⁴¹ Az 57 éves nőt november elején a Szegedi Tör-

³³⁸ Panasz az isztriaiakra. *Dunántúl*, 1915. szeptember 26., 5.

³³⁹ A kis család. *Pápai Hírlap*, 1915. június 26., 4.

³⁴⁰ Ismét eltűnt ezer korona. *Az Est*, 1915. július 9., 6.; Lásd még Meglopott olasz asszony. *Alföldi Ellenzék*, 1915. július 8., 3.

³⁴¹ A megkerült 1000 korona. *Alföldi Ellenzék*, 1915. szeptember 12., 4. Az ügy folytatásáról lásd Hová lett az olasz asszony ezer koronája. *Alföldi Ellenzék*, 1915. szeptember 15., 2.; Aki olasz internálttól lopott. *Szeged és Vidéke*, 1915. szeptember 17., 5.; Az olasz internált tolvaja. *Délmagyarország*, 1915. szeptember 18., 5-6.

vényszék három havi fogházra ítélte, melyet a vizsgálati fogsággal kitöltöttek vettek,³⁴² így valószínűleg ő is a wagnai táborba került, ahová korábban családtagjait szállították.

Rendre visszatérő jelenség volt a kitelepítettekkel szembeni gúny és lenézés, amely a kezdeti sajnálkozást és együttérzést váltotta fel. Ingyenélőnek, semmittevőnek tartották őket, akik csak élösködtek, miközben mások erejüket megfeszítve dolgoztak a megélhetésükért. Dicendy Pál, a Tolna vármegyei Tevel község jegyzője a sajtó hasábjain méltatlankodott: *„amíg eleinte bizonyos fölényes vagy tán inkább szármalmas érzéssel nézték népeink, hogy a legmunkabíróbb »taliánjaink« (ahogy őket nevezik), naphosszat csak a házak előtti padokon üldögélve, vagy a kertek fa árnyékolta hús pázsitjain heverészve nézik, lesik ... »az idők járását felettük«, ma azonban – be kell vallanom – már megütközik a mi szorgalmas népünk azon, hogy míg ő a sok munkában majd megszakad, addig ezek, az ő nehéz munkájával szerzett kenyereán élő eltartottjai: kipihent testtel henyélnek. (Igaz ugyan, hogy e menekültekért fejenként és naponként, lakás és eltartás, szóval teljes ellátás fejében 90 fillér fizettetik, de hát ez – a mai világ 40 koronás búzára mellett – édes kevés.) Hamar elmúlna a megütközés, ha »taliánjaink« (pedig szlovének szegények) megszívlevél helyzetüknek az adott körülményekhez képest megnyugtató voltát: az élvezett vendégszeretetet legalább azzal hálálnák meg, hogy a nyomasztó és súlyos munkaerőhiányon minél tömegesebb munkavállalással – melyért tisztességesen díjaztatnának – csak némileg segítenének».³⁴³*

Bár a helyi hatóságok – Dicendyvel ellentétben – általában mérsékelni igyekeztek az ilyen jelenségeket, nem egy esetben más újságokban is megjelentek a menekültek helyzetén gúnyolódó szövegek. Ennek egy igencsak sajátos formája olvasható a *Pécsi Napló* 1915. július 23-i számában, amelyben a lap egyik külső munkatársa, Császár Géza „rímekbe” szedte a menekültekkel kapcsolatos közérzületet (19. kép). A „vers” esztétikai értelemben értékelhetetlen, ám tartalma miatt érdemes teljes terjedelmében közölni, mivel jól mutatja azokat a sztereotípiákat, amelyek a menekülteket befogadó helyi társadalomban éltek.

Hasonló gúnyval írt a *Pécsi Napló* arról az esetről, amikor egy nagy eső miatt az ezzel megbízott személyek nem tudták megfőzni a Vámház utcai telepen elhelyezett isztriai kitelepítettek vacsoráját, nyilván azért, mert a telep a sár miatt megközelíthetetlené vált. A lap szerint minden elő volt készítve a vacsorához, és *„a lehető legkevesebb munkával elkészíthették volna azt*

³⁴² Ha az internált lop. *Délmagyarország*, 1915. november 5., 6.

³⁴³ A magyar vendégszeretet. *Tolnavármegye és a Közérdek*, 1915. augusztus 23., 2.

Menekült dala,

(Melodráma.)

<p>I.</p> <p>Nincsen nékem semmi dolgom, (hogyha csak nem vakaródzom); Enyém minden, ami csak van : Ingyen lakás, kenyér, tej, hus és főképen a közérdeklődés. Bámész szemekkel járok az uccán, epém nem dől a mások puccán. Nem izgulok, nem sletek, megyünk arra, megyünk erre, de mindig heten egyszerre. Szemünkben fény, hajunkban szalma, karomon kosár (a másikon kilenc gyerek) markukban alma. Nem bánjuk mi, a világ mit beszél, kócos hajunk lóbázza a szél. Nem hordunk mi sohse kalapot, a cipőnk is nélkülöz minden alapot. Mert mi vagyunk, (ó nem sebesültek !) az isztriai menekültek...</p> <p>II.</p> <p>Ránkámul az ucca népe, s szól az egyik izzadó ur : — lám egy olasz nő ! Vajjon szép-e ? S szól a másik : juj de ronda !... Én nem értem, csak mosolygok : — bon dzsorno...</p>	<p>III.</p> <p>— És hogy izzadnak itten mások, hogy az igazán má' sok. Nem tudjuk már elnézni se, hiába : be kell menni egy jegesre a cukrászdába. Elolvassunk néhány lapot, (s le nem vesszük a kalapot), Elfeledünk minden borot, s két jeges közt elintézzük a háborut.</p> <p>IV.</p> <p>Egy menekült nő és egy ur egyszer találkoztak. Sok hónapja van már annak, s azóta már hárman vannak. A harmadik igen kicsike, (nehéz kérdés): vajjon az is menekült-e ?</p> <p>V.</p> <p>Rossz a világ, komisz kenyér : Igy az élet mit ér ? Ha beszélnek, agyonütnek, megyek én is : isztriai menekültek...</p> <p style="text-align: right;">Császár Géza.</p>
--	---

20. kép Császár Géza: Menekült dala³⁴⁴

maguk is, de ne adj Isten, hogy a saját céljaikra oly nagy munkát vállaltak volna, mint a vízcsap megforgatását; inkább nem ettek és éhesen tértek éjjeli nyugalomra..." A cikk-író ehhez még hozzátette: „Az isztriai partokon élő talián-osztrákok ezen téren is rekordot képesek fölmutatni és még jó, hogy saját nyelvükön nem tudják magukat a mi dolgos népünkkel megértetni, máskülönben talán még ragadós is lenne a dologtalanlás példája, ha a magyarok vérében nem volna meg a munka szeretete.”³⁴⁵ Túl a kitelepítettek megalázó lekezelésén, nagy kérdés, hogy milyen cikket írt volna a lap, ha a kitelepítettek valóban megfőzték volna maguknak azt az ominózus vacsorát a város által működtetett és fenntartott konyhában, s használták volna az ottani eszközöket, amire nyilvánvalóan semmiféle felhatalmazásuk nem volt, s nem is lehetett.

³⁴⁴ Menekült dala. *Pécsi Napló*, 1915. július 23., 5–6.

³⁴⁵ Inkább koplalnak, mint dolgoznak. *Pécsi Napló*, 1915. október 6., 5.

A *Pécsi Napló* még hónapokkal a távozásuk után is úgy emlékezett a kitelepítettekre, hogy „[n]álunk a három hónapon át internált roveredóiak [sic! Valójában roveretóiak – M. A.] túlnyomó része leküzdhetetlen ellenszenvvel viseltetett a munka iránt és főképen ez volt az oka, hogy oly osztatlan örömmel látták innét való távozásukat”.³⁴⁶ Némi képzavarral ugyanezt állította a *Pécsi Újlap* is, amely szerint „[m]unkára egyáltalán nem vállalkoznak, mert lusták és piszkosak”,³⁴⁷ s a vád, hogy senki sem dolgozott a menekültek közül, ami miatt dologtalanak és ingyenélőnek tartották őket,³⁴⁸ sokfelé megjelent. Mindez azonban így nem volt igaz. Sokfelől, például Szegedről és Csanád vármegyéből is vannak adatok, hogy voltak, akik munkát vállaltak, és ezzel fedezni tudták létfeltételeiket.³⁴⁹ Az viszont tagadhatatlan, hogy a többség valóban nem kapkodott a munkalehetőségek felkutatása iránt. Ez azonban több okra is visszavezethető volt. Leginkább arra, hogy a kitelepítettek zöme fiatal gyerekek, nő és idősebb férfi volt, akiknek jelentős része még vagy már nem volt munkaképes. A Zala vármegyéből megmaradt, részletessége folytán reprezentatívnak, tehát más vármegyékre vonatkoztatva is érvényesnek tekinthető adatok szerint a kitelepítettek 54 százaléka 15 év alatti, míg ezek közel 40 százaléka 5 év alatti gyerek volt.³⁵⁰ A nők esetében sokan a gyerekeik ellátása miatt nem is tudtak volna munkát vállalni. Akadt olyan 34 éves asszony, akinek 9 gyermekről kellett gondoskodnia. A Pécsre került mintegy ezer menekült tizede három év alatti kisgyerek volt. Nem véletlenül jegyezte meg a *Dunántúl* cikkírója, hogy „[a] családok majdnem mind igen népesek. Látszik, hogy azon a vidéken nem igen pusztít az egyke”.³⁵¹ Ez a Csanád vagy Csongrád vármegyébe került kitelepítettek esetében sem volt másként.³⁵² „Kócos, hullámos, fekete hajú nők, szikár, öreg férfiak és mennyi gyerek! Uram Isten, hiszen ezek szaporábbak a szegény tótoknál is!” – írta meghökkenve

³⁴⁶ Ahol az internáltakat dolgoztatják. *Pécsi Napló*, 1915. december 14., 5.

³⁴⁷ Rovás azokról az orosz foglyokról, akik volnának, de nincsenek. *Pécsi Újlap*, 1915. július 10., 1.

³⁴⁸ Erről lásd Kuprian, 2003: 31.; Hermann, 2017: 141.

³⁴⁹ A tengerparti menekültek. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. június 3., 2.; Dolgoznak az olasz menekültek. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. június 9., 3.; Az olasz internáltak. *Szegedi Friss Ujság*, 1915. július 11., 3.; A szegedi olasz internáltak. *Szegedi Napló*, 1915. június 10., 6.; Elmennek az internált olaszok. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 10., 3.

³⁵⁰ Foki, 1985: 144.

³⁵¹ 1020 isztriai menekült Pécssett. *Dunántúl*, 1915. június 8., 3.

³⁵² Vesztegzár alá helyezték az 1200 olasz menekültet. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 1., 3.

a *Vásárhelyi Reggeli Ujság* cikkírója, amikor a városba érkezők transzportját meglátta.³⁵³

A munkaképes menekülteknek állandó munkavállalásra esélyük sem lehetett, idénymunka pedig nem mindenütt akadt, hiszen ekkor már sok orosz hadifoglyot és szerb internáltat – életerős férfiakat – foglalkoztattak a nagybirtokok.³⁵⁴ Emiatt munkaalkalom sem nagyon volt, nem véletlen, hogy Hódmezővásárhelyen „*az ide internált olaszok közül egyesek mint iparosok, mezőgazdasági munkások, nőcselédék*” újsághirdetés útján kerestek munkát maguknak.³⁵⁵ Arról, hogy nagyon akarták-e a munkát, és sikerült-e elhelyezkedniük, nincs adatom. De nem is biztos, hogy ez csak rajtuk múlt. Antonio Segariol említette visszaemlékezésében, hogy egy helyi sírköves vállalkozásnál munkát vállaltak. Tolmács segítségével létre is jött az egyezség, ám amikor dolgozni kezdtek volna, az egyik tulajdonos ott sem volt, a másik pedig nem törődött velük, ezért több órai várakozás után társával úgy döntöttek, hogy távoznak.³⁵⁶ Viszont több helyről van információ arra – igaz, nem Csanád vármegyéből –, hogy a „*hasznavehetőbb leányokat*” házicselédnek szegődtték, míg a „*serdültebb munkabíró fiúk*” napszámba jártak.³⁵⁷

A kitelepítetteket a helyi hatóságok is igyekeztek kiközvetíteni, illetve munkába állítani. A *Szeged és Vidéke* 1915. június 8-án arról számolt be, hogy „*[a] Szegedre telepített ezernyolcvanöt olasz és szlovén közül kiválogatták azokat, akik munkára alkalmasak. Több százat helyeztek el közülük irodákban, gyárakban, ipartelegeken, kertészetnél és a köztisztasági telepen. A telepítettek keresményüket természetesen saját céljaikra fordíthatják, külön lakást bérelhetnek a városban és vendéglőben étkezhetnek*”.³⁵⁸ A lap ehhez még hozzátette: „*[a] Sár-féle telepen csak azok maradnak, akiknek nincs pénzük. Túlnyomórészen asszonyok és gyermekek vannak a telepen, akiknek az ellátásáról a város gondoskodik*”. Ugyanakkor a cikkíró arra egy szót sem vesztegetett, hogy a munkaképes nőket és nagyobb gyerekeket hatósági kényszerrel, szuronyos katonákkal kísérve vitték munkára. A Hód-

³⁵³ A mi olaszaink! *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1915. június 20., 1

³⁵⁴ A mezőgazdasági munkára alkalmazott orosz hadifoglyok 1915 nyaratól jelentek meg tömegesen Csanád vármegyében, emellett rendelkezésre álltak szerb internáltak is. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye augusztus havi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1915. szeptember 9., 337–338.

³⁵⁵ Az ide internált olaszok közül... *Hódmezővásárhely*, 1915. június 2., 3.

³⁵⁶ Giuricin, 2002: 806.

³⁵⁷ Menekültek és hadifoglyok Sellyén. *Dunántúl*, 1915. június 22., 5.

³⁵⁸ Munkára alkalmazzák a telepített olaszokat. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 8., 2.

mezővásárhelyről egy alkalommal Szegedre látogató Antonio Segariol jegyezte fel visszaemlékezésében a szintén rovignói illetőségű ismerőseitől hallott információt, miszerint az így kényszermunkára utalt menekülteknek egész héten át a kenderfonógyárban³⁵⁹ kellett dolgozniuk, onnan nem távozhattak, holott a hatalmas porral járó munkahelyen minden alapvető higiénias feltétel hiányzott, és a kiszolgáltatott fiatal nőknek még a katonák erkölcstelen célzatásaitól és fizikai közeledésétől is szenvedniük kellett, miközben mindezek elviseléséért megalázóan alacsony munkabért kaptak.³⁶⁰ A kitelepítettek közül – hosszabb-rövidebb ideig – nagyjából 300 személyt fogtak így munkára, míg kétszázra tehető azok száma, akik rendelkeztek annyi pénzzel, hogy képesek voltak lakhatásukról és ellátásukról maguk gondoskodni,³⁶¹ tehát nem kellett dolgozniuk.

Hódmezővásárhelyen is akadt példa arra – ez szintén Segarioltól tudható –, hogy erőszakkal vitték el vidékre, mezőgazdasági munkára a munkaképesnek tartott férfiakat. A földtulajdonosok azonban nem voltak elégedettek velük, mert az isztriaiak a saját megszokott tempójukban és a maguk hagyományos munkamódszerei szerint végezték a munkát, ami nyilvánvalóan nem felelt meg a birtokosok elvárásainak.³⁶² Ráadásul eredeti foglalkozásukat tekintve többen lehettek a kitelepítettek között iparosok vagy gyári munkások, akik nem is értettek a mezőgazdasági munkavégzéshez.³⁶³ Úgy tűnik, az ebből fakadó nézeteltérések, sőt összeütközések miatt a későbbiekben e fajta kirendelésekre már nem került sor.

Az ilyen esetek persze mindig konfliktusokat generáltak, s talán érthető is, hogy a bizonytalan státuszú kitelepítettek nem igyekeztek mindenáron munkát vállalni. Ebben a magyar hatóságok döntése is közrejátszhatott, hiszen míg a munkát nem vállalók, vagy arra nem alkalmasak megkapták a segílyt, addig a munkavállalók esetében ez az ellátás automatikusan meg-

³⁵⁹ Segariol szövőgyárat (fabbrica di tessitura) említ visszaemlékezésében, azonban ilyen gyár ekkor nem létezett Szegeden. Ezért szinte biztos, hogy a szegedi kendergyárra gondolt, amely üzem egyébként az olasz lányok lehetséges munkahelyeként június elején a helyi lapokban is megjelent. Adakozás az olasz menekülteknek. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 2., 4.

³⁶⁰ Giuricin, 2002: 803.

³⁶¹ Szegedi olaszok, szlovének és rutének. *Szeged és Vidéke*, 1915. június 16., 4.

³⁶² Uo. 805–806.

³⁶³ A jelenségről a Zala vármegyében elhelyezettek kapcsán lásd Foki, 1985: 145–146.

szűnt.³⁶⁴ Éppen ezért a kitelepített tenger mellékiek a „hitvány bérért” igazából nem is voltak érdekeltek abban, hogy munkát keressenek, illetve találjanak maguknak, hiszen megelégedtek a még ha csúszással, de munka nélkül is rendszeresen megérkező segéllyel. Ez kevesebb konfliktussal és jóval kisebb erőfeszítéssel járt. Mint a *Délmagyarország* című szegedi napilap írta, „[a] menekültek eleinte munkába állottak, de hogy látták, miszerint a segélyből is meg tudnak élni, mert a 90 fillért a csecsemők után is megkapták minden napra és így egy-egy család 4-5 koronát is kapott, nem dolgoztak. Elszéledtek a városban, és éltek munka nélkül”.³⁶⁵ Mindez azt eredményezte, hogy a kitelepítettek elszállítását megelőző napokban a korábban munkát vállaló, vagy eleinte munkára kényszerített kitelepítettek száma a több százról 40–50 főre apadt.³⁶⁶ Persze ebben közrejátszhatott az is, hogy a kitelepítettek is értesülhettek arról, hogy az elszállításuk a küszöbön áll.

Lehetek azonban ennek az elzárkózásnak pszichoszociális okai is. Korabeli források erről nem állnak rendelkezésre, de a jelenkori kutatások alapján ma már jól ismert, hogy a megszokott környezetből való erőszakos kimozdítás milyen lelki reakciókat vált ki az érintettekből.³⁶⁷ A kitelepítés traumája, a létbizonytalanság, az új, kényszerbefogadó közeghez való alkalmazkodás, a családok szétszakítása, vagy a gyerekek ellátásának kötelezettsége a nem egyszer ellenséges és megvető környezetben mentális zavarokat eredményezhetett. Az állandó stressz szorongásban, agresszióban, haragban, depresszióban, visszahúzódásban, közönyben és más szimptomákban is testet ölthetett, s e tünetek egyike sem könnyítette a helyzet feldolgozását. A korabeli sajtóból szerezhető információk szerint leginkább az apatikus beletörődés jellemezte az olasz határ menti kitelepítettek viselkedését, s ez – a létfenntartási szükségletek kielégítésén túl – egyáltalán nem ösztönözte a munkavállalásban is megnyilvánuló aktív cselekvést, s

³⁶⁴ MNL CSCSVL ML, V.105.d. A községi elöljáróság távirata a Belügyminisztériumba, 1915. július 18.; uo. A belügyminiszter választávirata, 1915. július 20.; Az internáltak Makón. *Makói Ujság*, 1915. június 11., 3.

³⁶⁵ A tengerparti olasz menekülteket Ausztriába viszik. *Délmagyarország*, 1915. augusztus 24., 6.

³⁶⁶ Ausztriába viszik a Szegedre telepített tengerparti menekülteket. *Szeged és Vidéke*, 1915. augusztus 23., 2.

³⁶⁷ Ennek igen alaposan adatolt összefoglalásaként lásd Langhout–Buckingham–Oberoi et al. 2018: 5–7. A forrásra Erki-Kis Szilvia hívta fel a figyelmem, akinek e helyütt is megköszönöm segítségét. Lásd még Baron–Jensen–de Jong, 2003: 246–253.

erősítette a már Rónay Jácint által is nevesített „*dolce far niente*”,³⁶⁸ azaz az „édes semmittevés”, vagy inkább a korabeli magyar közvélekedés kifejezését használva, a lustaság képzetét.

Összességében az olaszokkal kapcsolatos Csanád megyei tapasztalatok meglehetősen kedvezőtlenek voltak. Tarnay Ivor helyettes alispán a vármegyei közigazgatási bizottsághoz 1915. augusztus hónapról készített jelentésében a következőket írta: „*Rendkívül sok bajt okoztak az osztrák földről a vármegye területére telepített isztriai olaszok. A megélhetésükre megszabott napi ellátási díj oly csekély volt, hogy az itteni drága viszonyok között jóformán képtelenek voltak magukat élelmezni. A segélyösszeg folyósítása késedelmesen történt, viszont a legtöbb községi háztartás nem volt olyan állapotban, hogy hosszabb időre tetemesebb összeget előlegezzen. Az időjárás, tekintve az augusztus hónapot, zordnak volt mondható, elhelyezésük hygiénikus s humánus szempontból is kifogásra adhatott okot, úgy hogy érthető volt az internáltak örökös panaszkodása. Magatartásuk és viselkedésük azonban sok helyütt kifogásolható volt. Remény van arra különben, hogy rövidesen az összes itt található internáltak elszállítása meg fog történni.*”³⁶⁹

Tarnay akkori álláspontjával szemben egy későbbi visszaemlékezésében sokkal élesebben, sőt, határozott ellenszenvvel fogalmazott az itt elhelyezett isztriai kitelepítettekkel kapcsolatban. Mint írta, „*[a] makói lakosság emberségesen és jól bánt a hozzája került orosz hadifoglyokkal, amit mutat az, hogy a háború befejezése után egyik-másik hadifogoly nehezen tudott megválni kenyéradó gazdájától. Annál kevésbé szerette a makói lakosság az olasz menekülteket. Nagyon nyomorúságos életet élő családok voltak ezek, s minden nyomorúságuk mellett is el kellett róluk ismerni, hogy lomposak, piszkosak és civakodók voltak. A makói nép valószínűleg irtózott tőlük, és cigányokhoz hasonlította őket. Senki sem akarja őket befogadni, féltette tőlük otthonát. Állandó perpatvarkodásukért, amelyeket főleg az asszonyok folytattak egymás között. Idegen világ volt ez számunkra. Ellentétes már tisztasághiányuk miatt is*”.³⁷⁰

Persze, a Tarnay által utólag interpretált korabeli véleményhez azért azt is hozzá kell tenni, hogy míg az életerős férfi orosz hadifoglyok hasznot hajtottak, hiszen a gazdaságokba kihelyezett munkásként pótolni tudták a frontra került családtagokat, tehát róluk egyértelműen pozitív kép ala-

³⁶⁸ Rónay, 1847: 144.

³⁶⁹ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye augusztus havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. szeptember 9., 338.

³⁷⁰ Tarnay, 1929: 23.

kulhatott ki, addig a zömmel munkára alkalmatlan olaszokat nyilvánvalóan ingyenélőkként kezelték, és előítéllettel viseltettek irányukban, amit természetesen csak felerősített sajátos mediterrán életformájuk. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az elhelyezésük körülményeiért és a higiéniai viszonyok elfogadhatatlanságáért nem feltétlenül csak a kitelepítetteket terhelte felelősség, hiszen éppen Tarnay rögzítette az 1915-ös jelentéseiben és beszámolóiban, hogy nem csak a humánium hiányzott, hanem a pénz is, amit – rendkívüli kiadásként – nem, vagy csak nehezen tudtak kigazdálkodni az egyébként is szűkös városi és községi költségvetésekből. A kitelepítettek ellátására ugyanis az érintett települések előzetes támogatást nem kaptak az államtól, s elszámolni is csak utólag, már jóval az olaszok távozását követően tudtak.

Tarnay 1929-es visszaemlékezésében a vármegyében befogadott olasz kitelepítettek negatív megítélését az orosz hadifoglyokról kialakított pozitív képpel állította ellentétbe. Ezzel kapcsolatban azt azért érdemes megemlíteni, hogy a makóiak kezdetben az oroszokkal szemben is bizalmatlanok voltak. 1915 tavaszán, amikor először lehetett hadifoglyokat kérni a nyári mezőgazdasági munkákhoz, „*Makó város gazdaközönsége*” gyakorlatilag nem igényelt közülük senkit, miközben a vármegye községei és birtokosai összesen 2400 főre nyújtottak be kérelmet „*az aratási munkákban való segédkezésre*”, mely kontingens meg is érkezett a megyébe.³⁷¹ Utóbb Makón is változott a velük kapcsolatos álláspont, miután a községekből nagyon kedvező visszajelzések érkeztek,³⁷² ami már csak azért sem lehetett véletlen, mert az ide hozott orosz hadifoglyok a katonai szolgálatukat megelőzően a lakóhelyükön is földműveléssel foglalkoztak, s a munkafolyamatok itt is az általuk megszokotthoz voltak hasonlatosak. Ezt követően a makói gazdák is igényeltek orosz hadifoglyokat,³⁷³ ám ez az olaszok megítélésén természetesen semmit sem változtatott. Az oroszokról megőrződött kedvezőbb benyomást részben hosszabb ittlétük, a helyi társadalomba való könnyebb integrálódásuk, részben pedig – illetve főként – a fronton lévő férfiak helyett a mezőgazdaságban végzett, többnyire jónak ítélt munkájuk alapozta meg, amire a mindössze néhány hónapig itt tartózkodó, és már csak a demográfiai összetételüknél fogva sem „versenyképes” kitelepítetteknek esélyük sem lehetett.

³⁷¹ Orosz foglyok Csanádmegyében. *Makói Ujság*, 1915. június 23., 3.

³⁷² Hadifoglyok Csanádmegyében. *Makói Ujság*, 1915. július 14., 3.

³⁷³ Jönnek még orosz foglyok. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 24., 3.

Mindenesetre a Tarnay által rögzített kedvezőtlen benyomások messze nem voltak egyediek. A kitelepítettek elhelyezéséért és ellátásáért Szegeden felelős, így a kitelepítettekkel napi kapcsolatban álló Scultéty Sándor főszámvevő 1915. szeptember elején ugyancsak igen markáns és elmarasztaló képet festett az ott elhelyezett olaszokról. A *Délmagyarország* című napilapban a következőképpen nyilatkozott róluk: „[m]ikor idejöttek Szegedre, munkába álltak, de folytonos volt ellenük a panasz, hogy lusták és bármit tesznek is értük, mindig panaszkodnak. Tejbe, vajba fűrésztötték őket és mégsem voltak megelégedve soha. A végén aztán kibujt a szeg a zsákból: azért voltak elégedetlenek, mert a munkát nem szerették és megtudták, hogy a segílyt úgyis megkapják. Hamarosan abba is hagytak minden dolgot; a telepre sem mentek vissza. Elszéledtek a városban és most a segílyből élnek. Alig harminc, harminchat dolgozik közülük. A többi kóborol a városban, a Tisza parton és lesi az alkalmat, hol juthat hozzá pár fillér borraivalóhoz. Éppen, mint otthon. Vagy pedig alszik, hasra fekve. Utálatos, renyhe, dologtalan nép. És elbizakodott, hangos”.³⁷⁴

Scultéty nyilatkozatában a kortársi sztereotípiák mellett minden bizonynyal benne voltak azok a feszültségek és konfliktushelyzetek, amelyek a menekültek ellátása kapcsán napról napra rajta, illetve az ő személyén keresztül csapódtak le. Éppen ezért a sajtóban megjelent mondandójára lehet egyfajta indulatkitörésként vagy feszültségoldásként is tekinteni. Ugyanakkor mégsem hihető, hogy állításainak ne lett volna valamiféle valóság-alapja. Az nyilvánvalóan nem volt igaz – életszerű sem lehetett –, hogy az olaszokat „tejbe, vajba fűrésztötték” volna, ugyanakkor a megmaradt források egybehangzóan azt a képet erősítik, hogy a kitelepítettek sem tettek sokat annak érdekében, hogy a helyi lakossággal elfogadtassák magukat az együttélésük ideje alatt. Kényszerű helyzetüket – természetesen okkal – átmene-tinek tekintették, s kevésbé érdekelte őket, hogy a helyiekben milyen benyomást keltenek. Három szempont motiválta őket: a túlélés, személyes szükségleteik kielégítése és a mielőbbi hazatérés, ezeken túl egyáltalán nem kívántak együttműködni a befogadó települések lakóival és hatóság-jaival.³⁷⁵

A kitelepített, határ mellőli olaszokkal szembeni ellenérzések messze nem csak lokális szimptomák voltak. A *Pápai Közlöny* egyébként a menekültekkel szemben csöppet sem ellenséges újságírója tudni vélte, hogy „[a] Dél-

³⁷⁴ Fizetik az olasz menekülteket a városházán. *Délmagyarország*, 1915. szeptember 2., 4.

³⁷⁵ Manzin, 1999: 597.

vidék [azaz a Tengermellék – M. A.] lakosai majdnem egész idejüket a szabadban töltik, ezért lakásuk tisztán tartására kevés gondot fordítanak. [...] Azért látogassák meg lakásaikat hetenkint a hozzá értők és az arra hivatottak hetenkint legalább kétszer. Szorítsák őket tisztaságra, lakásuk és testük higiénikus ápolására. Amit nem tettek meg eddig megszokásból, meg fogják tenni kényszerből, szegényből és unalomból, és ezzel is meg fogják óvni magukat és városunkat a járványoktól”.³⁷⁶ A Dunántúl cikk-írója szerint a pécsiek igyekeztek elkerülni az isztriaiakkal való érintkezést. „Mert bizony a baj az volt – írta –, hogy itt voltak, s bárhogy szeretnénk is szeretni szegényeket, nem sikerül. Rövid itt tartózkodásuk alatt sem a kolduló könyörgésük, sem pedig a tisztaságtól való mentességük nem tették őket szimpatikussá. [...] Mi megkönnyebbülve lélelzünk fel a távozásuk hírére, s csak annyit jegyzünk meg: Hála Istennek...”³⁷⁷

Arról viszont alig áll rendelkezésre információ, hogy maguk a kitelepítettek hogyan éltek meg ezt az időszakot, pedig a kép teljesebbé tételéhez ezek az ismeretek is elengedhetetlenül szükségesek lennének. Sajnos nincs tudomásom olyan részletességű és alaposságú visszaemlékezésről, mint amit Emilia Sbroscia egy a csehországi Jablonné v Podještědíbe került kitelepített, bizonyos Sannicolò naplójának köszönhetően feldolgozhatott.³⁷⁸ A megmaradt feljegyzések zömmel a wagnai menekülttábori tapasztalatokat őrizték meg, s ezekben legfeljebb említés szintjén jelentek meg a magyarországi tartózkodásra vonatkozó adatok.³⁷⁹ A kiskundorozsmai iskolában elhelyezett Maria Franzot emlékezetébe csak a kútról vizet merő asszonyokat megdobáló helyi fiúk képe égett bele, valamint az, hogy a csoportjuk másik részének helyet adó téglagyár mellett cigánytábor állt.³⁸⁰ Az akkor 11 éves kislány számára valószínűleg ezek voltak a traumatikus tapasztalatok, az, hogy hetvenen laktak egy szobában, talán kevésbé viselte meg, az pedig, hogy a helyi plébános fellépésére megszűntek a kitelepítettekkel szembeni atrocitások, visszaemlékezése szerint megkönnyebbülést okozott számára.

A Hódmezővásárhelyre került, s az ottani tapasztalatairól részletesen beszámoló Antonio Segariol a hiányosan megmaradt emlékiratában a kitelepítést nem szenvedéstörténetként, hanem egy nagy utazásként írta le.³⁸¹

³⁷⁶ Olasz menekültek Pápán. *Pápai Közlöny*, 1915. május 30., 1.

³⁷⁷ Megjegyzések. *Dunántúl*, 1915. szeptember 2., 2.

³⁷⁸ Sbroscia, 2016.

³⁷⁹ Cergna, 2019: 293–294.

³⁸⁰ Petean, 2003: 22–23.

³⁸¹ Giuricin, 2002: 789–809.

Bár hosszasan részletezte az otthonától Hódmezővásárhelyig tartó vonatút megpróbáltatásait, különösen az állandó éhezést és a megállások idején az ételhez jutás kálváriáját, a visszaemlékezés mégis inkább egyfajta felfedezőút krónikája: Segariol rácsodálkozott és élményszerű képekben foglalta össze az utazása során látott tájat, pontosan rögzítette, merre vitt az útjuk, megdöbbsent a Duna szélességén és Budapest impozáns látványán, már amit ebből a vagon ablakából láthatott. Kíváncsisága Hódmezővásárhelyen sem hagyott alább, s bár rendre beszámolt ottani elhelyezésük és ellátásuk anomáliáiról, láthatóan jobban érdekelte a város, az épületek és az ott élő emberek élete, a számára furcsa és idegen kultúra, amelynek minden részletét meg akarta örökíteni.

Az ifjú Segariol nemcsak érdeklődő, hanem jó és pontos megfigyelő volt. Miközben a kitelepítetteket befogadó települések helyi sajtója rendre az olaszok szakadt és elnyűtt ruházatán szánakozott vagy élcelődött, ő nevetésgésnek tartotta a bögatyás, kis köténykés és mezítlábas hódmezővásárhelyi parasztemberek és a mindig kendőben járó asszonyok látványát, bár megjegyezte, hogy a fiatalok már a „civilizált” városi módi szerint öltöztek. Noha a város központja impozánsnak és rendezettnek hatott számára, szintén rácsodálkozott a tágas portájú, nagykapus, vályogból épült vagy vert falú, döngölt agyagpadlós házakra, és arra az ellentmondásra, hogy míg a városközpont kövezett és aszfaltozott burkolatot kapott, a külső városrész széles utcáin száraz időben vastagon állt a por, esőben pedig sártegyré váltottak. Mindez semmiben sem hasonlított szülővárosa, Rovigno urbánusabb világára. Szeged viszont, ahová bátyjával és apjával egyszer eljutott, nagyon kedvező benyomást tett rá, noha rögtön észrevette és fel is jegyezte a koldusok magas számát, akik főként a templomok környékét lepték el alamizsnát kéregetve.

Összességében Segariol – bár visszaemlékezésének vége nem készült el vagy elkallódott – nem szerzett kirívóan negatív tapasztalatokat és nem őrzött meg rossz emlékeket Hódmezővásárhelyről, de egy-egy apró utalásból, így az édesanyját előbb befogadó, majd onnan minden bizonnyal külső kényszer hatására kirakó családról, a tömegszállásról, a velük szemben mororván viselkedő plébánosról, a szállásadók pénzhéségéről, a rendszeres katonai felülvizsgálatról, a Szegeden elhelyezett kitelepített-társaitól halott információkról, vagy az őket munkára alkalmazó, de aztán mégsem foglalkoztató sírkövesekről írt mondataiból arra következtethetünk, hogy a kitelepítetteket kényszerből befogadó város nem jelentett egyúttal nyitott közösséget: ők a helyiek számára mindvégig nemkívánatos idegenek, kí-

vülállók, a megszokott életükbe betolakodók, egyszerűen zavaró tényezők maradtak.

A Csanád vármegyébe hozott isztriai kitelepítettek helyzete az idő múlásával, illetve a hideg idő beálltával még tarthatatlanabbá vált. Mint Tarnay Ivor helyettes alispán az 1915. szeptember havi közigazgatási jelentésében megjegyezte, az olaszok *„igen sokat szenvedtek, úgy hogy az illetőknek meleg ruhával való ellátása miatt felterjesztést kellett intézennem a m. kir. belügyminisztériumhoz”*, majd így folytatta: *„Fokozza a bajt és veszedelmet az, hogy az internáltak között helyenként kolera lépett fel, még pedig oly mértékben, ami a legszigorúbb és legerélyesebb óvintézkedéseket tette szükségessé. Legelőször Makón volt egy esetben megállapítható az ázsiai kolera. Itt azonban az elkülönítés legrigorózusabb keresztülvitelével sikerült a bajt csírájában elfojtani. Annál veszélyesebb jelleget öltött a kór fellépése Földeákon, Pitvaroson és legújabban Csanádpalotán”*.³⁸² Csak a hatékony orvosi közbelépésnek volt köszönhető, hogy nagyobb járvány végül nem alakult ki.

Tarnay 1929-es visszaemlékezésében szintén arról írt, hogy *„[a]z idetelepített olasz nép didergett a maga rongyaiban, annyira, hogy hamar fellépett közöttük a betegség, sőt olyan is, amelynek fellépése rettegéssel töltötte el a makói népet: a kolera. Szánalom volt rájuk nézni”*.³⁸³ Ezt az állítást azonban némileg korrigálnom kell. Az pontosan nem tudható, hogy az olasz kitelepítettek között valóban volt-e érintettje a járványos megbetegedésnek, de a megmaradt korabeli adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a fertőzést terjesztő gócot nem ők jelentették, hiszen Nagylakon és Csanádpalotán a *„törzslakosság”* fertőződött meg, ahová egy szabadságolt katona hurcolta be a fertőzést, míg Pitvaroson és Földeákon elsősorban *„az oda internált délvidéki főként szerb lakosság közt [terjedt], akik a ragályt magukkal hozták”*.³⁸⁴

Miközben Tarnay csak a járvány súlyosbodását hozta összefüggésbe a délvidéki harcok nyomán a vármegyébe érkező különböző etnikumú menekültekkel, illetve az ide hozott szerb internáltakkal és hadifoglyokkal, addig a *Makói Független Ujság* arról tudósított, hogy *„Makó város területén két megbetegedés történt a két utolsó nap folyamán [azaz szeptember 19-én és 20-án*

³⁸² A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye szeptember havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. október 14., 391.

³⁸³ Tarnay, 1929: 23.

³⁸⁴ MNL CSCSVL ML, IV.417.b. I. 40/1916. A Csanádvármegyei tisztii főorvos szeptember havi jelentése, 1915. október 13.

– M. A.] koleragyánús tünetek között. Egyik eset, amely hallállal végződött, a Makón internált szerbek közt, a másik a város polgársága körében történt. [...] [A] hadvezetőség intézkedése folytán Makóra szombat délután 350 szerb internált érkezett [...]. Amikor megérkeztek, gondos orvosi vizsgálatnak vetették őket alá és előrelátóan úgy határoztak, hogy 5 napig megfigyelés alatt tartják őket. Amitől félni lehetett, hogy köztük kolerás beteg lehet, be is következett”.³⁸⁵ A lap néhány nappal később, a földéaki járvány kapcsán még egyértelműbben fogalmazott: „A Földeákra internált szerb menekültek magukkal hozták a kolera-veszedelmet. Eddigi megállapítások szerint 12 megbetegedés történt, melyek közül 10 a szerb internáltak, 2 a földéaki lakosság körében fordult elő. A megbetegedések közül 3 halállal végződött. Köztük nem egy aszszony is, kinek házában szerbeket helyeztek el”.³⁸⁶ A Csanád vármegyei szerb hadifoglyok sorsát feldolgozó Gorcsa Oszkár is arra a következtetésre jutott, hogy „a járványok egy részét Magyarországra a szerb hadifoglyok hozták be”.³⁸⁷ Mindezzel együtt azt is meg kell jegyezni, hogy számos esetben a helyi lakosok körében hamarabb fordult elő kolerás megbetegedés,³⁸⁸ mint mielőtt – 1915. szeptember 17-én³⁸⁹ – a szerb internáltak megérkeztek volna, ám tagadhatatlan, hogy a járvány súlyosbodásához a beáramló délvidéki lakosság markánsan hozzájárult.³⁹⁰

A járvány főként a községeket érintette. A vármegyei főorvos november eleji adatszolgáltatása alapján Földeákon 23 beteg közül 7, Pitvaroson 9 fertőzöttről 6, Nagylakon 5 megbetegedett közül 4, Csanádpalotán 22 fertő-

³⁸⁵ Koleragyánús megbetegedések Makón. *Makói Független Ujság*, 1915. szeptember 21., 3.; Lásd még Pozitív a két koleraeset. *Makói Független Ujság*, 1915. szeptember 23., 3.

³⁸⁶ Kolera Földeákon. *Makói Független Ujság*, 1915. október 5., 2. Lásd még MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 11762/1917. A vármegyei tiszti főorvos jelentése, 1915. október 3.

³⁸⁷ Gorcsa, 2019: 50.

³⁸⁸ Koleragyánús eset Makón. *Makói Ujság*, 1915. július 25., 2.; Koleragyánús halál Apátfalván. *Makói Ujság*, 1915. augusztus 31., 2.; Az apátfalvi kolera. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 4., 2.; Kolera Makón. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 7., 2.; Kolera Makón és a megyében. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 8., 2.; Kolerajárvány Nagylakon – vesztegzárral. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 16., 3.; A nagylaki kolerajárvány. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 17., 2.; Kolerajárvány Magyarcsanádon. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 18., 2.; 11 kolera eset Földeákon. *Makói Ujság*, 1915. október 5., 1.

³⁸⁹ Délvidéki internáltak jöttek. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 18., 3.

³⁹⁰ Kolera a szerb menekültek között. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 21., 3.; Koleragyánús halál a szerb internáltak közt. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 29., 3.; Kolera járvány a vármegyében. *Makói Ujság*, 1915. október 6., 2.; A kolerajárvány a vármegyében. *Makói Ujság*, 1915. október 9., 2.

zött közül 15 halt meg,³⁹¹ de ezek akkor még nem a végleges számok voltak. A későbbi községi jelentések szerint a legtöbb áldozat Csanádpalotán volt, itt 19-en vesztették életüket a betegség következtében, míg Nagylakon nyolcan, Pitvaroson pedig, ahol 106 délvidéki menekültet helyeztek el, 11-en haltak meg, közülük 9 személy a délvidékiek közül került ki.³⁹² Makón a jobban megszervezett egészségügyi ellátásnak köszönhetően csupán három haláleset történt, az első 1915. szeptember 19-én, amikor egy a vásártéri barakkban elhelyezett szerb internált halt meg, rajta kívül még két helybeli lakos vesztette életét, az egyikük egy kétéves kisfiú volt.³⁹³

Az összezárttság, a túlszűfolt szálláshelyek és a legyengült fizikai állapot kétségtelenül kedvezett a kolera terjedésének. Mégis, hogy nagyobb járvány nem tört ki a kitelepítettek között, feltételezhetően a védőoltásoknak volt köszönhető. Arról nem maradt adat, hogy a Csanád vármegyében elhelyezett kitelepítetteket beoltották volna, a szegedi olaszok azonban megkapták az oltást,³⁹⁴ ezért okkal feltételezhető, hogy így történt a Makón, s talán a falvakban elhelyezett isztriaiak esetében is.

Az állami halotti anyakönyvek általam fellelt bejegyzései alapján a járványnak olasz anyanyelvű halálos áldozatai biztosan nem voltak, ellenben akadtak olyan olasz kitelepítettek, akik a Csanád vármegyei tartózkodásuk idején vesztették életüket. Mint fentebb már érintettem, a Földeákon elhelyezettek közül 1915. szeptember 9-ét – azaz még az itteni kolerajárvány kitörését – megelőzően egy személy elhunyt,³⁹⁵ róla azonban semmit sem lehet tudni, mivel a halálesetet az állami halotti anyakönyvbe nem jegyezték be. Viszont a makói anyakönyv két olasz gyermek elhalálózását is megőrizte. Egy vallei illetőségű 3 hónapos kisfiú, Giovanni Vidotto 1915. június 18-án hunyt el rángógörcsben, míg egy szintén vallei 15 éves fiú, bizonyos Mazerasso Tiorio pontosan a Makóra került isztriai kitelepítettek elszállításának napján, 1915. november 1-jén vesztette életét tüdőgyulladás kö-

³⁹¹ MNL CSCSVL ML, IV.417.b. I. 40/1916. A Csanádvármegyei tiszti főorvos október havi jelentése, 1915. november 10.

³⁹² MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 1657/1916. Csanádpalota község előljáróságának jelentése, 1916. április 2.; uo. Nagylak község előljáróságának jelentése, 1916. április 2.; uo. Pitvaros község előljáróságának jelentése, 1916. február 25.

³⁹³ MNL CSCSVL SZL, XXXIII.1. 1090. kötet. 1915. 559., 568. és 581. bejegyzés.

³⁹⁴ A gazdasági felügyelő jelentése a közigazgatási bizottságnak. *Délmagyarország*, 1915. július 16., 6.

³⁹⁵ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. A Központi járás főszolgabírójának jelentése, 1915. szeptember 9.

vetkeztében.³⁹⁶ Ő még 1915. október 31-én került a makói kórházba, de rajta már a szakszerű orvosi ellátás sem segíthetett, így másnap meghalt.³⁹⁷ Csanádpalotán is egy kisfiú, a hétéves „Capellaro Antal”, azaz Antonio Capellaro halt meg 1915. szeptember 23-án „dermekórban”, tehát vérmérgezésben.³⁹⁸ Kórházi ápolásra a tüdőgyulladásos fiún és a már korábban említett pólai Sandal Mihályon kívül még egy isztriai, az 57 éves Nikolo Maluza szorult, ő ismeretlen kórtünettel szeptember 15. és 23. között 9 napot töltött a makói egészségügyi intézményben, ahonnan gyógyultán távozott.³⁹⁹ Az biztos, hogy kolerás nem lehetett, mert őket elkülönítetten, a járványkórházban kezelték.

A kitelepítettek elszállítása

A délnyugati tartományokból a hadműveletek megindulása miatt kitelepített olasz és szlovén lakosok magyarországi elhelyezését a hatóságok csak átmenetinek tekintették. A menekülteket képviselő segélyszervezetek is azt szorgalmazták, hogy az azonos helyről érkező, de számos településre szétszórt menekülteket – köztük családokat is – mielőbb egyesítsék.⁴⁰⁰ A Csanád vármegyébe hozott személyek elszállításának megkezdését először szeptember 4-ére tervezték, és célállomásként Ausztriát, a Grazhoz közeli Leibnitz városát, pontosabban a Leibnitz melletti Wagna menekülttáborát (Fluchtlingslagern in Wagna bei Leibnitz) jelölték meg,⁴⁰¹ ahol a sajtotban megjelent hírek szerint „a téli időjárásra is számítva nagy, fűthető barak-

³⁹⁶ MNL CSCSVL SZL, XXXIII.1. 1090. kötet. 1915. 364. és 617. bejegyzés.

³⁹⁷ MNL CSCSVL ML, VIII.801. 49. kötet. Ápolási törzskönyv az 1915. évre. 917. bejegyzés. A fiút a törzskönyvben Mazerasso Froriddóként szerepeltették.

³⁹⁸ MNL CSCSVL SZL, XXXIII.1. 907. kötet. 1915. 92. bejegyzés. Mivel e tanulmányban több alkalommal érintettem a Szegeden elhelyezett olasz ajkú kitelepítetteket, talán nem érdektelen rögzíteni, hogy ott 35-en haltak meg, zömmel kisgyerekek, ami arányaiban jóval magasabb, mint ami a Csanád vármegyében elhelyezettek körében tapasztalható volt. Az adatot lásd Elutaztak a tengerpart menekültjei. *Szeged és Vidéke*, 1915. szeptember 10., 2.

³⁹⁹ MNL CSCSVL ML, VIII.801. 49. kötet. Ápolási törzskönyv az 1915. évre. 736. bejegyzés.

⁴⁰⁰ Petean, 2003: 25–26.

⁴⁰¹ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A belügyminiszter 28.570/el. sz. leirata, 1915. augusztus 26.; uo. A belügyminiszter 32884/el. sz. leirata, dátum nélkül.

kokat építettek számukra".⁴⁰² Egy következő információ szerint szeptember 7-én szállították volna el őket,⁴⁰³ de ebből sem lett semmi.

A tervezett indulás napján, tehát szeptember 7-én keltezték a Cs. és Kir. Központi Szállításvezetőség (K. u. K. Zentraltransportleitung) levelét, amely a 29 916. számú transzport pontos útvonaltervét is közölte, és amelynek alapján még később, szeptember 11-i indulással és 13-i érkezéssel szállították volna el a Csanád vármegyei, valamint a közbülső megállókon hozzájuk csatlakozó olasz és szlovén kitelepítetteket Leibnitzbe.⁴⁰⁴ A terv szerint Makóról 124, a Központi járásból 102 személyt szállítottak volna el, majd a szerelvény megállt volna Battonyán, ahonnan 152 főt, Nagylakon, ahonnan 135 személyt, valamint Mezőkovácsházán, ahonnan az addig a Mezőkovácsházi járásban elhelyezett 84 olasz nemzetiségű osztrák állampolgárt vagonírozták volna be, s a Szolnokon áthaladó szerelvényhez még további települések, így Békéscsaba (212 fő), Mezőtúr (50 fő), valamint Kisújszállás (385 fő) olasz kitelepítettjei is csatlakoztak volna. A 46 vagonból álló transzporttal így összesen 1244 személyt kívántak Ausztriába szállítani.⁴⁰⁵

Hervay István alispán azonban ettől némileg eltérő Csanád vármegyei adatokat és útvonalat adott meg. Eszerint Makóról Szegeden át 314 személy, Battonyáról Kétegyházán át 146 személy, Mezőkovácsházáról ugyanebbe 86 személy, míg Nagylakról szintén ugyanebben az irányban 133 személy hagyta volna el a vármegyét.⁴⁰⁶ Azt, hogy Hervay miért adott meg 314 személyt a Makói és Központi járásbeli isztriai kitelepítettek kapcsán, holott egyéb adatok nyomán az együttes számuk csupán 226–230 fő lehetett, nem

⁴⁰² Elmennek az internált olaszok. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 10., 3. A 400 fő befogadására alkalmas, egyemeletes, szigeteletlen, keskeny ablakkal rosszul megvilágított fabarakkok fűtését úgy oldották meg, hogy a földszinten elhelyezett vaskályhák téglával bélelt kéményeit az emeleten keresztül vezették ki a szabadba. Ez a módszer alkalmatlan volt az épületek felfűtésére. Lásd Manzin, 1999: 600. Ugyancsak kevés meleget adott az a szintenként 2-2 sparhelt, amelyet főzésre használtak. Petean, 2003: 26–27.

⁴⁰³ Az olasz menekültjeink itthagyják városunkat. *Makói Független Ujság*, 1915. szeptember 2., 3.

⁴⁰⁴ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A Cs. és Kir. Központi Szállításvezetőség útvonalterve, 1915. szeptember 7.

⁴⁰⁵ Uo. Lásd még Jegyzék a Magyarországból Leibnitzbe elszállítandó olasz nemzetiségű osztrák honosokról, dátum nélkül.

⁴⁰⁶ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Csanád vármegye alispánjának távirata Szolnok megye alispánjának, dátum nélkül.

lehet tudni. Nem tételezem fel, hogy ekkorát tévedett volna – ez persze nem zárható ki –, hiszen a többi járási adata többé-kevésbé releváns volt az egyéb forráshelyek számaival. Éppen ezért arra gyanakodhatunk, hogy az akkori tervek szerint az olaszokkal együtt az ekkor még a városban tartózkodó délszláv internáltakat is elszállították volna, tekintettel arra, hogy őket sem kívánták hosszabb távon Makón tartani. Ezt támasztja alá, hogy később, október 26-án valóban elvitték a szerbeket, s néhány nap múlva távoztak az olaszok is.⁴⁰⁹

Mindenesetre tény, hogy a kiszállítási terv végrehajtása ismét csak megcsúszott. Amikor a makói helyettes tanfelügyelő szeptember 6-án írásban az iránt érdeklődött dr. Galambos Ignác polgármestertől, hogy a beiratkozásokat követően a tanítás mielőbbi megkezdése érdekében mikor ürítik ki az olaszoknak szállást adó Bajza és a hadikórháznak berendezett Deák Ferenc utcai iskolaépületet, Pák Kálmán városi gazdasági tanácsnok szeptember 9-én válasz gyanánt mindössze annyit tudott feljegyezni a beadványra: „Hogy az osztrák menekültek a kérdéses iskolai épületből mikor mennek ki, maga a hatóság sem tudja”.⁴¹⁰ Pedig a város vezetése nagyon számított rá, hogy az új tanév már a Bajza iskola épületében indulhat meg. „A Bajza utcai elemi iskola [...], tekintettel arra, hogy az oda elhelyezett olasz menekültek eltávoznak Makóról, rendeltetésének átadható lesz, s ott a tanítások, amint rendbehozták, rendszeresen meg fognak kezdődni” – olvasható a *Makói Független Ujság* 1915. szeptember 11-i számában.⁴¹¹ Hasonló reményeket tápláltak azok a községek is, ahol az olaszokat nagyrészt szintén az iskolaépületben szállásolták el. „Bár semmi kifogás nem merült fel az itt tartózkodó olaszok ellen – írta visszafogottan a *Makói Ujság* szeptember 10-i számában –, távozásuk mégis előnyös a városra és a többi községekre, mert felszabadulnak és rendeltetésüknek átadhatók lesznek az iskolák, melyekben elhelyezve voltak, és mert a közigazgatási hatóságnak sem lesz most már dolguk velük”.⁴¹²

⁴⁰⁹ Elmennek az internáltak. *Makói Ujság*, 1915. október 24., 2.; Elmentek a menekültek. *Makói Ujság*, 1915. október 31., 3.

⁴¹⁰ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. A makói segédtanfelügyelő levele a polgármesterhez, 1915. szeptember 6. Pák válasza a beérkező levélen olvasható.

⁴¹¹ A Szegedi- és Bajza utcai iskolák. *Makói Független Ujság*, 1915. szeptember 11., 3.

⁴¹² Elmennek az internált olaszok. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 10., 3. A kitelepítettek szálláshelyeként igénybe vett iskolaépületek visszaszerzését máshol is sürgető feladatnak tekintették. A hódmezővásárhelyi református iskolaszék már július elején szorgalmazta a városi tanácsnál a Deák Ferenc, a Kovács Küry és a Lévai utcai

Az indulási céldátum ekkor még mindig szeptember 11., szombat volt. Az események azonban messze nem az elképzelések szerint alakultak. Miközben a Szegeden és Hódmezővásárhelyen elhelyezettek továbbszállítása az eredeti terveknek megfelelően megtörtént,⁴¹³ a belügyminiszter 1915. szeptember 14-én táviratban értesítette a Csanád vármegyei alispánt, hogy „*az osztrák honos kilakoltatottak Makóról, Battonyáról, Nagylakról és [Mező]Kovácsházáról való elszállítása bizonytalan időre elhalasztott*”.⁴¹⁴ Ennek oka a szükséges vagonok hiányára volt visszavezethető. Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak (ACSEV) Igazgatósága szeptember 10-én este közölte a vármegyei hatósággal, hogy „*a Makón és Csanádmegye más községeiben internált olaszok holnap, szombat délelőtt 9 órára tervezett elutazása nem történhetik meg, mert a vasúttársaságnak nem áll módjában a kellő számú vasúti kocsit e célból rendelkezésre bocsátani*”.⁴¹⁵

Mivel ennél több információt a vármegyei közigazgatás vezetői sem kaptak, a kitelepített olaszok jövőbeli sorsával kapcsolatban ismét teljes lett a bizonytalanság. Valószínűleg ezzel függött össze Hervay István alispánnak az az 1915. szeptember 25-i keltezésű rendelete, amelyben arra szólította fel a járási főszolgabírókat és Makó polgármesterét, hogy haladéktalanul készítsenek kimutatást a közigazgatási területükön elhelyezett olasz és szlovén lakosságról, minden esetben feltüntetve, ha „*a menekült mezei vagy ipari munkára alkalmas*”.⁴¹⁶

A kitelepítettek többnyire továbbra is az addigi elszállásolási helyükön maradtak, bár valószínűleg lehettek közöttük belső átcsoportosítások. Feltételezhetően ekkor oszthatták szét az addig Földeákon tartózkodó isztriaiakat a Központi járás több településén, mint ezt korábban már érintettem. Az is gondot okozott, hogy időközben újabb, mintegy 1800 délvidéki me-

épület kiürítését, takarítását és fertőtlenítését, hogy a tanítás szeptember 1-jén megkezdődhessen. Itt augusztus elején ki is ürítették az épületeket, ekkor az iskolaszék a megrongált padok és bútorok javítását, valamint a tantermek takarítását és kifestését kérte a városi tanácstól. Ref. egyháztanácsi gyűlés. *Hódmezővásárhely*, 1915. július 6., 3.; Ref. Egyháztanács gyűlés. *Hódmezővásárhely*, 1915. augusztus 7., 2.

⁴¹³ Az olasz menekültek. *Szeged és Vidéke*, 1915. szeptember 9., 5.; Elmennek az olaszok. *Hódmezővásárhely*, 1915. szeptember 8., 3.

⁴¹⁴ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. A belügyminiszter 31.902/eln. sz. távirati utasítása, 1915. szeptember 12.

⁴¹⁵ Az olasz menekültek utazását elhalasztották. *Makói Ujság*, 1919. szeptember 11., 3.

⁴¹⁶ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. Csanád vármegye alispánjának körlevele, 1915. szeptember 25.

nekült és internált – különböző nemzetiségű magyar állampolgár – érkezett a vármegyébe, akik befogadásáról annak reményében döntöttek, hogy az olasz és szlovén kitelepítettek elszállítása a tervezett időpontban megtörténik.⁴¹⁷ A vármegyében tartózkodó délvidékiek száma szeptember végére meghaladta a kétezer főt.⁴¹⁸

Habár az olaszok elszállításának megkezdését Hervay István alispán több alkalommal is szorgalmazta, mert „*a hidegebb idő beálltával elhelyezésük nem megfelelő*”, a folyamatra sem ő, sem más érintett vármegyei vezető nem volt képes hatást gyakorolni.⁴¹⁹ A kilátásba helyezett október 20-i indulási dátum szintén meghiúsult.⁴²⁰ Pedig a nyomás nagy volt rajtuk, nem csupán az ellátási és elhelyezési gondok miatt, hanem például azért is, mert a szálláshelyként funkcionáló iskolaépületek kiesése a tanítás megkezdését is ellehetlenítette, ami visszatetszést keltett a városban. Nem véletlenül jelezte némi kétségbeeséssel a makói segédtanfelügyelő 1915. október 22-én Hervaynak, hogy a makói „*Bajza utcai iskola kiürítését sürgősen elrendelni szíveskedjék, mert a szülők részéről tarthatatlan zaklatásnak vagyok kitéve*”.⁴²¹

A segédtanfelügyelő levele azt jelentette, hogy az olaszoknak, vagy legalábbis azok egy jelentősebb részének Makón még mindig a Bajza utcai iskolában volt a szálláshelye. Tarnay Ivor viszont 1929-ben azt állította, hogy az addig az iskolaépületekben elhelyezett olasz kitelepítetteket a tanév kezdetekor családoknál szállásolták el.⁴²² A két forrás nyilvánvalóan abban az esetben egyeztethető össze, ha az olaszokat – legalábbis azok nagyobb részét – csak október 22-ét követően helyezték el családoknál. Ez annál is inkább így történhetett, mert a *Makói Ujság* október 23-i keltezésű hírben tette közzé, hogy a vasúttársaság másnapra, tehát október 24-re tervezte mind

⁴¹⁷ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Csanád vármegye alispánjának felirata a belügyminiszterhez, 1915. szeptember 24.

⁴¹⁸ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye szeptember havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. október 14., 391.

⁴¹⁹ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Csanád vármegye alispánjának felirata a belügyminiszterhez, 1915. október 5.; lásd még uo. Csanád vármegye alispánjának átirata Szolnok vármegye alispánjához, 1919. szeptember 29.; uo. Csanád vármegye alispánjának átirata Szolnok vármegye alispánjához, 1919. október 19.

⁴²⁰ Elmennek az internáltak. *Makói Ujság*, 1915. október 14., 2.; Téliruha a menekülteknek. *Makói Független Ujság*, 1915. október 21., 2.

⁴²¹ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. A makói kir. segédtanfelügyelő levele Csanád vármegye alispánjához, 1919. október 22.

⁴²² Tarnay, 1929: 50.

az olasz kitelepítettek, mind pedig a délvidéki szerb internáltak elszállítását, s ők már útra készen, összecsomagolva várták az indulást.⁴²³ Miután ez újfent megghiúsult, a további elhelyezésüket már nyilván nem akarták az oktatási célra haladéktalanul visszaadandó iskolaépületben megoldani, és mivel az isztriaiak ügyis össze voltak csomagolva, ezért szállásolhatták el őket családoknál az indulásig hátralévő időre. Miután elszállításuk november elsejével megtörtént, mindez azt jelenti, hogy az olaszok makói családoknál történő tömegesebb elhelyezése legfeljebb néhány napig tartott.

A hidegebb idő beállta tovább nehezítette a Makón lévő isztriaiak sorsát, hiszen teljességgel híján voltak a melegebb öltözetnek. Hasonló sorsa volt a városban lévő szerb internáltaknak is, akik még az olaszoknál is rosszabb körülmények között, a „*lókórház fűtetlen helyiségeiben várják a telet meleg ruha nélkül*”.⁴²⁴ Miután Hervay István alispán engedélyt kapott arra, hogy a kolerajárvány elleni védekezésre kapott állami támogatásból megmaradt forrást a kitelepítettek és internáltak felruházására fordítsa, Pák Kálmán makói gazdasági tanácsnok 100 pár cipő, 100 trikó, 40 felső kendő és 40 pokróc beszerzésére tett javaslatot, összesen 2500 korona értékben, míg a maradék pénzből a 90 fillérről 1 korona 30 fillerre emelt napi étkezési segély fedezetét kívánta biztosítani.⁴²⁵ Az érintettek számának ismeretében azonban a beszerezni kívánt mennyiség csupán csepp lett volna a tengerben, s valószínűsítem, hogy a beszerzés meg sem történt, mert mire az végrehajtási állapotba jutott volna, addigra mind a szerbek, mind pedig az isztriaiak elhagyták a várost.

A Csanád vármegyében letelepített olaszok elszállítása ugyanúgy történt, mint az idehozataluk: marhavagonokban. A helyi sajtó nem adott olyan részletes beszámolót erről, mint az érkezésükről. Valószínűleg hasonlóképpen zajlott le az esemény, mint Pécsen, ahol a szállítás napján „*egy hosszú, 48 kocsiból álló tehervonat állt a pécsi pályaudvar raktárépülete előtt. A kocsikban gyerekek, asszonyok, férfiak, ládák, csomagok, batyuk tetején. Lárma, kiabálás, gyereksírás és nevetés hang-káosza kavargott*”. A különbség annyi lehetett, hogy a pécsi városi tanács gyertyákat osztott ki az egyes vagonokban, hogy a kitelepítetteknek legyen mivel világítaniuk a hosszú út során.⁴²⁶ Makó esetében ilyen nagylelkűségről nem maradt adat.

⁴²³ Elmennek az internáltak. *Makói Ujság*. 1915. október 24., 2.

⁴²⁴ Téliruha a menekülteknek. *Makói Független Ujság*. 1915. október 21., 2.

⁴²⁵ Uo.

⁴²⁶ Elutaztak az isztriai menekültek. *Pécsi Napló*, 1915. október 10., 8.

23. kép Kitelepítetteket szállító marhavagonok⁴²⁷

24. kép A wagnai táborba érkező kitelepítettek egy csoportja fertőtlenítés előtt⁴²⁸

⁴²⁷ Gianclaudio de Angelini: K.K. Flüchtlingslager – Gli ISTRIANI nei campi di internamento austro ungarici. [Előadás diasor]. https://www.academia.edu/33314686/K_K_Fl%C3%BChtlingslager_Gli_ISTRIANI_Nei_campi_di_internamento_austro_ungarici_di_Gianclaudio_de_Angelini. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

⁴²⁸ Vretenar–Orlović, 2016: 127.

A Csanád vármegyei isztriaiak elszállításának pontos időpontjára csak következtetni lehet. A *Makói Ujság* 1915. október 31-i száma arról adott hírt, hogy még október 26-án elszállították a városból a szerb internáltakat és menekülteket, és „*hétfőn [azaz november 1-jén – M. A.] – ha igaz – a még eddig itt rekedt olasz menekültek is »menekülnek« kedves körünkből, elutaznak Ausztriába, ahol egész barakk várost rendeztek be számukra*”.⁴²⁹ Mivel a Makón elhelyezett 124 személyből 1915. október 31-én 121 isztriai kitelepített még bizonyosan a városban volt és ellátásban részesült,⁴³⁰ Szolnok vármegye alispánja pedig egy november 2-án keltezett táviratban arról tájékoztatta Hervay alispánt, hogy „*a Csanád vármegyei olasz anyanyelvű osztrák menekültek 29 988 számú transport gyanánt ma hajnalban Szolnokra megérkeztek*”,⁴³¹ egyértelműen állítható, hogy az útba indítás időpontja 1915. november elseje volt. A célállomás-ként már korábban megjelölt helyszín, Leibnitz továbbra sem változott, így az sem lehet kétséges, hogy valamivel később oda meg is érkeztek, még ha a szállításukat illetően Szolnoknál volt is némi fennakadás.⁴³²

Az viszont biztosan tudható, hogy a Battonyán elhelyezettek közül 141 főt november 1-jén indítottak útba Leibnitzbe,⁴³³ s az is biztosra vehető, hogy ők is a makói transzporttal utaztak. Egy családot viszont nem tudtak ekkor elszállítani. Mivel egy bizonyos *Severin Domenico* ágyban fekvő beteg volt, alkalmatlannak bizonyult az utazásra, ezért hattagú családjával továbbra is Battonyán maradt.⁴³⁴ Gyógyulását követően őket csak november 14-én indították útnak Leibnitzbe.⁴³⁵

Mindazonáltal némi bizonytalansággal szembesülünk a Mezőkovács-házi járásbeli olasz kitelepítettek indulását illetően. Kövér Béla főszolgabíró 1915. december 1-jén kelt jelentése szerint ugyanis az itteni olaszokat

⁴²⁹ Elmentek a menekültek. *Makói Ujság*, 1915. október 31., 3.

⁴³⁰ MNL CSCSVL ML, V.72.c. 2152/1922. Kimutatás a Makón elhelyezett magyar-osztrák menekültek után 1915. október hó 1-től október 31-ig felmerült tartási költségekről, 1915. október 31.

⁴³¹ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. Szolnok vármegye alispánjának távirata a Csanád vármegyei alispánhoz, 1915. november 2.

⁴³² Uo.

⁴³³ MNL BéVL GYL, IV.434.b. 4297/1915. Névjegyzék a Battonya községben elhelyezett osztrák honos olasz nemzetiségű kilakoltatottakról, 1915. november 1.; uo. A Battonyai járás főszolgabírójának jelentése, 1915. november 1.

⁴³⁴ Uo. A Battonyai járás főszolgabírójának jelentése, 1915. november 1.

⁴³⁵ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. A Battonyai járás főszolgabírójának jelentése, 1915. november 16.

25. kép Tengerszemléki kitelepítettek egy csoportja
a wagnai barakktáborban⁴³⁶

október 2-án szállították el.⁴³⁷ Ezt az információt azonban egyértelműen cáfolja, hogy október 6-án még név szerinti kimutatást készítettek a Mezőkovácsházán, október 7-én a Kunágótán, október 23-án pedig a Nagybánhegyesen lévő olaszokról. A dátum hitelességét tovább erodálja, hogy a Kövér által aláírt gépelt jelentés dátumát kézi átírással korrigálták november 1-jéről december 1-jére, ami azt jelzi, hogy a jelentés készítője egy hónapot tévedett. E logika alapján feltételezhető, hogy ugyanez a tévedés az októberi dátum megadásánál is megtörténhetett, csak azt valamiért nem javították, s az indulási időpont október helyett valójában novemberre vonatkozhatott. Ugyanakkor gond lehet a november 2-ai dátummal is. Bár nem zárható ki, mégsem tartom valószínűnek, hogy a mezőkovácsházaiakat külön szállították volna el, és nem ugyanazon a napon, mint a Makón és a vármegye többi járásában elhelyezett menekülteket, azaz november elsején. Éppen ezért nagyobb esélyét látom annak, hogy a feljegyzés készítője nemcsak a hónap megadását vétette el, hanem a napot is, és a Mezőkovácsházáról induló transzport is november elsején kelt útra, a többi isztriai kitelepítettel együtt.

⁴³⁶ Vretenar–Orlović, 2016: 144.

⁴³⁷ MNL CSCSVL ML, IV.408.b. 12217/1918. A Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának jelentése, 1915. december 1.

26. kép Tengermeleki kitelepítettek a wagnai barakktáborban⁴³⁸

A Csanád vármegyéből elszállított olasz kitelepítettek további sorsával kapcsolatos információkkal nem rendelkezem. Ami tudható, hogy – a többi Magyarországon elhelyezett, déli határ menti kitelepítettel együtt – biztosan a Leibnitz melletti wagnai barakktáborba szállították őket, és hazatérésükig ott is maradtak.⁴³⁹ Távozásuk egyértelműen megkönnyebbülést jelentett az érintett közigazgatási szervek számára. Tarnay Ivor helyettes alispán 1915. november 8-án kelt havi jelentésében arról írt, hogy „[a] közigazgatásnak lényeges könnyebbségére szolgál, hogy végre megtörtént az intézkedés az ide internált olasz anyanyelvű osztrák állampolgároknak, továbbá a délvidékről ideiglenesen a vármegyébe telepített különböző nemzetiségű magyar állampolgároknak elviteléhez. Tekintve, hogy ezeknek elhelyezése, élelmezése mily gondot és felelősséget rótt a hatóságok vállaira, s hogy a legjobb akarat mellett sem lehetett kielégítően intézkedni – épp az anyagi eszközök elégtelensége miatt – a megkönnyebbülés érzetével kellett fogadni a célszerű és helyes intézkedést”.⁴⁴⁰ Minden bizonnyal a hasonlóan

⁴³⁸ <https://www.atlantgrandeguerra.it/portfolio/wagna/>. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

⁴³⁹ Petean, 2003: 23.; Vretenar–Orlović, 2106: 33–34.; Rauchensteiner, 2017: 662.

⁴⁴⁰ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye szeptember havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. november 11., 433. Lásd még Csanádmegye a múlt hónapban. *Makói Ujság*, 1915. november 14., 2.

vélekedő makói közvélemény álláspontját foglalta össze a *Makói Ujság* című napilap újságírója egy nappal a tényleges indulást megelőzően közölt cikkében, amikor így fogalmazott: „[s]zívesen láttuk őket, de a távozásuk sem ejt kétségbe bennünket. Nekünk is, nekik is jobb így”.⁴⁴¹

Összegzés

Tanulmányomban a rendelkezésemre álló lokális források, valamint főként szegedi és hódmezővásárhelyi párhuzamok alapján az olasz hadba lépést követően a Monarchia délnyugati tartományaiából, elsősorban az Isztriai-félszigetről Csanád vármegyébe áttelepített olasz és szlovén ajkú népesség itt-tartózkodásának történetét rekonstruáltam. Mivel nem csak Csanádba, hanem az ország további 14 vármegyéjébe hoztak kitelepítetteket, analógiaként más helyi újságokból nyerhető információkat is felhasználtam, valamint – a lehetőségeim szerint – igyekeztem a téma angol, német és olasz nyelvű szakirodalmát is áttekinteni. Az összkép tehát, amit e tanulmány nyújt, Csanád vármegyén túlmutatóan a Magyarországon elhelyezett tenger melléki kitelepítettek sorsának megismerését és megértését is elősegítheti.

Az olasz hadüzenetet követően, 1915 májusában a határ menti hadműveleti területről kitelepített olasz és szlovén ajkú osztrák állampolgárok száma 100 ezer fő körül lehetett, ezek mintegy harmada kerülhetett átmeneti időre Magyarországra, s mivel itt – Ausztriával ellentétben – nagy menekülttáborok nem épültek, szétosztották őket az ország nyugati és középső részében lévő, döntően magyarok lakta vármegyékben. Tisza István miniszterelnök kormánya csupán a katonai kényszernek engedve és ideiglenesen engedte be a kitelepítetteket szállító transzportokat az ország területére, ezért csak a legminimálisabb feltételeket biztosította akként, hogy a befogadott személyek után a katonai átvonulási illetéknek megfelelő összeget, 62 fillért térítettek meg az érintett települések számára, s a kitelepítettek után járó segélyt csak 1915. július közepén emelték napi 90 fillérré, ami az akkori árakhoz képest még így is igen alacsony támogatási összeget

⁴⁴¹ Elmentek a menekültek. *Makói Ujság*, 1915. október 31., 3. A cikk a délvidéki menekültek távozására utalt a címadással, akik ekkorra valóban elmentek. De említést tett a hétfőn – azaz november elsején – távozó olasz és szlovén kitelepítettekről is. Az idézett megjegyzés rájuk vonatkozik.

jelentett. A helyi városi tanácsoknak és elöljáróságoknak ebből kellett biztosítaniuk a kitelepítettek számára szállást és ellátást, ráadásul úgy, hogy e költségeket a költségvetésükből nem tervezett dologi kiadásként meg kellett előlegezniük, mivel a támogatást csak utólag térítették meg számukra. Éppen ezért, ahogyan a magyar kormány, úgy a befogadó települések számára is terhet – mondhatni nyűgöt – jelentett a tengermellékiek elhelyezése, ezért e kényszerű kötelezettségüknek igyekeztek minél alacsonyabb kiadások mellett eleget tenni. A kitelepítetteket többnyire elkülönítetten kezelték, ezért általában tömegszállásokon, főként kiürített iskolaépületekben, vagy ahol volt ilyen, használaton kívüli raktár- és gyárépületekben helyezték el őket. Étkezésüket kezdetben közös konyháról oldották meg, de részben azért, mert az így készített „magyaros” ételek nem feleltek meg a kitelepítettek táplálkozási szokásainak, részben pedig azért, mert még az egyébként igen egyhangú koszt előállítását sem lehetett fedezni a rendelkezésre álló keretből, sok helyen áttértek arra, hogy a szállásköltségre levont térítési összegben túl fennmaradó segélyt pénzben kifizették a többnyire idős vagy sokgyermekes kitelepítetteknek, akiknek attól kezdve maguknak kellett gondoskodniuk saját ellátásukról. Mivel az árak magasak voltak, és ráadásul sok termelő és kereskedő nem egyszer a piaci ár felett, esetenként egyenesen uzsoraáron értékesítette az élelmiszereket – főként a gyermekek táplálásához nélkülözhetetlen tejet – a kitelepítetteknek, az étkezés megoldása igen nagy kihívást jelentett az olaszok számára.

A szálláshelyeken is csak a legszerényebb lakhatásukat biztosították. Ez rendszerint a földre leszórt szalmát jelentette, amit sokszor csak a járványveszélytől tartó közegészségügyi hatóságok fellépésére frissítettek fel, illetve cseréltek ki, s hiányoztak a tisztálkodáshoz szükséges alapvető feltételek is. Mivel a kitelepítettek jó része nem tudott felkészülni a hirtelen végrehajtott evakuálásra, vagy szegénysége miatt nem is rendelkezett semmilyen tartalékkal, sokan váltóruha és minden személyes szükségleti tárgy nélkül érkeztek a célállomásokra, őket többnyire a helyi hatóságok koordinálásával civil adakozók próbálták segíteni. Habár a közegészségügyi hatóságok visszatérően szorgalmazták ennek szükségességét, a tömegszállások elhelyezési körülményei a kitelepítés végéig nem igazán javultak. Éppen ezért, akik csak tehették, s módjukban is állt, mielőbb próbáltak magánszálláshelyet találni maguknak. Erre általában – gyakran magas bérleti díj ellenében – a nagyobb településeken adódott lehetőség. Többnyire a módosabbak és az értelmiségiek tudtak élni ezzel, az egyébként is nincstelének nem.

A hatóságok a legtöbb helyen igyekeztek munkára fogni a kitelepítetteket, ami rendszerint mezőgazdasági munka, a nagyobb városokban, például Szegeden gyári segédmunka vagy köztisztasági feladat – szemétszedés, utcaseprés – végzését jelentette. A kitelepítettek zöme azonban a helyzetéből fakadóan nem volt alkalmas munkavégzésre. Sokan az életkoruk vagy az egészségi állapotuk, sokan pedig a kisgyermekük ellátása miatt nem vállalhatták ezt, de a kitelepítetti helyzet átmenetisége és a munka nélkül is megkapott segély sem ösztönözte a munkavállalást. Voltak települések, ahol erőszakkal kényszerítették munkára az olaszokat (Szeged, Hódmezővásárhely), ennek hatékonysága azonban mind a kényszerhelyzet, mind pedig az eltérő mentalitás és munkamorál miatt nem igazán volt kielégítő, ezért a hatóságok a kitelepítési időszak vége felé már nem is nagyon szorgalmazták a munkába állításukat.

Az olasz és szlovén anyanyelvű kitelepítettekkel szemben – a sajnálat és együttérzés kezdeti megnyilvánulásai mellett – az első pillanattól kezdve megjelentek az előítéletek. A magyarországi tartózkodásuk idején a háborúba „hitzegő módon” belépő olaszokkal való „fajrokonságuk” miatti ellenszenv, vagy az Ausztriában meghatározó bűnbak-motívum⁴⁴² itt kevésbé érvényesült. Annál inkább megjelentek a mediterrán lakossággal szembeni sztereotípiák,⁴⁴³ amelyeket a helyi lapok is rendre napirenden tartottak: a lustaság, a temperamentumos beszéd és gyakori veszekedés, az ápolatlanság és a személyi higiénia hiánya. Arról kevés autentikus forrás maradt, hogy ezek a sztereotípiák mennyire voltak megalapozottak. A sajtóban megjelent tudósítások szerint szinte mindenfelé akadtak ezt megalapozó példák, az isztriaiak egészére történő általánosítás azonban nem állta meg a helyét. Nem csak azért, mert a kitelepítettek „társadalma” is jóval differenciáltabb volt ennél a leegyszerűsítésnél, hanem azért is, mert a befogadó közeg sehol sem biztosította számukra azokat a feltételeket, amelyek pótolták volna a kényszerűen elhagyott lakóhelyük életkörülményeit. Így kevésbé volt életszerű számon kérni rajtuk a rongyos ruházatukat, az elhanyagolt megjelenésüket vagy az esetenként indulatos megnyilvánulásukat.

A külföldi szakirodalom szerint a helyi lakosság sokfelé konkurenciaként, egyfajta „versenyhársként” tekintett a kitelepítettekre, akik miatt rom-

⁴⁴² Malni, 2008: 108.

⁴⁴³ Hermann, 2017: 140–141.

lott az ellátás és kevesebb lett az élelem,⁴⁴⁴ ez azonban – a rendelkezésemre álló források alapján – Magyarországon kevésbé volt jellemző vád velük szemben, talán azért, mert 1915-ben itt még nem volt akkora élelmiszerhiány, mint az osztrák tartományokban. Ugyanakkor a kitelepítettek idegensége, mássága, eltérő szokásai itt is mindenfelé ellenszenvet váltottak ki a helyiekből, amit csak tovább tetézt a többnyire rongyos és elhanyagolt megjelenésük. Mindezt nem egy esetben éreztették is velük, lenézték, megvetették őket, és előfordult verbális⁴⁴⁵ vagy fizikai bántalmazás is, bár ez utóbbiról csak egy kiskundorozsmai eset nyomán van információm.⁴⁴⁶ Azzal, hogy mindezt a kitelepítettek hogyan élték meg, igazából senki sem törődött. Pedig a többségük számára a helyzet kényszerű elfogadása és az abba való apatikus beletörődés mellett a döntő lélektani motívum minden bizonnyal a reménytelenség, a kilátástalanság és a kétségbeesés lehetett, amit egy a Fejér vármegyei Pátkán elhelyezett isztriai kitelepített által írt, ám a hatóságok által elkobzott levél is pontosan tükrözött. *„Tégy valamit – könyörgött hozzátartozójának –, hogy innen eljuthassunk, [mert] ha a telet itt kell töltenünk, meg fogunk fagyni. Napról napra rosszabb a sorsunk. Olyan kimerültek vagyunk, hogy jobb lenne a háborúban lenni, mint itt.”*⁴⁴⁷

A kitelepítettek elhelyezése és átmeneti integrálása nemcsak Magyarországon, hanem a Monarchia teljes területén gondot okozott és hasonló feszültségeket generált. Különösen a magyarországi tartózkodásnál jóval hosszabb ideig tartó osztrák menekülttábori viszonyok voltak tarthatatlannak, noha a hatóságok igyekeztek megoldani az ott elhelyezett olaszok és szlovének foglalkoztatását, vallási és kulturális igényeik kielégítését, egészségügyi ellátásukat és a gyerekek iskoláztatását. A legnagyobb gondot maga az elhelyezés – az elzártság – és az élelmiszerhiány, az állandó éhezés okozta,⁴⁴⁸ amihez képest még a magyarországi körülmények is elviselhetőbbek voltak. Nem voltak jobb helyzetben az Isztria belső részeibe menekült szlovének sem. A Savogna d’Isonzo-i Gabrijela Batistič öt évig élt hatagú családjával a Laibachtól (ma Ljubljana) keletre lévő Litija közelében egy bódében, amit édesapjának sikerült megszereznie. Visszaemlékezése

⁴⁴⁴ Kuprian, 2003: 31.; Verginella, 2013: 146.; Labanca–Überegger, 2014: 344.

⁴⁴⁵ Cherin, 1971: 352.

⁴⁴⁶ Petean, 2003: 22–23.

⁴⁴⁷ Idézi Erdős, 1982: 261.

⁴⁴⁸ Cherin, 1971: 361–377.; Petean, 2003: 26–29.; Vretenar–Orlovič, 2016: 36–40.; Hermann, 2017: 137–149.; Cretu, 2022: 518–526.

szerint „[a] helyiek kezdetben nem fogadtak jól bennünket, megvetéssel tekintettek ránk. Betolakodóknak tartottak minket, és a súlyos sértések sem maradtak el. Számukra mi csak ingyenélők és naplopók voltunk”.⁴⁴⁹

Mindazonáltal érdemes megemlíteni – s ez jellemző a háborús viszonyokra –, hogy az olaszok is pontosan úgy kezelték a háborús övezetből az ország középső és déli részébe evakuált, határ menti lakosságot, mint ahogyan a Monarchia kezelte a saját kitelepített állampolgárait. E tekintetben a „fajrokonság” nem jelentett kivételt. Talán az egyetlen érdemi különbség az volt, hogy ott nem hoztak létre barakktáborokat, mint Ausztriában, hanem szétszórták őket a királyság tartományaiban, egyebekben a megítélésük, a velük szembeni előítéletek teljesen megegyeztek a Monarchiában tapasztaltakkal. Az olaszok is bizalmatlanok voltak velük szemben, ellenségként és osztrák ügynökként tekintettek a háborús övezetből kitelepítettekre, továbbá visszatérően lustának, elhanyagoltnak és elősködőnek tartották őket, s ott is állandó konfliktust okozott, hogy a kitelepítettek, bár csekély, ám mégis rendszeres segílyt kaptak, miközben a helyi lakosság nem részesült ilyen támogatásban.⁴⁵⁰

Jellemző epizód, hogy az egyik monfalconei kitelepített, Maria Dorigo emlékezése szerint Livornóban azt kiabálták feléjük az utcán bámészkodók, hogy ők németek, akik csak azért jöttek hozzájuk, hogy elegyék a kenyérüket.⁴⁵¹ Ez pontosan ugyanaz a szófordulat volt, amivel az Osztrák–Magyar Monarchia németek lakta vidékein szétszórt tenger melléki olasz kitelepítetteket illették: „átkozott olaszok, akik elveszik a kenyérünket” – vetették a szemükre.⁴⁵² Egy Salzburgba került dél-tiroli olasz, Teresa Ponticello végső elkeseredésében azt írta 1915. június végén: „Itt rosszul mennek a dolgok, a kisgyerekeknek szalmán kell feküdniük, mint az állatoknak. A vértanúk életét éljük itt, a németek között, akik nem tudnak elviselni minket, és ha nem kényszerítették volna őket erre, még fedelet sem nyújtottak volna nekünk. Inkább maradtam volna Tirolban, a shrapnel-eső közepén”.⁴⁵³ Az észak-csehországi Tetschenbe (ma Děčín) került Anna Zanfagnon arra panaszkodott, hogy egész nap a várost kellett járnia egy kis kenyérért, mert mindenhol azzal küldték el, hogy az olaszok-

⁴⁴⁹ Verginella, 2015: 362.

⁴⁵⁰ Erről lásd részletesen Procacci, 2006; Ermacora, 2007; Malni, 2008; Ceshin, 2016; Mondini–Frizzera, 2017.

⁴⁵¹ Malni, 2014a: 417.

⁴⁵² Idézi Verginella, 2013: 146.

⁴⁵³ Idézi Malni, 2014a: 409.

nak nem adnak se kenyeret, se lisztet.⁴⁵⁴ A tízéves görzi Adela Rebolicát a családjával az alsó-ausztriai Zistersdorfba telepítették, ahol a helyiek a többi kitelepítettel együtt kezdetben őket is *italienische Hund*nak, azaz olasz kutyának nevezték. Miután védekezésül közölték, hogy ők nem olaszok, hanem szlovének, attól kezdve *slowenische Hund*, azaz szlovén kutya lett a nevük.⁴⁵⁵ Ehhez képest a magyarországi viszonyok még konszolidáltnak tűntek, nem véletlen, hogy volt olyan kitelepített, aki mindent egybevetve és minden nehézség ellenére az itteni elhelyezést utóbb kedvezőbbnek ítélte meg ahhoz képest, mint amiben társaival együtt később a wagnai menekülttáborban része lett.⁴⁵⁶

A rendelkezésemre álló források alapján a Csanád vármegyében elhelyezett, nagyjából 600 főre becsülhető⁴⁵⁷ isztriai kitelepített életkörülményei az országos trendet követték. Bár erre vonatkozó központi előírás nem volt, a helyi hatóságok – a makói városi tanács és a községi előljáróságok – azt a minimumot igyekeztek nyújtani számukra, ami a rendeletekben előírt segítségösszegbe még éppen belefért. Ehhez némi hozzájárulást a lakosság ideig-óráig tartó segítsége (ruha-, cipő-, élelmiszeradomány) adott. A megmaradt forrásokból arra következtettek, hogy módosabb vagy magasabban képzett kitelepítettek nem kerültek ide, így feltételezhetően az összes isztriai a hatóságok által rendelkezésre bocsátott és kiürített iskolaépületekben lakott, ahol a másutt tapasztalhatókhöz képest – legalábbis Makón – annival talán komfortosabb volt a szállás, hogy a kezdetben földre szórt szalma helyett jó néhányan szalmazsákot kaptak, s lakossági adományokból párnák és takarók is akadtak. Az étkezést kezdetben a településenként megszervezett közös főzőhelyről biztosították, később azonban Makón⁴⁵⁸ már csak a segély összegét osztották szét a menekültek között, akiknek így maguknak kellett megoldaniuk az élelmezésüket, ami nem volt egyszerű feladat, mivel az árusok sokszor igen magas áron szolgálták ki őket. Ugyanakkor kevés helyről van arra vonatkozó adat, hogy dolgoztak volna; akik el

⁴⁵⁴ Uo.

⁴⁵⁵ Verginella, 2015: 362. Adela Rebolica emlékezése szerint később sokat javult a helyzetük, s már-már baráti viszonyba kerültek a helyiekkel, akiket még a polenta-főzésre is megtanítottak.

⁴⁵⁶ Cherin, 1971: 371.; Vretenar–Orlović, 2016: 33.

⁴⁵⁷ Volt olyan újságcikk, ami 800 főben adta meg a létszámukat, de ez utóbbi szinte biztosan téves közlés volt. Lásd Elmennek az internált olaszok. *Makói Ujság*, 1915. szeptember 10., 3.

⁴⁵⁸ A többi Csanád vármegyei településről nincs adatom.

tudtak helyezkedni, azok különböző gazdaságokban vállaltak napszámot. A dolgozni akarók munkába állása azért nem ment könnyen, mert Csanádban éppen ez év nyarától kezdtek el orosz hadifoglyokat alkalmazni a nagyobb birtokosok, s ezek az életkoruk és a korábbi munkatapasztalataik alapján sokkal jobb munkaerőnek bizonyultak, mint a zömmel idős vagy éppen túl fiatal, s az ittenihez képest igencsak más tempójú és jellegű munkavégzéshez szokott tengerparti és karsztvidéki isztriaiak. Ráadásul egyes birtokokon ekkor már szerb internáltak is dolgoztak, akikre szintén nem volt panasz.⁴⁵⁹

Noha az itt elhelyezett kitelepítetteknek nem voltak közvetlen konfliktusai a helyi lakossággal – erre vonatkozó információ legalábbis nem maradt fenn –, az elfogadottságuk nagyon alacsony szinten állt, s mindvégig kívülállóak, szó szerint idegenek maradtak, ami nem csupán a nyelvi különbségből, hanem minden bizonnyal a helyi konvenciókkal összeegyeztethetetlen és elfogadhatatlan életmódjukból, a „másságukból” fakadt.

Megítélésük azonos lehetett az 1914 ősztől az orosz hadműveleti területről Magyarországra érkező galíciai és bukovinai menekültekével és kitelepítettekével, akiket egyes helyeken a lakosság ugyancsak idegenként, sőt – mint később az olaszokat – „a község belső békéjét” zavaró „csavargó cigányok”-ként kezelte.⁴⁶⁰ Utóbbiak esetében azonban az ellenszenvet még inkább növelte a menekültek között nagy számban megjelenő ortodox zsidókból álló galíciai menekült-populáció sajátos szubkultúrája, ami alapján szinte egységesen „pajeszos, és főleg csupa uzsorás zsidó”-ként azonosították őket,⁴⁶¹ továbbá az is, hogy az olaszok 1915 őszi szervezett továbbtelepítésével szemben a galíciai osztrák állampolgárok közül sokan még 1916-ban is Magyarországon tartózkodtak, holott az osztrák és a magyar kormány kö-

⁴⁵⁹ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye június havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. július 15., 259.; A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye augusztus havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. szeptember 9., 337–338.

⁴⁶⁰ Az olaszokra rendszeresen alkalmazott, pejoratív értelmű cigány elnevezést a galíciai kitelepítettekkel összefüggésben a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei Tiszai Felső járás főszolgabírójának egy 1915. május 22-i jelentése nyomán idézi Bojtos, 2017: 41.

⁴⁶¹ Mezey Sándor: Búcsú a galíciaiaiktól. *Egyenlőség*, 1915. október 10., 1. Lásd még A bolygó zsidó. *Egyenlőség*, 1915. február 14., 11.; Ki a galíciai menekült? *Egyenlőség*, 1915. december 19., 1–3.; Komáromi Sándor: A villámhárító. *Egyenlőség*, 1916. február 20., 11.; Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1916. szeptember 9., 5–6.

zötti egyezés alapján 1915 áprilisában már el kellett volna hagyniuk az ország területét.⁴⁶² Ezek száma 1916 nyarán, a Bruszilov-offenzíva nyomán ugrásszerűen megnövekedett. Mivel a galíciaiak számára Ausztriában épített barakk-táborok – ahová a Magyarországról tovább vitt olasz határ menti kitelepítetteket is szállították – időközben megteltek, a keleti vármegyében feltorlódnak mintegy 25 ezer, nagyjából új galíciai menekültet a Dunántúlon helyezték el. Átmeneti befogadásuk érdekében még Kosztolányi Dezső is szót emelt.⁴⁶⁵

Az ide telepítettek egy része csak rövid ideig tartózkodott a dunántúli vármegyékben – Győrben és környékén például csak 1916 októberéig⁴⁶⁴ –, de akadtak helyek, ahol jóval hosszabb ideig maradtak. Ugron Gábor belügyminiszter 1917. október 25-én egy országgyűlési interpellációjában még mintegy 16 ezerre tette a Magyarországon lévő galíciai menekültek számát.⁴⁶⁵ A Fejér vármegyei Perkátán 1917 februárjában például 20 ilyen család élt. „Vagy százán, 2–14 éves gyermekek, 50–70 éves öregek és aggok vannak itt együtt egy évtized óta nem lakott épületben, fűthetlen és földes helyiségben. Nem hogy rendes fekhely, de alomszalma sem jut a számukra. Rongyokba burkolva, egymáshoz szorulva töltik az éjszakákat, nappal pedig a faluban csatangolnak, kukoricaszárt, miegymást hordanak össze, hogy egy mellékhelyiségben levő katlanban abból kapjanak tüzet, s ennek füstös melege mellett védekezhessenek, ahogy lehet, a hideg ellen.”⁴⁶⁶ Meglehet, a zsidókkal szemben nyilván elfogult *Egyenlőség* szerkesztője túlozhatott, de aligha olyan mértékben, hogy a leírtak teljesen hamisak lettek volna, s a galíciaiak itteni elhelyezése az olasz határ menti kitelepítettek magyarországi elhelyezési körülményeit idézte.

Az „idegenekkel”, azaz a galíciai és az olasz kitelepítettekkel és menekültekkel szembeni tartózkodással és sokszor megvető elutasítással ellentétben, illetve a megélhetési nehézségek és a katonai rekvirálások ellenére a magyar lakosság egészen másként, jóval empatikusabban viselkedett az

⁴⁶² A galíciai menekültek elutazása. *Pesti Napló*, 1915. április 10., 12.; A galíciai menekültek elutazása. *Pesti Hirlap*, 1915. április 10., 11–12.; A galíciai menekülteket továbbvizik... *Egyenlőség*, 1915. április 11. 7–8.

⁴⁶³ K. D. [Kosztolányi Dezső]: Mi huszonötezren... *Egyenlőség*, 1916. augusztus 26., 1–2.

⁴⁶⁴ Borbély, 2016: 108–109.

⁴⁶⁵ Képviselőházi Napló, 1917: 286. Ugron Gábor belügyminiszter válasza Fényes László interpellációjára, 1917. október 25.

⁴⁶⁶ A galíciai és bukovinai menekültek Nagyperkátán. *Egyenlőség*, 1917. február 3., 8.

1916. augusztusi román betörés nyomán menekülni kényszerült erdélyi magyarok befogadásakor, ami nyilvánvalóan az azonos nemzethez tartozás következménye volt. Ez a szoros identikus kötelék az itt elhelyezett menekültek ellátásában és elhelyezésében, valamint a széles körű és igen hatékony társadalmi összefogásban is megmutatkozott.⁴⁶⁷ Csak néhány példát idézve: Baján „*az első felhívásra 550 menekülőnek lakás, 50 menekülőnek étellemezés és 232 korona havi segély van eddigelé biztosítva. A társadalom segítése azonban még folyamatban van és a nemes munka még nem fejeződött be. Különösképpen tovább lesz folytatandó a társadalmi akció a tekintetben, hogy az elhelyezést találó menekülők kielégítő étellemezése lehetővé tétessék. Percentualiter ugyanis jóval többen ajánlottak fel lakást, sem mint étellemezést, ami a mai szűkes viszonyok közt érthető is*”.⁴⁶⁸ Szegeden az egész város megmozdult az oda érkező menekültek érdekében, s néhány nap alatt – csak a Délmagyarország szerkesztősége által végzett adománygyűjtés keretében – 27 ezer korona gyűlt össze, emellett számos menekültet magánháznál sikerült elhelyezni.⁴⁶⁹ „*A háztűzhelyeiktől elüldözött erdélyieknek mindenütt, ahova őket sorsuk elvezérel, érezniök kell és érezni is fogják a feljűk áradó szeretet melegét, mely őket az elveszett otthonért is kárpótolni fogja*” – írta lelkesülten a Pécsi Napló újságírója.⁴⁷⁰ Hasonló felhívással találkozhattak a Hódmezővásárhely olvasói is: „*Városunk minden polgára tegye meg hazafias kötelességét, tárják ki házaik ajtaját a sorsüldözöttek előtt, s fogadják őket azzal a meleg testvéri szeretettel, amely a magyar embert jellemzi. Enyhítsük az egyelőre hontalanná vált erdélyi menekültek nyomorát, ez nemcsak emberbaráti, de hazafias kötelességünk is*.”⁴⁷¹ Dr. Galambos Ignác makói polgármester szintén a sajtón keresztül üzent a lakosságnak: „*Meg vagyok győződve, hogy Makó város hazafias közönsége átérzve a nehéz idők bajait, szeretettel fogja hajlékába fogadni otthonukból távozni kényszerült testvéreinket, s azon fog igyekezni, hogy azok szenvedéseit, aggodalmait vendégszeretetével, segítségével, amennyire lehet, csökkentse*.”⁴⁷² Ez a hozzáállás az „idegenek” kényszerű befogadásánál egyáltalán nem, vagy csak jóval visszafogottabban érvényesült.

⁴⁶⁷ A kitelepítésről általában lásd Csóti, 1999a. A lokális adatok tekintetében lásd például Tarnay, 1929: 30–31.; Csóti, 1999b; Kocsis, 2003; Bojtos, 2017; Borbély, 2022. A román betörés magyar társadalomra gyakorolt hatásáról lásd Balázs, 2017.

⁴⁶⁸ Az erdélyi menekültekért. *Bajai Hírlap*, 1916. szeptember 14., 2.

⁴⁶⁹ Az erdélyi menekültek elhelyezése. *Délmagyarország*, 1916. szeptember 3., 9.; Huszonhétezer korona a Délmagyarország eddigi gyűjtése. *Délmagyarország*, 1916. szeptember 10., 3.

⁴⁷⁰ Erdélyi menekültek Pécssett. *Pécsi Napló*, 1916. szeptember 1., 5.

⁴⁷¹ Menekülők jönnek. *Hódmezővásárhely*, 1916. szeptember 3., 2.

⁴⁷² Makó jó szívé közönségéhez. *Makói Független Ujság*, 1916. szeptember 2., 1.

Ugyanakkor a lelkesedés nem volt mindenütt és mindenki részéről egyöntetű, ami részben a rendelkezésre álló élelmiszertartalékok, részben pedig egyes emberek ügyeskedési hajlamának következménye volt. Makón, ahol több mint háromezer erdélyi menekültet helyeztek el, szintén erős volt a társadalmi szolidaritás, azonban akadtak jobbmódúak, akik nem, vagy csak jóval nehezebben és kényszeredetten mozdultak meg a „nemzeti összefogás” hírére.⁴⁷³ Az újabb menekültek megjelenésével ismét felbukantak az uzsorások és a haszonlesők is. „Ami most már az ellátásokat és elhelyezésüket illeti, szégyellenünk kell, hogy derék, hontalanná vált erdélyi véreink nagyrésze holmi népkonyhaszerű tömeg élelemzésben részesülnek – írta az egyik helyi napilap –. Szégyeljük, hogy nagy részüket már a lakás bérléseknél megnyúzzák. Szégyeljük, hogy az Úri utcában azt mondták egy lakást kérő menekültnek, hogy csak az egész lakást adják bérbé, azt is csak úgy, ha 6 évre veszik ki, évenként 1000, összesen 6000 koronáért.” A lap nem is hagyta szó nélkül az esetet: „Ezt a lakást a rendőrségnek kéne kibérelni, megérdemelné, aki ennyit és így kér a menekültektől, ő pedig tölte a napokat a rendőrségi fogdában.”⁴⁷⁴ Feltűntek az „áljótékonykodók” is, akik a reális havi díjazás töredékéért akarták munkára fogni a menekülteket.⁴⁷⁵ Ezek a jelenségek sokkal inkább az „idegen” kitelepítettekkel szembeni viselkedésformákat idézik, ami azt jelentette, hogy a lakosság egy része nem tett különbséget etnikai hovatartozás alapján a kényszerbetelepítettek között. A döntő eltérés éppen ezért leginkább abban mutatkozott meg, hogy míg az ehhez hasonló visszaéléseket a helyi sajtó a nemzeti érzésre hivatkozva, s egyfajta erkölcsi/lelkiismereti pozícióból rendre szóvá tette és visszautasította, az olaszok esetében csak alkalomadtán találkozhattunk ilyen esetekkel.

Mindezzel együtt a visszaemlékezésekben megjelenő, és az olasz szakirodalomban is hangsúlyos, alapvetően a kitelepítettek traumáit, szenvedéseit és kitaszítottságát megörökítő ábrázolással⁴⁷⁶ szemben a befogadó településeken megmaradó források egészen más képet közvetítenek. A helyi lapok beszámolóit mellett Tarnay Ivor akkor még vármegyei fő-

⁴⁷³ A közönyös makóiak. *Makói Független Ujság*, 1916. szeptember 3., 1.; Segítsük a menekülteket. *Makói Független Ujság*, 1916. szeptember 6., 2.

⁴⁷⁴ Makó és a menekültek. *Makói Független Ujság*, 1916. szeptember 10., 1.

⁴⁷⁵ Áljótékonyosság. Akik kihasználják a menekülteket. *Makói Független Ujság*, 1916. szeptember 23., 2.

⁴⁷⁶ Cherin, 1971; Cherin, 1978; Manzin, 1999; Giuricin, 2002; Vretenar–Orlović, 2016.

jegyző, helyettes alispán közigazgatási bizottsági jelentése, valamint későbbi visszaemlékezése is arról tudósít, hogy a befogadó települések lakói kifejezetten rosszul viselték a „lompos”, „piszkos”, állandóan „perpatvarkodó” és „civakodó” olaszokat, akiket a bevett sztereotip szófordulattal itt is a cigányokhoz hasonlították.⁴⁷⁷ Tették ezt nyilvánvalóan azért, mert ilyenek látták az olaszokat, így élték meg a kormányzati intézkedés nyomán átmenetileg befogadott kitelepítettekkel való kényszerű együttélést, ami óhatatlanul kizökentette a helyiek életét a megszokott kerékvágásból. A kétfajta látásmód a helyzet megélésének két eltérő oldalát mutatja be. A nézőpont függvényében mindkét állítás egyszerre volt igaz: mások voltak a kitelepítettek, és megint mások a befogadók tapasztalatai, s ezek közül a bármelyik melletti egyértelmű állásfoglalás a valóság eltorzítását jelentené.

Mindenesetre a lokális nézőpontot szem előtt tartva, az isztriai kitelepítettek kényszerű ittléte összességében jelentős anyagi terhet és komoly megpróbáltatást jelentett mind a lakosság, mind pedig a községi, városi és vármegyei előljáráások számára, ezért a mielőbbi távozásuk kollektív helyi érdek volt. Erre azonban az eredetileg tervezett 1915. szeptember eleji-közepi időponthoz képest csak hetekkel később, november elején kerülhetett sor. A nagyjából olasz, kisebb részben szlovén anyanyelvű osztrák állampolgárok így szinte napra pontosan 5 hónapot töltöttek Csanád vármegyében, kevés érdemi nyomot hagyva Makó és a vármegye községeinek történeti emlékezetében.

⁴⁷⁷ Tarnay, 1929: 23. Lásd még A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegye augusztus havi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1915. szeptember 9., 338.

Források és szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltára, Gyulai Levéltár (MNL BÉVL GYL)

IV.434.b. A Battonyai járás főszolgabírójának iratai. Közigazgatási iratok (1872–1950)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Makói Levéltár (MNL CSCSVL ML)

IV.408.b. Csanád vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok (1872–1923)

IV.417.b. Csanád Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Általános iratok. I. Általános közigazgatási ügyek (1876–1923)

V.72.c. Makó Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok (1871–1944)

V.105.d. Földeák község iratai. Közigazgatási iratok (1854–1948)

VIII.801. A Csanád Megyei Szent István Közkórház iratai (1842–1950)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Szegedi Levéltár (MNL CSCSVL SZL)

XXXIII.1. Állami anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye

IRATTÁRI FORRÁSOK

Csanádpalotai Nepomuki Szent János Plébánia Irattára

Csanádpalotai Nepomuki Szent János Plébánia Historia Domusa

TÉRKÉPEK

Held, 1887

F. Held: Sprachen-karte der Westlichen Kronländer von Oesterreich nach dem Zenzus von 1880. Gotha, Justus Perthes, 1887. hu.wikipedia.org.

https://hu.m.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Istria_%28ethnic%29.JPG

Az eredeti térképet lásd

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Slovenia_and_surroundings_\(languages\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Slovenia_and_surroundings_(languages).jpg). (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

SAJTÓFORRÁSOK

Alföldi Ellenzék, 1915

Az Est, 1915

Az Ujság, 1915

Bajai Hírlap, 1916

Baranyavármegye Hivatalos Lapja, 1915

Belügyi Közlöny, 1914–1915

Bolond Istók, 1915

Borsszem Jankó, 1915

Csanádvármegye Hivatalos Lapja, 1915

Délmagyarország, 1915–1916

Dunántúl, 1915

Egri Ujság, 1915

Egyenlőség, 1914–1916

Friss Ujság, 1915

Hódmezővásárhely, 1915

Kecskeméti Ujság, 1915

Magyar Közigazgatás, 1915

Magyarország, 1915

Makói Független Ujság, 1915

Makói Ujság, 1915

Mohács és Vidéke, 1915

Mohácsi Hírlap, 1915

Pápai Hírlap, 1915

Pápai Közlöny, 1915

Pápai Lapok, 1915

MAROSVÁRI ATTILA

Pécsi Napló, 1915

Pécsi Újlap, 1915

Pesti Hirlap, 1915

Pesti Napló, 1915

Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich, 1869

Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath Vertretenen Königreiche und Länder, 1918

Siklós, 1915

Soproni Napló, 1915

Szamos, 1915

Szatmár és Vidéke, 1915

Szeged és Vidéke, 1915

Szegedi Friss Ujság, 1915

Szegedi Napló, 1915

Tolnamegyei Közlöny, 1915

Tolnavármegye és a Közérdek, 1915

Városok Lapja, 1915

Vásárhelyi Reggeli Ujság, 1915

Világ, 1915

NYOMTATOTT FORRÁSOK, FORRÁSKIADVÁNYOK

Angelini, 2011

Gianclaudio de Angelini: *Le memorie istriane di Raimondo Devescovi. Quaderni* 2011/1. 277–314.

Az 1912. évi törvények gyűjteménye, 1913

Az 1912. évi törvények gyűjteménye. Budapest, M. Kir. Belügyministerium, 1913.

Giuricin, 2002

Nives Giuricin: *Da Rovigno a Hödmezövásárhely (Ungheria). Nel racconto della Storia del viaggio di uno sfollato rovignese durante la I Guerra Mondiale.* In: Marino Budicin (szerk.): *Atti Vol. XXXII.* Rovigno–Trieste, Unione Italiana Fiume–Università Popolare Trieste, 2002. 773–808.

Iványi, 1960

Iványi Emma (összeáll.): *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.

Képviselőházi Napló, 1917

Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXXVII. kötet. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1917.

Szabolcsi, 1993

Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok.* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.

SZAKIRODALOM

Antonelli, 2008

Quinto Antonelli: Le ore di Trento. In: Mario Isnenghi – Daniele Ceschin (szerk.): *Gli italiani in guerra. Conflitti, identità, memorie dal Risorgimento ai nostri giorni. Vol. 3. La Grande Guerra. Dall'Intervento alla 'vittoria mutilata'*. Torino, UTET, 2008. 688–701. (Az általam használt digitális verzió oldalszáma: 560–575.)

Balázs, 2017

Balázs Eszter: Szellemi remobilizáció Magyarországon az 1916-os erdélyi román támadást követően. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2017. 109–155.

Balla, 2015

Balla Tibor: Szövetségesből háborús ellenfél. Olaszország 1915. májusi hadba lépésének katonapolitikai előzményei és körülményei. *Hadtörténelmi Közlemények* 2015/3. 641–667.

Baron–Jensen–de Jong, 2003

Nancy Baron – Soeren Buus Jensen – Joop T. V. M. de Jong: Refugees and Internally Displaced People. In: Bonnie L. Greene et al. (szerk.): *Trauma Interventions in War and Peace.* New York–Boston–Dordrecht–London–Moscow, Kluwer Academic Publishers, 2003. 243–270.

Bihari, 2008

Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.

Bojtos, 2017

Bojtos Gábor: Erdélyi menekültek Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében (1916–1917). In: Örsi Julianna (szerk.): *Helytállás a hazáért, a családért. Jászkunsági emlékek az első világháborúból.* Szolnok–Túrkeve, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület–Túrkevei Tudományos Egyesület, 2017. 41–60.

Borbély, 2016

Borbély Tamás: Galíciai menekültek fogadtatása Győrben az első világháború idején. In: Dominkovits Péter – Horváth József (szerk.): *Győri Tanulmányok.* Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2016. 101–109.

Borbély, 2022

Borbély Tamás: Erdélyi menekültek Győrött, 1916. *GyőriSzalon.hu*, 2022. szeptember 22.

<https://www.gyoriszalon.hu/news/16920/102/> (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

Brauneder, 1994

Wilhelm Brauneder: *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig*. Pécs, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1994.

Cergna, 2019

Sandro Cergna: Da un manoscritto in dialetto istrioto: ricordi del viaggio di un profugo da Valle d'Istria durante la Grande Guerra. In: Valy Ceia (szerk.): *Qvastiones Romanicae VII. Călătorii și călători. Incursiuni culturale și lingvistice. 2.* Szeged, JATE Press, 2019. 291–296.

Ceshin, 2016

Daniele Ceshin: Profughe. Donne in fuga dall'azona di guerra. In: Annamaria Isastia et al. (szerk.): *Le donne nel primo conflitto mondiale. Dalle linee avanzate al fronte interno: la Grande Guerra delle Italiane*. Roma, Ministero della Difesa Ufficio Storico del V Reparto dello SMD, 2016. 153–170.

Cherin, 1978

Ita Cherin: L'esodo degli abitanti di Rovigno nel periodo di guerra 1915–1918. Testimonianze di roviginesi sfollati a Pottendorf–Landegg. In: Iginio Moncalvo – Giovanni Radossi (szerk.): *Atti Vol. VIII. 1977–1978*. Trieste, Unione Degli Italiani Dell'Istria e di Fiume Università Popolare di Trieste, 367–390.

Cretu, 2022

Doina Anca Cretu: Child Assistance and the Making of Modern Refugee Camps in Austria–Hungary during the First World War. *Central European History* 2022/4. 510–527.

Csorba, 2007

Csorba Béla: A nyúl helyett megevett macska. (Egy motívum nemzetközi relációi). *Létünk* 2007/2. 109–115.

Csóti, 1999a

Csóti Csaba: Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei. *Regio* 1999/3–4. 226–242.

Csóti, 1999b

Csóti Csaba: Az 1916. évi erdélyi menekültek Somogy megyében. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 30. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1999. 343–370.

Erdős, 1982

Erdős Ferenc: Az I. világháború menekültjei Fejér megyében. In: Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete V. (1900–1944)*. I. Veszprém, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 1982. 260–266.

Erdős, 2014

Erdős Zoltán: A történeti pszichológia a magyar történettudományban. *Fons* 2014/4. 389–430.

Ermacora, 2007

Matteo Ermacora: Assistance and Surveillance: War Refugees in Italy, 1914–1918. *Contemporary European History* 2007/4. 445–459.

Felszeghy, 1918

Felszeghy Béla: *Hadműveleti területek közigazgatása*. Budapest, Ráth Mór Könyvkereskedése, 1918.

Foki, 1985

Foki Ibolya: Olasz-szlovén menekültek Zala megyében 1915-ben. In: Degré Alajos – Halász Imre (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1984–1985*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1985. 135–154.

Frizzera, 2014

Francesco Frizzera: L'evacuazione dei profughi trentini durante la Prima guerra mondiale. Tutelati dallo Stato o considerati inaffidabili? *Qualestoria* 2014/1–2. 15–40.

Frizzera, 2016

Francesco Frizzera: Escluse dalla narrazione pubblica. Profughe trentine nella Grande guerra. *DEP. Deportate, Esuli, Profughe* 2016/31. 215–247.

Galántai, 1974

Galántai József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

Galántai, 1978

Galántai József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 1083–1224.

Gorcsa, 2018

Gorcsa Oszkár: Csanád vármegyei szerb hadifoglyok a nagy háborúban. *Délvidéki Szemle* 2018/1. 32–60.

György, 1903

György Aladár: *A Föld és népei. IV. Európa földrajzi és népismei leírása*. Budapest, Franklin Társulat, [1903].

Gyurgyák, 2001

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Hajdu–Polmann, 2014

Hajdu Tibor – Polmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris Kiadó, 2014.

Halmágyi, 2002

Halmágyi Pál: Az első világháború. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1849-től 1920-ig*. Makó, [Makó Város Önkormányzata], 2002. 475–497.

Hermann, 2017

Martina Hermann: „Cities of barracks”. Refugees in the Austrian part of the Habsburg Empire. In: Peter Gatrell – Liubov Zhvankó (szerk.): *Europe on the move. Refugees in the era of the Great War*. Manchester, Manchester University Press, 2017. 129–155.

Horváth, 2021

Horváth Jenő: *Olaszország az első világháborúban*. Budapest, Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, 2021

Hunyady, 2003

Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In: Hunyadi György (szerk.): *Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugó Münsterberg és Kurt Levin írásai*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 7–50.

Hunyady, 2005

Hunyady György: A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák. In: Hitseker Mária – Szilágyi Zsuzsa (szerk.): *Mindentudás Egyeteme 4*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2005. 127–147.

Kelemen, 2014

Kelemen Roland: Sajtószabadság vagy hadiérdek? – Az első világháború dilemmája. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle* 2014/2. 67–107.

Kelemen, 2017a

Kelemen Roland: A háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tartalmazó 1912. évi LXIII. törvény genezise és sajtó-, valamint jogtudományi visszhangja. In: Kelemen Roland (szerk. és vál.): *Források a kivételes hatalom szabályozásának magyarországi genezisééről*. Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2017. 12–38.

Kelemen, 2017b

Kelemen Roland: Sajtókorlátozás az első világháborúban. Egy alapjog léte az első világháborús kivételes hatalmi szabályozás árnyékában. *Iustum Aequum Salutare* 2017/4. 113–126.

Kelemen, 2021

Kelemen Roland: A kivételes hatalom kontinentális modelljének eredeti rendszerei – a német és az osztrák kivételes hatalmi struktúra kialakulása és fejlődése az első világháborúig. *Honvédségi Szemle* 2021/3. 126–134.

Kocsis, 2003

Kocsis Lajos: Erdélyi menekültek Debrecenben 1916 őszén. *Erdélyi Múzeum* 2003/1–2. 88–95.

Kuprian, 2003

Hermann J. W. Kuprian: „Fronddienst redivivus im XX. Jahrhundert!” Arbeitszwang am Beispiel von Flucht, Vertreibung und Internierung in Österreich während des Ersten Weltkrieges. *Geschichte und Region/Storia e Regione* 2003/1. 15–38.

Labanca–Überegger, 2014

Nicola Labanca – Oswald Überegger: *La guerra italo-austriaca (1915–1918)*. Edizione e-book. Bologna, Società editrice il Mulino, 2014.

Langhout–Buckingham–Oberoi et al. 2018.

[Regina Day Langhout – Sara L. Buckingham – Ashmeet Kaur Oberoi et al.] Society for Community Research and Action. Division 27 of the American Psychological Association: Statement on the Effects of Deportation and Forced Separation on Immigrants, their Families, and Communities. *American Journal of Community Psychology* 2018/1–2. 3–12.

Liburnai Lorenz, 1892

Liburnai Lorenz József: Isztria tájképekben. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. VIII. Az osztrák Tenger mellék és Dalmácia*. Budapest, A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, 1892. 19–52.

Livio, 2017

Alessandro Livio: The wartime treatment of the Italian-speaking population in Austria–Hungary. *European Review of History* 2017/2. 185–199.

Malni, 2008

Profughi in Austria e in Italia. In: Giulio Mallinato – Giovanni Toplikar – Angelo Visintin: *Maledetta l'ora e il momento. L'Isontino e la grande guerra. Comunità locali e conflitto mondiale. Prospettive degli studi, aspetti di metodo didattici*. Monfalcone, Culturale del Monfalconese, 2008. 95–113.

Malni, 2012

Paolo Malni: La Grande Guerra e i movimenti di popolazione a Gorizia. In: Barbara Šterbenc Svetina – Petra Kolenc – Matija Godeša (szerk.): *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910. Jezik, narodnost, meja*. Ljubljana, Zgodovinski Inštitut Milka Kosa Zrc Sazu, 2012. 87–110.

Malni, 2014a

Paolo Malni: Fra due patrie. Profughi trentini e giuliani nella Grande Guerra. In: Fabrizio Rasera (szerk.): *Trento e Trieste. Percorsi degli italiani d’Austria dal ’48 all’annessione*. Rovereto, Accademia Roveretana degli Agiati, 2014. 395–426.

Malni, 2014b

PM [Paolo Malni]: Comitato di soccorso per i profughi del Meridione. *atlantegrandeguerra.it*. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione in Friuli Venezia Giulia, 2014.

<https://www.atlantegrandeguerra.it/portfolio/comitato-di-soccorso-per-i-profughi-del-meridione/>. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

Malni, 2018

Paolo Malni: Profughi, evacuati e internati della Grande guerra. Un contributo alla riflessione. *Studi Terentini. Storia* 2018/1. 265–276.

Manzin, 1999

Marta Manzin: La popolazione civile dell’Istria meridionale nei campi d’internamento austriaci: 1915–1918, con particolare riferimento al campo di Wagna. In: Paolo Ziller – Marino Budicin (szerk.): *Atti Vol. XXIX*. Rovigno–Trieste, Unione Italiana Fiume–Università Popolare Trieste, 1999. 589–625.

Marsetič, 2016

Raul Marsetič: La Regia Manifattura Tabacchi a Pola. In: Orietta Moscarda Oblak (szerk.): *Quaderni XXVI*. Rovigno, Unione Italiana Fiume–Università Popolare Trieste, 2016. 81–139.

Melich, 1924

Melich János: Az oláh kérdés. *Napkelet* 1924/3. 258–264.

Mondini–Frizzera, 2017

Marco Mondini – Francesco Frizzera: Beyond the borders: displaced persons in the Italian linguistic space during the First World War. In: Peter Gatrell – Liubov Zhvankó (szerk.): *Europe on the move. Refugees in the era of the Great War*. Manchester, Manchester University Press, 2017. 177–196.

Mucsi, 1984

Mucsi Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* 1984/1–2. 192–202.

Paál, 2019

Paál Vince: Sajtóirányítás és -ellenőrzés Magyarországon a Nagy Háború éveiben. In: Paál Vince: *Tanulmányok a magyar sajtószabadság történetéhez 1867–1944*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2019. 99–108.

Pálvölgyi, 2018

Pálvölgyi Balázs: Lehetetlen küldetés. A magyar migrációs politika kihívásai (1900–1924). *Századok* 2018/1. 127–144.

Petean, 2003

Egeo Petean: *Tutto andò perduto. Cronache di Guerra, esodi, e internamenti nella storia di Fogliano Redipuglia 1914–1918*. Fogliano Redipuglia, Comune di Fogliano Redipuglia, 2003.

Polner, 1914

Polner Ödön: A háború okából tett kivételes intézkedések. *Jogállam* 1914/8. 489–513.

Procacci, 2006

Giovanna Procacci: L'internamento di civili in Italia durante la prima guerra mondiale. *DEP. Deportate, Esuli, Profughe* 2006/5–6. 33–66.

Rauchensteiner, 2017

Manfried Rauchensteiner: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2017.

Ravaszi, 2005

Ravaszi István (szerk.): „Boldogtalan hadiüdők...” (*Avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918*). Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 2005.

Rónay, 1847

Rónay Jácint: *Jellemisme vagy az angol, franczia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet nő, férfi és életkorok jellemzése lélektani szempontból*. Győrött, Özvegy Streibig Klára betűivel, 1847.

Ruszała, 2021

Kamil Ruszała: The Evacuation and Flight of Galician Refugees in the Habsburg Empire During the First World War – an Analysis of the Relocation System. *Prace Historyczne* 2021/2. 331–347.

Ruszała, 2022

Kamil Ruszała: „Unwelcome guests”: The situation of Galician refugees in Austro-Hungary at the end of the First World War and at the time of dissolution of the Habsburg Monarchy. *Historyka Studia Metodologiczne* 2022. 107–121.

Sbroscia, 2016

Emilia Sbroscia: *Integration and Everyday Life of Italian Refugees Exiled to Northern Bohemia in the First World War – A Microhistorical Look at the Daily Experience of Sannicoló in Jablonné v Podještědí*. Master thesis. Prague, Charles University in Prague Faculty of Social Sciences, 2016.

<https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/80915/120213185.pdf?squence=1&isAllowed=y>. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

Scheer, 2010

Tamara Scheer: *Die Ringstraßenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungssamt und der Ausnahmezustand während des Ersten Weltkrieges*. Wien, Heeresgeschichtliches Museum–Militärhistorisches Institut, 2010.

Somogyi, 2016

Somogyi László: Internálás Magyarországon az első világháború alatt. *Valóság* 2016/12. 79–87.

Somogyi, 2018

Somogyi László: Civilek a szögesdróton innen és túl. Az internálás és a rendőri felügyelet elvi és gyakorlati kérdései az első világháború alatt néhány Pest megyei példa tükrében. *Fons* 2018/3. 347–372.

Somogyi, 2019

Somogyi László: A tápiósülyi civil internálótábor olasz vonatkozásai (1915–1918). *Clio Műhelytanulmányok* 2019/7.
https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_226126f043ba44489daea7c8d9b39bf2.pdf?index=true. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

Somogyi, 2020

Somogyi László: A nagy háború sűrű zónája. A váci civil internálótábor működésének története. *Történelmi Szemle* 2020/3. 399–411.

Somogyi, 2021a

Somogyi László: *Internálás és internálótáborok Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az első világháború alatt*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola, 2021.
https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/62188/dissz_Somogyi_Laszlo_tortenelemtud.pdf.pdf?sequence=1. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

Somogyi, 2021b

Somogyi László: Civilek „preventív őrizetben”: rendőri felügyelet, internálás, internálótáborok Magyarországon az első világháború alatt. *rubiconintezet.hu*.
<https://rubiconintezet.hu/wp-content/uploads/2021/12/SOMOGYI-LASZLO.pdf>. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

Somogyi, 2023a

Somogyi László: *Internálás és internálótáborok Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az első világháború alatt*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2023.

Somogyi, 2023b

Somogyi László: Civil internáltak megjelenítése az I. világháborús magyarországi sajtópropagandában. *Korall* 93. 2023. 49–72.

Stibbe, 2010

Matthew Stibbe: The Internment of Political Suspects in Austria–Hungary during the First World War: A Violent Legacy? In: Agatha Schwartz (szerk.): *Gender and Modernity in Central Europe. The Austro-Hungarian Monarchy and Its Legacy*. Ottawa, University of Ottawa Press, 2010. 203–218.

Stibbe, 2014

Matthew Stibbe: Enemy aliens, deportees, refugees: internment practices in the Habsburg Empire, 1914–1918. *Journal of Modern European History* 2014/4. 479–499.

Stibbe, 2019

Matthew Stibbe: *Civilian Internment during the First World War. A European and Global History, 1914–1920*. London, Palgrave Macmillan, 2019.

Sziji, 2000

Sziji Jolán (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 2000.

Sztanó, 2014

Sztanó László: *Taljánok, olaszok, digók. A nemzeti sztereotípiák fogságában*. Budapest, Corvina Kiadó, 2004.

Tamás, 2014

Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2014.

Tamás, 2016

A Nagy háború a Borsszem Jankó karikatúráin. Alkotók és alkotások a propaganda hálójában. *Jel–Kép* 2016/1. 31–47.

Tamás 2017a

Tamás Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2017.

Tamás, 2017b

Tamás Ágnes: Szövetségesből ellenség. Olaszok és Olaszország karikatúrákon. In: Marjanucz László (szerk.): *Acta Historica. Tomus CXL*. Szeged, [Szegedi Tudományegyetem], 2017. 121–128.

Tamás–Vajda, 2018

Tamás Ágnes – Vajda László: *A magyar politikai karikatúra története*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018

Tarnay, 1929

Tarnay Ivor: Makó városa a háború alatt. In: Barna János (szerk.): *Makó és Csánád–Torontál vármegyei községek*. Budapest, A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929. 13–96.

Tóth, 1996

Tóth Árpád: *A kivételes hatalom jogi szabályozása Magyarországon az első világháború előestéjén*. Szeged, A József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, 1996.

Tóth, 2016

Tóth István: Olasz és szlovén ajkú osztrák állampolgárok Szegedre internálása. 1915. május 31. – 1915. szeptember 10. In: Marinovich Endre (főszerk.): *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján.* I. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2016. 355–364.

Überegger, 2019

Oswald Überegger: *Im Schatten des Krieges. Geschichte Tirols 1918–1920.* Paderborn, Verlag Ferdinand Schöningh, 2019.

Végső, 2015

Végső István: Olasz áldozatok Halason? *nagyhaboru.blog.hu*, 2015. november 11.

https://nagyhaboru.blog.hu/2015/11/11/olasz_aldozatok_halason. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

Verginella, 2013

Marta Verginella: Profughe slovene tra Grande Guerra e ascesa del fascismo. *Storia delle Donne Vol. 9. Fuori luogo. Cultural transfer, migrazioni, straniamenti.* 2013. 135–159.

<https://oaj.fupress.net/index.php/sdd/article/view/2508>. (Utolsó letöltés: 2025. január 31.)

Verginella, 2015

Marta Verginella: Displacement and Cultural Borders in the Great War. Bitterness of the Refugee Experience in the Native Country or Abroad. *Acta Historiae* 2015/3. 357–376.

Vretenar–Orlović, 2016

Josip Vretenar – David Orlović: *I giorni a Wagna. Nella cronaca del Lagerzeitung (1915–1918). Piani e strutture dell'accampamento.* Rovigno, Unione Italiana Fiume–Università Popolare Trieste, 2016

Walkó, 1944

Walkó György: *Nemzetkarakterológia. Történeti vázlat a népjellemzés irodalmáról.* Budapest, Danubia Könyvkiadó, 1944.

Weber, 1997

Franz Christian Weber: „...nach Österreich hungern gehen”. Italienische Flüchtlinge in Graz während des Ersten Weltkrieges. In: Gerhardt Pferschy – Karl Spreitzhofer (szerk.): *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark.* Graz, Im Selbstverlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1997. 229–265.

Wiggermann, 2004

Frank Wiggermann: *K. u. K. Kriegsmarine und Politik. Ein Beitrag zur Geschichte der italienischen Nationalbewegung in Istrien.* Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004.